

DICTUM FASTUM

Державний університет інфраструктури та технологій

№ 1(15), 2024

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

<i>Озель В. І.</i>	ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ XVIII – XIX СТ.СТ. ЯК ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ	5
<i>Озель В. І.</i>	ІСТОРИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА АКТУ ЗЛУКИ УНР ТА ЗУНР ТА ЙОГО ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ	12
<i>Безzubов Д. О. Шевченко В. І. Панасюк Р. П.</i>	ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	17
<i>Шевченко А. Є.</i>	СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ЦЕРКОВНИЙ СУД: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА	23
<i>Добкіна К. Р. Савицька С. Л.</i>	СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ: ЗАКОНОДАВЧІ АСПЕКТИ	29
<i>Бурдоносова М. А.</i>	ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ІДЕЇ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ У ПРАВІ ФРАНЦІЇ	34

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

<i>Подольан Ю. О.</i>	ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УКРАЇНІ	40
-----------------------	---	----

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

<i>Бабич В. А. Шевчук В. Л. Ханов А. О.</i>	ЦИВІЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	47
<i>Мусієнко В. В. Мусієнко А. В. Мартюк А. С.</i>	КОНВЕРГЕНЦІЯ ПРИНЦИПІВ У ЦИВІЛІСТИЧНІЙ НАУЦІ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРИВАТНОГО ПРАВА (ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ)	52
<i>Муляр Г. В. Добкіна К.Р.</i>	МЕДІАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТІВ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА	57

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

<i>Вітко О. Ю.</i>	ЩОДО ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСТАННІХ ЗМІН ЗАКОНОДАВСТВА, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ	62
--------------------	---	-----------

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ФІНАНСОВЕ ПРАВО

<i>Н. Popovych-Blavitska М. Vedenyapina К. Guseva</i>	INDUSTRIAL PARKS OF POLAND, AS AN EXAMPLE OF THE POLICY OF INTRODUCING HIGH TECHNOLOGIES	70
<i>Свиридов С. О.</i>	ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД	75
<i>Лукович Н. С.</i>	ЗМІСТ І СУТНІСТЬ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: АДМІНІСТРАТИВНО- ПРАВОВИЙ АСПЕКТ	84
<i>Шавлюк В. А. Савицька С. Л.</i>	МІСЦЕ СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ (ПРАКТИКИ) В УКРАЇНИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ВИРІШЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПИТАНЬ СУДОЧИНСТВА	89

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛІСТИКА

<i>Ліхтанська А. П. Михайлов В. О.</i>	ВИКОРИСТАННЯ OSINT В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ	105
<i>Філатова Є. В.</i>	ВПЛИВ ПРЕЗУМПЦІЇ ЗГОДИ АБО НЕЗГОДИ НА РОЗВИТОК ТРАНСПЛАНТОЛОГІЇ. ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД КРАЇН ПІВДЕННОЇ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ	112
<i>Ліхтанська А. П. Михайлов В. О.</i>	ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	120
<i>Стоматов Е.Г.</i>	КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ПРАВА НА НЕДОТОРКАНІСТЬ ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ: НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	126
<i>Савицький Д.О.</i>	ЗАПОБІЖНИЙ ЗАХІД У ВИГЛЯДІ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ: ПІДСТАВИ ЗАСТОСУВАННЯ	136

<i>K. Dobkina O. Syrota</i>	CRIMES AGAINST PUBLIC AUTHORITY IN THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE IN THE MEDIEVAL AGE	144
<i>Киренко С. Г.</i>	ВРАХУВАННЯ ВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИ ПРИ КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ	150
<i>Кобилянський О.Л. Ергард Н. М. Поліщук Д. О.</i>	ОГЛЯД ТРУПА НА МІСЦІ ПОДІЇ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: СУДОВО-МЕДИЧНІ АСПЕКТИ	156
<i>G. Didkivska D. Shevchenko</i>	THE ECONOMIC CRISIS OF SOCIETY AS A DETERMINANT OF VIOLENCE AGAINST A PERSON	164
<i>Тацієнко В.</i>	НОВІТНІ СПОСОБИ І ТЕХНОЛОГІЇ ВЧИНЕННЯ ТРАНШАЦІОНАЛЬНИХ КОМП'ЮТЕРНИХ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ (ЗГІДНО З ДОСЛІДЖЕННЯМИ ЗАРУБІЖНИХ ВЧЕНИХ)	170

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

<i>Клюєва Є. М.</i>	СИСТЕМА МІЖНАРОДНОЇ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ	176
<i>Філіппов А. В.</i>	ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК СИНХРОНІЗУЮЧИЙ ЧИННИК СИСТЕМИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ	182

СЛОВО ПРОВІДНИМ НАУКОВЦЯМ

<i>Барабаш О. О.</i>	МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ СПЕЦІАЛЬНИХ ІННОВАЦІЙНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ КЕРІВНИКА ПІДПРИЄМСТВА: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	187
----------------------	--	------------

Трибуна Молодого Вченого

<i>Волковинський О.А.</i>	АНАЛІЗ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ РЕГУЛЮВАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ МОРЯКІВ	<u>196</u>
---------------------------	---	-------------------

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор – *Безzubов Дмитро Олександрович*, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри Конституційного та адміністративного права Юридичного факультету ІУТП ДУІТ;

Заступник головного редактора – *Добкіна Катерина Робертівна*, доктор юридичних наук, професор, декан Юридичного факультету ІУТП ДУІТ;

Відповідальний секретар – *Подольан Юлія Олександрівна*, кандидат юридичних наук, доцент кафедри Господарського та транспортного права Юридичного факультету ІУТП ДУІТ;

Члени редакційної колегії: *Армаш Надія Олексіївна*, доктор юридичних наук, доцент, заступник директора Центру судових експертиз ГО; *Барабаш Ольга Олегівна*, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри загально-правових дисциплін Інституту права Львівського Національного університету внутрішніх справ; *Дурнов Євген Сергійович*, доктор юридичних наук, професор, заступник начальника управління пенсійних питань та соціальної роботи Департаменту персоналу МВС України, полковник поліції; *Ільсова Гульжазіра Актурсьвна*, кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри Цивільного та трудового права Карагандинського державного університету ім. академіка Є.А.Букетова, Республіка Казахстан; *Карпенко Михайло Олегович*, к.ю.н., доцент, доцент кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого; *Клюєва Євгенія Миколаївна*, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри Господарського та транспортного права Юридичного факультету ІУТП ДУІТ; *Коваль Ірина Федорівна*, доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса; *Ковальчук Андрій Трохимович*, доктор юридичних наук, професор, керівник апарату Київської обласної державної (військової) адміністрації; *Litvin Istvan*, PhD, associate professor, ректор Інституту освітнього і професійного розвитку м.Будапешт, Угорщина; *Лебеза Юлія Олександрівна*, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права Інститут гуманітарних та соціальних наук Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»; *Матвійчук Анатолій Васильович*, доктор юридичних наук, доцент, в.о. завідувач кафедри Правосуддя Юридичного факультету ІУТП ДУІТ; *Мірошников Іван Юрійович*, кандидат юридичних наук, доцент, доцента кафедри кримінального процесу та криміналістики Науково-дослідного інституту права Київського Національного університету імені Тараса Шевченка; *Романова Альона Сергіївна*, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів, Україна; *Россіхін Василь Васильович*, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Європейської академії природничих наук, Заслужений працівник освіти України, проректор Харківського національного університету радіоелектроніки; *Россіхіна Галина Володимирівна*, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Європейської академії природничих наук, професор кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; *Сидоров Ярослав Олексійович*, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та господарського права Запорізького національного університету; *Скок Павло Олександрович*, кандидат наук з державного управління, доцент, проректор з наукової роботи ДУІТ; *Цукан Оксана Миколаївна*, кандидат юридичних наук, радник ректора з гендерних та міжнародних питань Харківського національного університету внутрішніх справ, доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін; *Шатіло Володимир Анатолійович*, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного та адміністративного права Національного транспортного університету. *Явор Ольга Анатоліївна*, доктор юридичних наук, доцент кафедри цивільного права №2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. *Муляр Галина Володимирівна*, доктор юридичних наук, професор, викладач-методист Київського професійно-педагогічного фахового коледжу імені Антона Макаренка.

УДК 340.15(477)

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-5-11

ORCID.ORG/0000-0002-4655-2869

Озель Віталіна Іванівна,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного і
адміністративного права, юридичного факультету,
Інституту управління технологій та права
Державного університету інфраструктури та технологій,
м. Київ, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ XVIII – XIX СТ.СТ. ЯК ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню витоків та еволюційних процесів української політико-правової думки, що заклала основу національних ідей конституціоналізму. Досі суперечливими залишаються серед науковців погляди щодо початку зародження конституційних актів України, адже конституціоналізм передбачає наявність у суспільстві його основного акту – Конституції – Основного Закону. Період XVIII ст. - XIX ст. найбільше в українській історії держави і права характеризується формуванням розуміння нації, власної ідентичності та політико-правовим поштовхом до власного державотворення, суверенної самостійності та незалежності.

У період Гетьманщини сформувалась ідея національного державотворення на основі звичаїв народовладдя, формування владних структур на основі виборності та договірного характеру. Конституція Пилипа Орлика 1710 р. стала першою конституцією не тільки Української Козацько-Гетьманської держави, але й на теренах тогочасної Європи. Хоча слова «конституція» у назві немає, проте у історичну спадщину української держави і права цей документ повноправно увійшов саме як Конституція, з огляду на структуру та зміст.

У XIX століття спроби обґрунтувати національно-державницьку концепцію попри переслідування та заборони російської влади здійснили члени Кирило-Мефодіївського товариства (1845-1847). Політичні погляди товариства визначали ідеалом держави для слов'янських народів федеративне об'єднання рівноправних республік з центром в Україні. Три проекти конституційних актів Г. Андрузького відображають еволюцію державницької концепції від автономії до республіканської моделі державотворення України, обґрунтування концепції рівноправ'я та свобод людини. У 1884 р. М. Драгоманов у роботі Статут «Вільної спілки» окреслив майбутнє України в організації республіканської держави, основою якої є народний суверенітет, державне та місцеве самоврядування громад. Концепція політичної самостійності України, розроблена М. Драгомановим, справила значний вплив на формування конституційно-правових ідей М. Грушевського та інших провідних діячів української революції 1917-1921 років.

Ключові слова: державотворення, Козацько-Гетьманська держава, органи влади, Конституція Пилипа Орлика, Кирило-Мефодіївське товариство, конституціоналізм, правова характеристика.

Annotation. The article is devoted to the study of the origins and evolutionary processes of Ukrainian political and legal thought, which laid the foundation for the national ideas of constitutionalism. Opinions regarding the beginning of the creation of constitutional acts of Ukraine still remain controversial among scientists, because constitutionalism presupposes the existence of its main act in society - the Constitution - the Basic Law. The period of the 18th century - XIX century most of all in the Ukrainian history of the state and law, it is characterized by the formation of the

understanding of the nation, its own identity, and the political and legal push for its own state formation, sovereign autonomy and independence.

During the period of the Hetmanship, the idea of national statehood was formed on the basis of the customs of people's rule, the formation of power structures on the basis of electability and contractual nature. The Constitution of Pylyp Orlyk in 1710 became the first constitution not only of the Ukrainian Cossack-Hetman state, but also on the territory of Europe at that time. Although the word "constitution" is not in the title, this document has fully entered into the historical heritage of the Ukrainian state and law precisely as the Constitution, given its structure and content.

In the 19th century, members of the Cyril and Methodius Society (1845-1847) made attempts to substantiate the national-state concept despite the persecution and prohibition of the Russian authorities. The political views of the society defined the ideal of the state for the Slavic peoples as a federal union of equal republics centered in Ukraine. The three projects of constitutional acts of H. Andruskyi reflect the evolution of the state concept from autonomy to the republican model of state formation of Ukraine, the justification of the concept of equality and human freedoms.

In 1884, M. Drahomanov, in his work The Statute of the "Free Union", outlined the future of Ukraine in the organization of a republican state, the basis of which is popular sovereignty, state and local self-government of communities. The concept of political independence of Ukraine, developed by M. Drahomanov, had a significant impact on the formation of the constitutional and legal ideas of M. Hrushevskiy and other leading figures of the Ukrainian revolution of 1917-1921. Thus, due to the influence of historical, political, social, national-cultural and other factors, it is appropriate to consider Ukrainian constitutionalism as an ideological and political movement aimed at establishing the supremacy of the constitution.

Key words: state formation, the Cossack-Hetman State, authorities, the Constitution of Pylyp Orlyk, the Cyril-Methodiev Society, constitutionalism, legal characteristics.

Постановка проблеми. Дослідження витоків української національної конституційно-правової традиції, формування першооснов обмеження влади органів держави, є важливим елементом розвитку сучасних правових концепцій та праворозуміння в загалом. Конституціоналізм передбачає наявність у суспільстві його основного акту – Конституції – Основного Закону. Конституція визначає культурні основи сучасного суспільства і держави, а також права і свободи людини і громадянина та правові гарантії їх реалізації та захисту.

Сучасна правова доктрина торкається питання конституціоналізму здебільшого через призму необхідності вивчення позитивного досвіду розвинутих моделей демократії провідних країн світу. З іншого боку багато уваги приділяється питанням визначення місця і ролі Конституції як законодавчого акта вищої юридичної сили у поєднанні з принципом верховенства права та правових механізмів обмеження державної влади правами і свободами людини.

Вивчаючи історичні аспекти становлення та розвитку політико-правової думки, втілення національних ідей у певні правові концепції та акти законодавства, можемо сформуувати певну стереотипну модель української конституціоналістики. Суперечливими залишаються серед науковців погляди щодо початку зародження конституційних актів України. Існує думка, що основою та першоджерелом зародження державного законодавства, що встановлювала певні правила здійснення влади, була ще «Руська Правда». Проте, за часів феодального права ще зарано казати про традиційну модель конституційного регулювання суспільних відносин. На наш погляд, доречним більшу увагу приділити періоду XVIII ст. - XIX ст. Саме цей період характеризується формуванням розуміння нації, власної ідентичності та політико-правовим поштовхом до власного державотворення, суверенної самостійності та незалежності.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед останніх досліджень історичних підвалин українського конституціоналізму слід відзначити роботи К. Бабенка, О. Батанова, В. Берч, Д. Белова, Ю. Бисаги, В. Іванова, В. Ковальчука, М. Козюбри, А. Крусян, Г. Нечипорук, М. Орзіх, Т. Паличко, І. Сафінської, Н. Стецюк, О. Рудакевича, Ю. Тодику, В. Шаповала, Ю. Шемшученка, Л. Юзькова та ін. Протягом триах років питаннями історії українського

конституціоналізму плідно опікуються В. Гончаренко, В. Єрмолаєв, А. Козаченко, О. Кресін, І. Терлюк, М. Томенко та ін. Теоретико-правову обґрунтованість засадничих принципів європейського конституціоналізму, його сприйняття та втілення у національну правову традицію та культуру доводять автори монографії «Український конституціоналізм: історія становлення та перспективи розвитку» (2023) [1]. «Питання конституціоналізму загалом і конституціоналізму як елемента національної правової культури зокрема є одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень і має суттєве практичне значення», - підкреслено у колективній роботі авторів Інституту законодавства Верховної Ради України під назвою «Здобутки та перспективи розвитку конституціоналізму в Україні» (2021) [2, с. 20].

Метою статті є дослідити історичний розвиток українського конституціоналізму як невід'ємної частини національно-визвольного руху та становлення особливостей форми української державності.

Виклад основного матеріалу. В українських наукових колах серед істориків та правників сформувалося дві гілки поглядів на питання зародження ідей українського конституціоналізму. Одні дослідники, визначають, що державно-правові погляди щодо визначення призначення держави, владних органів та їх взаємовідносин із суспільством є незалежним від розвитку держави механізмом. Наприклад, О. Мироненко підкреслює, що у період з X по XVI ст. на українських землях формувалася протоконституційна думка і практика, яка дійшла до нашого часу у русько-візантійських договорах, Законі руському, Руській Правді [3, с. 9]. Такі погляди підтримує й В. Іванов, який зазначає, що «система суспільно-політичних механізмів, спрямованих на обмеження свавілля правителів та правове урегулювання державної влади, утвердження демократії, свободи і справедливості супроводжує історію людства з давніх часів», відносить до періоду виникнення та початкових форм нормативного регулювання політичної сфери в князівських Уставах та в «Руській Правді», та водночас підкреслює, що достатньо відчутними були у цей період демократичні засади «давньоукраїнського державно-правового розвитку» [4, с. 20-22]. Дійсно, навіть за князівських часів, що становили період національної монархічної форми державного правління, народовладдя відігравало важливу роль в управлінні державними справами. Віче було вагомим механізмом впливу на владу.

Другий напрям вивчення історії українського конституціоналізму ґрунтується на класичному розумінні, що конституційна думка почала розвиватись серед українців у період Гетьманщини та була частиною європейського та світового «конституційного руху». Так, В. Лемак наголошує на тому, що «український конституціоналізм протягом усього періоду свого розвитку характеризувався сприйняттям політико-правових учень і досягнень європейської та світової конституційної думки» [5, с. 114].

П. Б. Стецюк, вбачає в процесі еволюції вітчизняного конституціоналізму розвиток конституційно-правових доктрин, а з другого пропонує розглядати його періодизацію як складник загального національного історичного процесу, водночас початковим відліком цього процесу вважає Козацьку добу, як добу зародження конституційно-правових доктрин в Україні (середина XVII – кінець XVIII ст.) [6, с. 75]. Український конституціоналізм є невід'ємною частиною історичного розвитку державно-правового поступу, розвитку національного усвідомлення та відстоювання своєї ідентичності та права на власну державність.

В. Журавський вважає, що вітчизняний конституціоналізм бере свій початок з козацько-гетьманської держави [7]. Тоді як Д. Белов зауважує, що козацький конституціоналізм не міг перерости у класичний, як він вбачався у європейській та американській традиції, оскільки козацтво спрямовувало захист виключно свого соціального становища [8, с. 59]. На наш погляд, саме у період Гетьманщини сформувалась ідея національного державотворення на основі звичаїв народовладдя, формування владних структур на основі виборності та договірного характеру.

Відомий фахівець у галузі конституційного права України Ю. Тодика у своїй монографії історичні витоки українського конституціоналізму вбачає у Конституції Пилипа Орлика 1710

р. [9]. Конституція Пилипа Орлика увібрала у себе традицію відмови від монархічного ладу, тяжіння до республіканського правління. Саме цей документ, що визнається першою Конституцією України, - Конституція Пилипа Орлика 1710 р. – стала також першою конституцією на теренах тогочасної Європи. Вона являє собою договірний документ між гілками влади. Про це свідчить сама автентична назва документа: «Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. Затверджені при вільному обранні формальною присягою від того ж Ясновельможного Гетьмана Підтверджені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового» [10]. Слова конституція у назві немає, проте у історичну спадщину української держави і права цей договір увійшов саме як Конституція, з огляду на зміст та структуру.

Традиційно для конституційних актів «Договори і постанови...» Пилипа Орлика починаються з преамбули та складаються з шістнадцяти статей. Основна політична парадигма цього документу спрямована на відокремлення національних інтересів та забезпечення українських земель від польського та московського впливу та втручання, проте водночас був обраний шведський протекторат. З іншого боку аналіз статей Конституції Пилипа Орлика призводить до розуміння, що цей документ увібрав у себе традиційне звичаєве козацьке право та законодавчо закріпив наступні положення:

- виборність вищих органів влади та окремих посадовців (Генеральної Старшини, підскарбіїв);
- поділ влади на гілки, незалежні та відокремлені (виконавчу владу очолює Гетьман як голова Уряду, Старшинська Рада – орган законодавчої влади, Генеральний Суд – вищий судовий орган);
- заборону Гетьмана втручатися у справи підскарбіїв та Генерального Суду, і як наслідок - обмеження влади Гетьмана Старшинською Радою та Генеральним Судом;
- можливість висловити недовіру Гетьманові: «Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна Старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така необхідність, й публічно на раді висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей...» [10];
- встановлювалась обов'язковість судового рішення: «яким би лицемірним чи облудним не здавався вирок, кожен, хто винен, повинен прийняти його» [10];
- захист суспільного козацького ладу та незахищених (соціально уразливих) громадян (козацьких вдів та дітей-сиріт);
- норми щодо забезпечення від корупції, та привласнення суспільного майна: чиновники всіх рівнів «... не повинні цікавитися скарбницями ..., а задовольнятися своїми прибутками та маєтностями відповідно до їх посад» [10];
- гарантії збереження прав місцевого самоврядування «стольного» міста Києва та інших українських міст.

Нажаль, запровадити та реалізувати норми Конституції Пилипа Орлика не вдалося у тогочасних реаліях. Зовнішній гніт з боку Речі Посполитої та московії, а згодом – двох імперій (російської та Австро-Угорської) призвели до втрати національної державності. Погоджуємося з позицією, висловленою С. Меленко, який розглядає еволюцію основних засад українського конституціоналізму на спільному шляху з основними європейськими демократіями та своїм дослідженням демонструє, що ще у XVIII ст. українці вбачали свій вектор розвитку разом з європейською цивілізаційною парадигмою [11, с. 225]. З прагматичного та логічного аналізу змісту Конституції Пилипа Орлика можна побачити, що цей специфічний нормативно-правовий акт є не лише важливим символом політичної свободи та незалежності українського народу, а й безумовної справжньої українською Конституцією.

Наступний етап розвитку конституційно-правової концепції національного державотворення пов'язаний з труднощами впливу двох імперських режимів. З кінця XVIII

ст. до початку XX ст. українські землі були розділені між Російською та Австрійською імперіями по річці Збруч (Лівобережжя, Південь, Правобережжя та Слобожанщина ввійшли до складу імперії Романових, а Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття – імперії Габсбургів). Слушно відмічає І. Колодій: «коли говорити про розвиток українського громадського, політичного, культурного чи економічного життя, треба завжди мати на увазі, що відбувалися ці процеси за дуже різних обставин», - наголошуючи, що на західноукраїнських землях головними перепонами розвитку української спільноти були економічні та соціальні чинники, а у складі московії українці жили під повною урядовою забороною українства, де кожен прояв національної ідентичності вважався за сепаратизм [12, с. 92].

У XIX століття спроби обґрунтувати національно-державницьку концепцію попри переслідування та заборони російської влади здійснили члени Кирило-Мефодіївського товариства, що поступово сформувалося у грудні 1845 – січні 1846 рр. та проіснувало до березня 1847 р. Фактично, Кирило-Мефодіївське товариство було таємним політичним органом української інтелігенції, що об'єднало представників Київського та Харківського університетів, відомих та шанованих сьогодні українських письменників та політичних діячів (М. Костомарова, Т. Шевченка, Г. Андрузьківа, В. Білозерського, М. Гулака, П. Куліша). Учасники вважали своїм основним завданням та метою діяльності - перебудову суспільства на засадах християнського вчення про справедливість, свободу, рівність, братерство. Такі засади віднайшли закріплення у програмному документі товариства «Книзі буття Українського народу», автором якої був М. Костомаров. У цьому творі, який справедливо вважається знаковим в українській політичній думці, прославляється суспільна організація слов'янства, яке «ще до віри святої не мало ні царей, ані панів, і усі були рівні, і не мало воно ідолів». Аж два лиха було у слов'ян: перше – «незгода», а друге те, що вони, як менші брати, «переймали од старших, того не бачучи, що у їх своє було лучче, ніж братівське» [13, с. 40]. Простежується також обґрунтування необхідності поділу функцій між органами державної влади, що знайшло своє відображення у програмних документах товариства, проте ця концепція була розкрита не повною мірою, поверхнево. Поділ влади розглядався, не як засада нової концепції державотворення, а засіб обмеження влади монарха за існуючого політичного ладу.

Члени Кирило-Мефодіївського товариства прагнули досягти свого ідеалу демократизації суспільства шляхом державних реформ, яким передували б поширення освіти, проповідування християнських та громадських ідей, моральне удосконалення членів суспільства, що було покладено в основу вчення М. Костомарова. Вектором зусиль, учасники товариства, визначили розробку концептуальної основи та реалізацію низки реформ, основними з яких були: 1) соціальна (ліквідація кріпацтва, рівні права для всіх станів); 2) національно-культурна (рівні права для всіх слов'янських народів у розвитку їхніх національних мов і культур); 3) просвітницька (поширення освіти серед народу).

Погляди однодумців Кирило-Мефодіївського товариства сходилися на тому, що ідеалом держави для слов'янських народів є федеративне об'єднання рівноправних республік. За задумами М. Костомарова та інших учасників товариства, Україна мала б стати центром майбутнього слов'янського союзу. Вони виходили з того, що саме українська нація являє собою особливу єдність, яка пройнята духом рівності і братерства, а відтак, найбільш пристосована до республіканської форми правління [14, с. 70].

Серед документів періоду діяльності Кирило-Мефодіївського товариства важливе місце займають роботи політичного та громадського діяча, правника Г. Андрузького. Це три проекти конституційних актів, у яких простежується еволюція державницької концепції від обмеження абсолютної влади монарха до республіканської моделі державотворення. Перший документ, відомий під назвою «Досягнення можливого ступеня рівності й свободи переважно в слов'янських землях», мав фрагментарний характер. Ознаки конституційного акту має завдяки змістовим акцентам на регулювання прав і свобод, визначення меж державного втручання та впливу. Г. Андрузький аналізував та доводив необхідність солідарності народу шляхом

ліквідації дворянських родів, забезпечення «особистої волі кожного», а також «рівних прав державних». Рівність прав державних тлумачились у документі таким чином: «Закони для всіх однакові», а «місця та шана доступні безумовно для всіх», «рівні державні права для всіх дадуть владу мудрості» [13, с. 41]. Другий проект конституції Г. Андрузький також підготував 1846-1847 рр. Цей документ був структурований як конституційний, складався з одинадцяти частин. Важливим для розвитку конституційної думки середини XIX століття було обґрунтування правової концепції рівноправності, якій був присвячений відповідний розділ другого конституційного проекту Г. Андрузького - «Про рівність». Рівноправність тут розкривається серед такі звичні для демократичного суспільства категорії як: закон один для всіх; свобода кожного; заборона привілеїв; рівність перед законом і судом.

Третій проект конституції Г. Андрузького датується 1850 р. та має назву «Начерк Конституції Республіки». Головною ідеєю державотворення, закладеною у Начерку є, розроблена раніше членами Кирило-Мефодіївського товариства та безпосередньо М. Костомаровим, концепція слов'янської федерації, до складу якої мали входити сім автономних штатів зі своїми президентами. Передбачалася також посада президента як глави всієї федерації. Проект не виключав регламентації порядку формування представницьких органів, наділених законодавчими повноваженнями на рівні штатів і федеральної держави в цілому та не торкається питань організаційної роботи парламентських органів, порядку повноважень президента слов'янської федерації та президентів штатів, їх повноважень [14, с. 73-74].

Ідеї М. Костомарова та Г. Андрузького вплинули на формування політико-правових ідей М. Драгоманова. Відомий український історик і громадський діяч певним чином розширив ідеї провідників Кирило-Мефодіївського товариства та обґрунтував власну програму політичних реформ для російської імперії з гарантіями національно-культурної автономії для України [15, с. 15]. Таким чином, наступним в історії розвитку українського конституціоналізму став проект конституційного акту під назвою «Проект оснований устава украинскаго общества «Вольный союзъ» – «Вільна спілка» (1884 р.) М. Драгоманова (також цей акт відомий під назвою Статут «Вільної спілки»). Майбутнє України М. Драгоманов вбачав саме в організації республіканської держави, основою якої є народний суверенітет, державне та місцеве (громадівське) самоврядування. Основою формування держави та організації суспільного та державного життя, на його думку, мали стати сільські та міські громади, які об'єднувалися у більші адміністративно-територіальні одиниці, наприклад, області, що мали б автономний статус.

Високо оцінюють цей конституційний проект М. Драгоманова сучасники. Наприклад, суддя Конституційного Суду України у відставці В. Кампо зазначає, що доктрина ліберально-демократичного конституціоналізму, що викладена у «Проекті основ» є свідченням того, що у своїх конституційних поглядах М. Драгоманов спирався на нове розуміння конституції як суспільного договору, і цей документ став «суспільно-правовим явищем високого гатунку і досі залишається класикою українського конституціоналізму» [16].

Загалом драгоманівська концепція політичної самостійності України справила значний вплив на формування конституційно-правових ідей М. Грушевського та інших провідних діячів української революції 1917-1921 років [12, с. 93]. Конституційний проект М. Грушевського, викладений у статті «Конституційне питання і Українство в Росії», виданий у 1905 р., обґрунтовував концепцію національно-територіальної автономії українських земель на засадах децентралізації російської імперії. Про незалежну національну державність у статті М. Грушевського не йшлося. Були актуалізовані питання впорядкування взаємовідносин у владному державному механізмі, розробку юридичної бази для взаємодії самоврядних областей у складі імперії на засадах громадівської концепції самоврядування. Саме ідеї національно-територіальної та культурної автономії були основою національно-визвольної боротьби розпочатої у 1917 році Українською Центральною Радою, ідеологами якої були М. Грушевський та В. Винниченко.

Висновки. Конституціоналізм в Україні нерозривно пов'язаний із процесом державотворення, оскільки формування, визначення та удосконалення форми української держави зі зміцненням демократичної складової відбувається на конституційних засадах. Через вплив історичних, політичних, соціальних, національно-культурних та інших факторів доцільно розглядати український конституціоналізм як ідейно-політичний рух, спрямований на утвердження верховенства конституції. У досліджуваній історичний період чітко простежується формування правової культури, вдосконалення конституційної моделі державотворчих процесів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Український конституціоналізм: історія становлення та перспективи розвитку: монографія / за заг. ред. В. Л. Скрипника ; МОН України, Кременчуц. нац. ун-т ім. Михайла Остроградського. – Харків : Право, 2023. – 160 с. – DOI: <https://doi.org/10.31359/9789669985255>.
2. Здобутки та перспективи розвитку конституціоналізму в Україні. До 30-ї річниці Незалежності України / Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ : Людмила, 2021. 258 с.
3. Мироненко О. М. Історія української конституції. Київ : Ін Юре, 1997. 60 с.
4. Іванов В.М. Історичні підвалини українського конституціоналізму. DICTUM FACTUM. № 2(14), 2023. С. 19-28.
5. Лемак В. Сучасне дослідження українського конституціоналізму. Публічне право № 1 (49) (2023). С. 113-116.
6. Стецюк П. Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму : посіб. для студентів. Л. : Астролябія, 2003. Частина перша. – 232 с.
7. Журавський В. Козацький конституціоналізм і його роль в еволюції вітчизняного парламентаризму. Вісник Академії правових наук України. 2001. № 2. С. 65-66.
8. Белов Д., Гавриленко В. Еволюція українського конституціоналізму. Юридичний науковий електронний журнал. 2014, №4. С. 58-60.
9. Тодика Ю. М. Політико-правове значення Конституції Пилипа Орлика для розвитку українського конституціоналізму. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Вип. 11. Х. : Право, 2006. С. 3-9.
10. Конституція Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 року. URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>
11. Меленко С. Г. Гносеологічні витоки українського конституціоналізму. Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 8. С. 222–226.
12. Історія українського конституціоналізму: генеза та сучасний погляд / І.М. Колодій, О.П. Колодій. Часопис Київського університету права. 2016. № 3. С. 91-96.
13. Журавський В. С. Становлення та розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми). Київ, 2002. 344 с.
14. Рум'янцев В. Державно-правові аспекти програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства (до 160-річчя Кирило-Мефодіївського товариства) . Вісник Академії правових наук України. 2006 р. №3(46). Х.: Право, 2006. С. 66-74.
15. Конституційні засади сучасного державотворення: навч. посіб. у питаннях і відповідях / Т. Є. Кагановська, Є. І. Григоренко, Я. О. Григоренко, О. С. Передерій ; за ред. Т. Є. Кагановської. Харків : Право, 2017. 304 с.
16. Кампо В. Конституційні погляди Михайла Драгоманова та Сергія Подолинського і сучасність. Юридична газета №9 (739). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/konstytutsiine-pravo/-konstituciyni-poglyadi-mihayla-dragomanova-ta-sergiya-podolinskogo-i-suchasnist.html>

УДК 340.15 (477)

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-12-26

ORCID.ORG/0000-0002-4655-2869

Озель Віталіна Іванівна,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного і
адміністративного права, юридичного факультету,
Інституту управління технологій та права
Державного університету інфраструктури та технологій,
м. Київ, Україна

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА АКТУ ЗЛУКИ УНР ТА ЗУНР ТА ЙОГО ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню передумов та процедурних аспектів укладення Акту Злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 року, що став кульмінацією багатовікових зусиль українців щодо об'єднання своїх історичних національних земель у межах єдиної суверенної та незалежної держави України.

Процес утвердження соборності українських земель історично розпочався з пошуку підтримки ЗУНР серед політичних еліт Наддніпрянської України. Передвступний договір, укладений між представниками західноукраїнської політичної еліти та новоствореної Директорії УНР передбачав процедуру ратифікації злуки двох частин України. Прагнення представників ЗУНР щодо рівноправного представництва у вищих органах державного управління не були реалізовані. Керівництво Директорії усвідомлювало декларативний характер злуки.

Досліджуваний у статті період українського національного розвитку пережив чимало важких випробувань, але це спонукало українців підняти національно-визвольні ідеї на новий рівень – усвідомлення необхідності національно-територіальної єдності. Запорукою успішного розвитку, зміцнення та консолідації національної держави в складний період національно-визвольної боротьби 1917–1921 років могла стати внутрішня консолідація політичної еліти навколо встановлення спільної мети.

Ключові слова: Українська держава, соборність, Злука УНР та ЗУНР, державотворення, конституційні акти.

Annotation. The article is devoted to the study of the prerequisites and procedural aspects of the conclusion of the Act of Unity of the Ukrainian People's Republic and the Western Ukrainian People's Republic on January 22, 1919, which was the culmination of centuries-old efforts of Ukrainians to unite their historical national lands within the boundaries of a single sovereign and independent state of Ukraine.

The process of affirming the unity of the Ukrainian lands historically began with the search for support for the Western Ukrainian People's Republic among the political elites of Trans-Dnieper Ukraine. The pre-accession agreement concluded between representatives of the Western Ukrainian political elite and the newly formed Directorate of the Ukrainian People's Republic provided for the procedure for ratifying the union of the two parts of Ukraine. The aspirations of Western Ukrainian People's Republic representatives regarding equal representation in the highest bodies of state administration, which they previously discussed with the Management, were not realized. In fact, the Directory recognizes the autonomous status of Western Ukrainian People's Republic as one of the regions of Ukraine under the name Western Region of the Ukrainian People's Republic.

The management of the Directory was aware of the declarative nature of the connection. The paradigm of the historical perspective and parallels through the centuries brings us back to the need to constantly study the strengths and positive experiences of the past, study mistakes in order to avoid them in the future. The period of Ukrainian national development studied in the article went through

many difficult trials, but this encouraged Ukrainians to raise national liberation ideas to a new level - awareness of the need for national and territorial unity.

The key to the successful development, strengthening and consolidation of the national state in the difficult period of the national liberation struggle of 1917–1921 could be the internal consolidation of the political elite around the establishment of a common goal. In fact, the leaders of the UNR and ZUNR did not manage to realize the positive aspirations that were laid down in their positive movement towards the unity of the state. The main drawback was that the main institutions of power of the Ukrainian People's Republic remained formed according to the imperial model. There was a lack of professional and at the same time nationally conscious personnel.

Key words: Ukrainian state, constitutionality, Act of Unity of the Ukrainian People's Republic and the Western Ukrainian People's Republic, state formation, constitutional acts.

Постановка проблеми. Історичні підвалини українського державотворення найбільш яскраво себе проявили у постійному прагненні єднання українських земель у єдину державу. Важливе місце серед поступового спрямування України до єдності посідає спроба двох національних державних формувань об'єднатися, і таким чином сформувати єдину, соборну та незалежну Україну. Прагнення до єдності увінчалось доленосним Актом Злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки, що був проголошений 22 січня 2019 року. Саме цей день увійшов у національну історію як День Соборності України, який наразі є державним святом.

Сьогодні, як і на початку ХХ століття, Україна переживає важкі випробування. Російська військова агресія, окупація територій та їх анексія, як і минулого століття, спонукає шукати шляхи визволення всіх славних національних територій. Постає проблематика соборності та єднання українського народу для боротьби із зовнішнім ворогом. Після звільнення усієї території України ми можемо зіткнутись з іншою проблемою – внутрішні непорозуміння, різницею у політичних поглядах на вектори розвитку нашої держави, зміненою свідомістю людей, що більше десяти років проживали під окупацією (під впливом ворожої пропаганди було виховане ціле покоління) тощо. Парадигма історичного ракурсу та паралелей крізь століття повертає нас до необхідності постійного дослідження сильних сторін та позитивного досвіду минулого, вивчення помилок з метою її уникнення у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Події, що передували укладенню Акту Злуки УНР та ЗУНР та наслідки цієї угоди, перебувають під постійною увагою серед істориків та учених-правників. Останніми роками дослідженням цієї проблематики присвятили свої праці І. Бойко, В. Бойко, П. Гай-Нижник, В. Головченко, Т. Демченко, П. Захарченко, В. Капелюшний, М. Литвин, М. Луцький, М. Мацькевич, М. Мірошніченко, О. Палюк, О. Полянський, Л. Радченко, О. Ситник, Р. Тимченко, Б. Тищик, В. Чорноус, В. Яремчук та ін.

Метою статті є розглянути юридичні механізми оформлення соборності України в Акті злуки, вплив цього документу на формування українського конституціоналізму та становлення державності.

Виклад основного матеріалу. Акт злуки УНР та ЗУНР, проголошений 22 січня 1919 року, став апогеєм втілення багатовікових намагань українців об'єднати свої історичні національно-етнічні землі у межах однієї держави, суверенної та незалежної. Починаючи з часів феодальної роздробленості Київської Русі, історія української держави пов'язана з постійними прагненнями, намаганнями, спробами об'єднати Україну. Адже, як писав В. Винниченко: «Ідея Соборності генетично закладена в українцях з давніх-давен... вона стала однією з заповідей збереження нашої державності та національного самоусвідомлення» [1, с. 321]. Але юридичному механізму оформлення злуки українських земель передували складні політико-правові процеси та юридичні пошуки їх вирішення: проголошення незалежності та формування державних інституцій двох держав – ЗУНР та УНР (за часів Директорії); ухвалення конституційних актів; становлення правових систем.

У 1918 році ідея утворення Соборної України назріла у політичних колах Західноукраїнської Народної Республіки. Серед провідних діячів, політичних ідеологів незалежної України, була вироблена спільна ідея і прагнення до єднання з Центральною,

Наддніпрянською та Лівобережною Україною. Політики ЗУНР після безрезультатних намагань встановити відносини з Австрією на правах автономії у складі сильної держави дійшли висновку, що такий статус новоутвореної української республіки не забезпечить землі Галичини від політичних зазіхань з боку Польщі. Провідники ЗУНР шукали підтримки у Наддніпрянській Україні, де була сформована національно держава у формі Гетьманського диктатури П. Скоропадського, яка на той момент була під загрозою з боку російської більшовицької влади. Гетьманат П. Скоропадського не надав, бажаної для ЗУНР, військової підтримки. Це було зумовлене небажанням Гетьмана вступати у конфлікт інтересів з Антантою.

Перемовини між двома частинами України стали можливі після подій, що сталися у жовтні-листопаді 1918 року. 13 листопада 1918 року Українська Національна Рада ухвалила історичний конституційний документ – «Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність Українських земель колишньої Австро-Угорської монархії», який складався всього з п'яти артикулів, але змістовно закріпив основи державного ладу ЗУНР, як суверенної, демократичної республіки. У цьому акті було визначено та закріплено, що «Держава, проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року обнімаючи весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву Західно-Українська Народня Республіка» на території «Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів)» [2].

У цей же час поразка у війні країн Четвертого союзу позбавила підтримки гетьманат П. Скоропадського, що полегшило прихід до влади демократичних сил на чолі з Директорією та забезпечило відродження Української Народної Республіки [3, с. 33]. Ці події заклали фундамент для подальшого втілення у життя ідеї об'єднаної незалежної України. Директорія, на чолі з В. Винниченком, була сформована 13 листопада 1918 року, а 14 листопада вона розпочала свою офіційну діяльність, як вищий орган влади УНР, що планувала відновити свою владу на території Української держави. Противники Гетьманату та військові сили Директорії оточили Київ. Боротьба за встановлення влади тривала до 14 грудня, коли Гетьман П. Скоропадський зрікся влади, а Директорія офіційно проголосила про відновлення УНР.

Землі Галичини, у свою чергу, перебували під натиском польської армії. Тому у кінці листопада 1918 р. політичні очільники ЗУНР вирішили знову здійснити спробу просити військової підтримки від Наддніпрянської України та направили для цього своїх представників – Л. Цегельського та Д. Левицького. Делегати ЗУНР не дісталися Києва, а зустрілися з представниками Директорії (В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Андрієвським, Ф. Швецем і А. Макаренком) у Фастові. Погоджуємося з думкою П.П. Захарченка та М.М. Мірошніченка, що «розбудова національної держави може бути успішною за умови існування консолідованого суспільства, очолюваного національно орієнтованою елітою» [4, с. 10]. Історично сприятливий момент для формування фундаменту наступної Злуки настав 1 грудня 1918 р., коли у результаті обговорення обидві сторони уклали й підписали у Фастові «Передвступний договір про злуку обох держав». Відповідно до історичних умов, культурних і соціальних відмінностей у житті українських республік ЗУНР мала отримати територіальну автономію, характер якої повинна визначити окрема спільна комісія, рішення якої мали б ратифікувати компетентні законодавчі й виконавчі державні органи обох частин України [5, с. 103].

Першими Передвступний договір ратифікували представники ЗУНР, а саме – 3 січня 1919 року на засіданні Української Національної Ради була затверджена Ухвала про Злуку УНР і ЗУНР. Даною ухвалою було легітимовано тимчасову владу Української Національної Ради як законодавчого органу до скликання Установчих Зборів, та Державного Секретаріату – як органу державного управління цивільними та військовими справами. Ці органи були уповноважені створити комісію для перемовин з Директорією для реалізації подальшої злуки українських земель. Таким чином, ЗУНР Ухвалою УНРади наділила юридичною силою Передвступний договір, укладений 1 грудня 1918 р. між ЗУНР та УНР. Крім того було

покладено обов'язок на Державного Секретаря негайно розпочати переговори з Київським урядом для «сфіналізування» договору про злуку [6].

Ратифікація Злуки з боку УНР відбулася 22 січня 1919 року шляхом ухвалення «Універсалу Директорії Української Народної Республіки» [7]. Саме цей документ прийнято називати Актом Злуки УНР та ЗУНР. Проголошення злуки відбулося урочисто на Софіївському майдані у м. Києві як акт втілення віковичної «мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України» [7]. Було оприлюднено, що «Однині воєдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України - Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна» [7]. Таким чином, синергетично об'єдналися народні та політичні прагнення до національно-культурної, етнічної, територіальної єдності української держави, відновлення її історичної території.

Універсалом Директорія підтвердила, що «ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народної Республіки від 3-го січня 1919 року» [7]. Позитивним для обох суб'єктів злуки було об'єднання двох армій, що мало б посилити Україну у протистоянні з зовнішніми ворогами. Щодо внутрішньої політики, то визнавалися засади демократизму та виборності органів влади, народного представництва, з поєднанням соціалістичних засад держави з визнанням основоположних прав і свобод людини, що передбачалося остаточно закріпити у Конституції УНР.

Ратифікаційний процес Злуки завершився 22 січня 2019 року і наступного дня розпочався новий етап розвитку української державності, що відобразилося у першу чергу в затвердженні Трудовим конгресом у м. Києві 23 січня 2019 року рішення про легітимацію обох ратифікаційних актів злуки. Таким чином відбулося юридичне оформлення злуки УНР та ЗУНР.

Водночас прагнення представників ЗУНР до паритетного представництва в органах вищого державного управління, про що раніше велися перемовини з Директорією, не виправдалися. Фактично Директорія визнавала автономний статус ЗУНР як однієї з областей об'єднаної України з назвою Західна область Української Народної Республіки (ЗО УНР). Про політичну рівність у відносинах еліт двох частин об'єднаної України більше не йшлося. До складу Директорії було включено голову УН Ради Є. Петрушевича, державного секретаря ЗУНР Л. Цегельського - призначено першим віце-міністром закордонних справ українського уряду. За Л. Цегельським закріплювалося повноваження погоджувати всі рішення щодо взаємовідносин України з Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

Погоджуємося з думкою М.І. Луцького, що об'єднання УНР і ЗУНР стало моделлю цивілізованого демократичного, неекспансіоністського збирання територій в єдиній суверенній державі [8, с. 52]. Дійсно, консолідація нації (етнічної спільності українців) та водночас ідея об'єднання національно-ідентичних земель стала основою формування української держави. Зasadничою основою цього об'єднання була історична усвідомленість національної державності в політичних колах та поступове проникнення ідеї національної єдності у суспільну свідомість населення. Основою національно-визвольного та державотворчого потенціалу були основоположні ідеї верховенства права, свободи волевиявлення, народовладдя та національного самоусвідомлення, природного права нації мати власну незалежну та суверенну державу

П.П. Захарченко та М.М. Мірошніченко вбачають, що досягти успіху державотворення на етапі проголошення Злуки можливо було б шляхом запровадження юридичної моделі розбудови національної незалежної держави на засадах максимальної єдності основоположних конституційних цінностей моделі в життя – відповідальність апарату управління [4, с. 10]. Керівництво Директорії усвідомлювало декларативний характер злуки. На думку М.І. Луцького, проголошені В. Вільсоном ідеї самовизначення нації, орієнтувалися на підтримку самих українців, дійсно, у Галичині бажання соборності УНРади та населення краю збігалося; однак за складної соціально-економічної ситуації та населення (переважно селянське) Наддніпрянської України було далеке від політичних устремлінь Києва [8, с. 52].

Дійсно, на наш погляд, найгуманнішим та найефективнішим способом досягнення позитивного сталого результату державотворення є застосування правових засобів демократичного перетворення, так би мовити, позитивного реформування суспільства конституційним шляхом. Фактично ж очільники УНР та ЗУНР не спромоглися реалізувати ті позитивні прагнення, які були закладені у їх позитивному русі до соборності держави. Основною вадою було те, що основні інститути влади УНР залишалися сформованими за імперською моделлю. Бракувало фахових та водночас національно-свідомих кадрів.

Висновки. Досліджуваний у статті період розвитку української державності позначився низкою важких випробувань: внутрішньо-політичною боротьбою, зовнішніми загрозами, економічною нестабільністю. Проте це спонукало українців до підйому національно-визвольної ідеї на новий рівень – усвідомлення необхідності соборності як нації, так і території. Це спрямувало вектор спільних зусиль двох державних утворень – УНР та ЗУНР – до розбудови власної національної незалежної української держави.

Запорукою успіху розвитку національної держави, її зміцнення і закріплення у складні часи національно-визвольної боротьби 1917-1921 років, на наш погляд, могла стати внутрішня консолідація політичних еліт навколо спільної мети – розбудови демократичної модерної держави, з реформованим на основі народного представництва державним апаратом, який би діяв на засадах конституціоналізму, верховенства права. Звісно, для реалізації такого задуму, саме на засадах самостійності, базуючись виключно на власних ресурсах, ні в УНР ні в ЗУНР не було, також бракувало зовнішньополітичної підтримки та політичного визнання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Винниченко В.К. Відродження нації. Історія української революції: У 3 ч. [Репринтне відтворення видання 1920 р.] Київ, 1990. Ч. 3. 542 с.
2. Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918. Державні утворення (1917-1920); Історичний документ, Закон від 13.11.1918. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0009300-18#Text>
3. Луцький М. Правовий аспект Акту Злуки УНР та ЗУНР. Науково-інформаційний вісник «Право». 2014, №9. С. 32-37.
4. Захарченко П.П., Мірошніченко М.М. Правовий вимір соборності України в контексті регіональних та загальнонаціональних інтересів на початку ХХ століття. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2019. Серія ПРАВО. Випуск 54. С. 9-14.
5. Тимченко Р. Об'єднання УНР і ЗУНР: причини, передумови, сутність та значення. Краєзнавство. 2018. № 4. С. 98-110.
6. Ухвала Української Національної Ради про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народньою Республікою/ URL: [http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1919%20\(01\)%2003%20uhvala%20pro%20zluku.php](http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1919%20(01)%2003%20uhvala%20pro%20zluku.php).
7. Універсал Директорії Української Народної Республіки. Державні утворення (1917-1920); Історичний документ, Універсал від 22.01.1919. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-19#Text>
8. Луцький М.І. Ідея соборності у державницьких концепціях українців ХХ століття. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право. №10(22), 2020. С. 47-55.

УДК: 323.1
DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-17-22

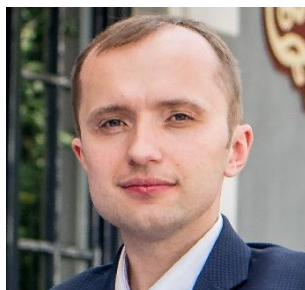
ORCID ID 0000-0001-7183-5206

Безубов Дмитро Олександрович,
д.ю.н., професор,
кафедра конституційного
та адміністративного права ЮФ ДУІТ

ORCID ID 0009-0009-4045-6356

Шевченко Володимир Іванович,
викладач кафедри військової підготовки
НУОУ, полковник ЗСУ

ORCID ID 0009-0003-5253-1830

Панасюк Роман Петрович
кандидат історичних наук,
викладач ВСІП
«Оптико-механічний фаховий
коледж КНУ імені Тараса Шевченка»

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Анотація. Статтю присвячено характеристиці основних тенденцій становлення і розвитку законодавства України періоду діяльності Української Центральної ради. Автор статті на основі аналізу наукових публікацій і джерельної бази робить висновок, що законодавча діяльність Української Центральної Ради як українського національного парламенту була спрямована на закріплення основ державного суверенітету. Він аналізує роль і місце в державотворчих процесах універсалів Української Центральної Ради, Конституції Української Народної Республіки, а також деяких законів (зокрема «Про поділ України на землі», «Про громадянство УНР» та Закон «Про реєстрацію громадянства УНР», «Про одстрочку призова на військову службу і одкомандирування з неї громадян Української Республіки», «Про утворення Комітету по демобілізації армії», «Про утворення Українського Народного війська»), які мали визначальне значення для реалізації законодавчих ініціатив.

Перші нормативно-правові й законодавчі акти мали здебільшого декларативний характер і були спрямовані на закріплення автономного устрою української держави, а з проголошенням IV Універсалу всі прагнення зосереджувалися на утвердження повної незалежності української держави, тобто зафіксовано відхід державотворців від принципів федералізму та автономії до ідеалу самостійності й суверенності.

За час свого існування Українська Центральна Рада змогла розробити основи конституційного, земельного, кримінального, фінансового, родинного, кримінально-процесуального законодавства, що свідчить про прагнення її представників регулювати життєдіяльність усіх сфер суспільного життя, а також про ґрунтовний і комплексний підхід до законодавчої діяльності. Автор статті наголошує на тих проблемах, які не вдалося

розв'язати Українській Центральній Раді на законодавчому рівні, які викликали найбільше обговорень у суспільстві.

Ключові слова: законодавство, Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, закон, держава.

Annotation. *The article is devoted to the characteristics of the main trends in the formation and development of Ukrainian legislation during the period of activity of the Ukrainian Central Council. Based on the analysis of scientific publications and the source base, the author of the article concludes that the legislative activity of the Ukrainian Central Rada as the Ukrainian national parliament was aimed at consolidating the foundations of state sovereignty. He analyzes the role and place in the state-building processes of the universals of the Ukrainian Central Rada, the Constitution of the Ukrainian People's Republic, as well as some laws (in particular, "On the division of Ukraine into land", "On citizenship of the Ukrainian People's Republic" and the Law "On Registration of Citizenship of the Ukrainian People's Republic", "On Administrative Prize ". on military service and its management of citizens of the Ukrainian Republic", "On the formation of the Committee for the demobilization of the army", "On the formation of the Ukrainian People's Army"), which were of decisive importance for the implementation of legislative initiatives.*

The primary legal and legislative acts had a more declarative nature and were aimed at consolidating the normative structure of the Ukrainian state, and with the proclamation of the IV Universal, all aspirations were focused on the establishment of the complete independence of the Ukrainian state, that is, the departure of the state-makers from the principles of federalism and autonomy to the ideal of independence and sovereignty was recorded. .

During its creation, the Ukrainian Central Rada was able to develop the foundations of constitutional, land, criminal, financial, family, and criminal procedural legislation, which cannot regulate the progress of its representatives in all spheres of social life, as well as a well-founded and comprehensive approach to legislative activity. The author of the article emphasizes those problems that the Ukrainian Central Rada could not solve at the legislative level, which caused the most discussions in society.

Key words: legislation, Ukrainian Central Rada, the Ukrainian People's Republic, law, state.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Після проголошення незалежності України активізувалися процеси, пов'язані із дослідженням різних аспектів функціонування державних утворень на українських землях в попередні епохи, тобто ті факти, явища й процеси, які в радянський період тлумачилися тенденційно або ж замовчувалися, тепер перебувають у центрі уваги істориків, правознавців, політологів та інших дослідників суспільно-історичного, правового й соціально-економічного розвитку. Особливу увагу в цьому контексті викликають історико-правові питання, пов'язані зі становленням і функціонуванням законодавчої системи на різних етапах розвитку української державності. Відповідно, посилений інтерес сучасні дослідники проявляють щодо державотворчих процесів періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., зокрема до діяльності Української Центральної Ради.

Аналіз останніх публікацій. Загальну стратегію історико-правових досліджень у контексті розвитку української державності, а також місце й роль у ній законодавчих ініціатив періоду 1917–1920 років окреслено в працях сучасних науковців, зокрема І. Біласа, С. Бобровник, Ю. Вовка, О. Волох, Ж. Дзейко, О. Копиленка, М. Кравчука, В. Кульчицького, О. Мироненка, П. Музиченка, А. Присяжнюка, Ю. Римаренка, А. Рогожина, В. Рум'янцева, В. Самохвалова, О. Святоцького, О. Тимошук, Б. Тищика, А. Ткача, І. Усенка, В. Чеховича, О. Шевченка, Ю. Шемшученка, О. Ярмиша та ін. У їхніх наукових дослідженнях задекларовано необхідність конструктивного переосмислення історичного досвіду і складного процесу становлення й розвитку демократії, української національної державності, законодавчого процесу в Україні. Окремі аспекти функціонування українського законодавства в цей період висвітлювали у своїх публікаціях А. Захарчук, В. Землянська, Т. Подковенко. Водночас постає необхідність комплексного осмислення законодавчої діяльності Української Центральної Ради в контексті суспільно-історичних процесів.

Мета статті – характеристика загальних тенденцій становлення і розвитку законодавства України періоду діяльності Української Центральної ради.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку 1917 року виникла потреба у формуванні такої консолідувальної сили, яка була б здатна об'єднати та організувати українські народні маси в боротьбі за утвердження незалежної держави. Лідером розгортання національно-визвольного руху в Україні стала Українська Центральна Рада на чолі з М. Грушевським, створена в березні 1917 року. Окрім лідерів Товариства українських поступовців, до її складу увійшли представники українських соціал-демократів, солдатів, робітників, студентів, православного духовенства, культурно-освітніх організацій, кооперативів, а також наукових осередків – Українського наукового товариства, Товариства українських техніків та агрономів, Українського педагогічного товариства, різноманітних гуртків і громад. Це свідчить про широке представлення і цьому органі державної влади різних політичних сил і громадських організацій, суспільних верств загалом.

В історико-правовому контексті, як зазначають Павленко Ю., Храмов Ю. [5], важливим є початковий етап її діяльності, протягом якого було задекларовано основні напрями її діяльності, розроблено стратегію і тактику їхнього втілення у життя, сформована внутрішня структура цього органу державної влади, укладено перший список членів Ради, створено апарат президії, комісії, друкований орган, відпрацьовано регламент роботи.

Упродовж березня-травня 1917 року на численних з'їздах, мітингах, зборах, віче обговорювалися питання подальшого розвитку української державності. Дослідники наголошують, що політичні прагнення українських діячів усіх партій обмежувалися автономією України у складі федеративної Росії [6; 5; 2]. При цьому обсяг цієї автономії не обговорювався, та й саме поняття автономії майже не розкривалося. Лише М. Грушевський у своїй статті «Якої ми хочемо автономії й федерації» розкриває поняття широкої національно-персональної автономії. Він зазначає, що автономія (згідно з його перекладом із грецької – «сама законність») передбачає “право жити за своїми законами, самим собі становити закони, а не жити за чужими законами і під чужою владою” [1]. Він також наголошував, що український народ «має вершити у себе в дома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд» [1]. Таке розуміння автономії набуло поширення в тогочасній суспільно-політичній думці і пройшло основним гаслом через усю діяльність Української Центральної Ради.

Аналізуючи особливості законодавчої діяльності Української центральної ради, Т.Подковенко зазначає, що, незважаючи на військовий стан у країні, їй вдалося розробити основи конституційного, земельного, кримінального, фінансового, родинного, кримінально-процесуального законодавства [6]. Варто також зазначити, що в Україні на той час діяли нормативні акти царської Росії, Тимчасового уряду, радянської влади в різних галузях права, які не суперечили законодавчим актам та інтересам української суверенної держави. Важливість створення власної системи законодавства полягала в тому, що воно давало змогу юридично закріпити національний суверенітет української держави.

А. Захарчук наголошує, що перші нормативно-правові акти періоду Української Центральної Ради мали здебільшого не правовий, а політико-декларативний характер [2], передусім це були документи, що мали конституційне значення, тобто декларації та універсали. Через всенародне оприлюднення зазначених документів Центральна Рада прагнула підвищити рівень національної й суспільної свідомості широких верств населення, а також здійснити ті заходи, що відповідали б очікуванням і сподіванням українського народу.

Фактично, правове оформлення української держави почалося з проголошення І Універсалу, зокрема було прийняте рішення про створення нового виконавчого органу – Генерального Секретаріату, «який мав завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнародними і іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної Ради, які цих прав торкаються» [4]. Відповідно, маємо підстави констатувати, що відбувся поділ влади на законодавчу і виконавчу. У Декларації

Генерального Секретаріату [7] від 27 червня 1917 року зафіксовано розподіл обов'язків між окремими його структурними підрозділами: із внутрішніх справ, фінансових, судових, продовольчих, земельних, освітніх, міжнаціональних, праці, доріг, військових, торгу, промисловості. Загалом Декларація Генерального Секретаріату містить такі типові ознаки документів тієї доби: прагнення докорінної зміни старого політичного режиму, який тісно переплелася із соціалістичною термінологією та революційним пафосом.

Подальшим кроком у законодавчому процесі Української Центральної ради було прийняття (03. 07. 1917 р.) II Універсалу, у якому більш виразно окреслилася політична і правова позиція Центральної Ради, визначено мету й завдання функціонування української держави: «Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготуватиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчого зібрання» [4]. Водночас у цьому документі було наголошено, що Генеральний Секретаріат «як представник демократії всієї України та найвищий крайовий орган управління, об'єднуючи всі права і засоби, виконуватиме складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією» [4]. У II Універсалі зазначено, що розв'язання питання про автономію України покладається на Всеросійські Установчі збори.

Проте подальші суспільно-історичні реалії актуалізували потребу в конкретних радикальних діях, саме тому Українська Центральна Рада 7 листопада 1917 року проголосила III Універсал, у якому зазначено, що українська держава діє на основі принципу демократичного самовизначення націй, водночас перед нею були поставлені такі масштабні завдання, що охоплювали «не тільки зверхню охорону ладу й порядку, а переведення й поглиблення правдивого, послідовно розвиненого демократизму...» [4]. За формою державного правління УНР ставала парламентською республікою, повноваження верховної влади в якій мала здійснювати виборна Центральна Рада. У цих умовах Центральна Рада і Генеральний Секретаріат приступили до розроблення принципів політичного, соціального і економічного законодавства. У руслі цих перетворень було скасовано право власності на поміщицькі та інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського значення, які були визнані власністю всього трудового народу і мали перейти до нього без будь-якого викупу. Універсалом було встановлено 8-годинний робочий день, скасовано смертну кару, оголошено повну амністію всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до цього часу. Обґрунтована потреба в проведенні судової реформи, закріпленні й розширенні прав місцевого самоврядування, забезпеченні свободи слова, друку, віри, зібрання, союзів, страйків, недоторканості особи і помешкання, національного розвитку. Відповідно, як зазначають Павленко Ю., Храмов Ю., проголошення III Універсалу було логічним етапом боротьби за автономію України у тих складних умовах, адже сам факт проголошення Української Народної Республіки, спроба державотворців надати їй демократичних ознак, зберегти її життєздатність є визначальним історичним явищем [5].

Ухвалення III Універсалу актуалізувало необхідність законодавчого оформлення проголошених принципів, відповідно він активізував законодавчу діяльність: 11 та 16 листопада 1917 року було прийнято Закон «Про вибори до Установчих Зборів УНР», який став вагомим за значенням та найбільшим за обсягом законом Центральної Ради: 183 статті докладно регламентували порядок підготовки і проведення виборів. Відповідно до цього закону встановлювалась пропорційна система виборів. Право брати участь у виборах мали громадяни, яким на день виборів виповнилося 20 років. Законом встановлювалась система покарань за ті чи інші порушення під час організації і проведення виборів. Значення цього закону в правовому оформленні Української Народної Республіки дуже велике, хоча не всі його положення вдалося реалізувати у воєнних умовах.

Оскільки III Універсал не врегулював всі питання державотворення України, то закономірним було проголошення 11 січня 1918 року IV Універсалу, у якому було проголошено одну з найважливіших ознак держави – суверенітет. Це означало, що державна влада єдина в межах своєї території, не залежить від інших політичних влад в середині суспільства й особливо від інших держав у розв'язанні питань внутрішньої і зовнішньої політики. Фактично, можна сказати, що суверенітет – це неподільність, недоторканість і незалежність влади і території. Отже, у цьому універсалі було здійснено свідомий відступ від принципів федералізму та автономії до ідеалу самостійності й суверенності. Першочерговим

проголошено питання щодо переговорів про мир з центральними державами, щоб «наш край розпочав своє господарське життя в спокої і згоді» [4].

Однак інтенсивний правотворчий процес був перерваний військовим походом Червоної Армії. Склалася така ситуація, що врятувати УНР від остаточного більшовицького розгрому могла лише зовнішня допомога, зокрема європейських країн. Відповідно Українська Народна Республіка заявила про своє бажання взяти участь у мирних переговорах у Бресті, прагнучи вийти на міжнародну арену, утвердитися як суб'єкт міжнародного права, підписати мир без анексій і контрибуцій, який забезпечив би об'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Брестський мирний договір був підписаний у Брест-Литовську 27 січня 1918 року між УНР та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною та Росією. Він започаткував природно-правове визнання України як незалежної держави. Завдяки допомозі союзників війська УНР до кінця квітня звільнили Україну. Водночас Центральна Рада і далі продовжувала проводити внутрішньоекономічну політику на соціалістичних засадах, демонструючи нерішучість і нездатність виконати умови договору, що викликало незадоволення з боку союзників. Внутрішні суперечності й конфлікт із керівництвом союзних держав призвели до усунення Центральної Ради від влади.

На останній сесії Центральної Ради 29 квітня 1918 року було схвалено основний закон – Конституцію УНР – «Статут про Державний устрій, права і вільності УНР» [7], робота над яким розпочалася ще після проголошення I Універсалу. Вона стала фундаментом, на якому формувалися і розбудовувалися державотворчі концепції української нації на наступних етапах її розвитку. Конституція УНР складалася з 83 статей і 8 розділів, а саме: загальні постанови; права громадян України; органи влади УНР; Всенародні Збори УНР; про Раду Народних Міністрів УНР; суд УНР; національні союзи; про тимчасове припинення громадянських свобод [7]. Основний закон УНР проголошував державний суверенітет, самостійність і незалежність України, неподільність її території, національно-персональну автономію, можливість широкого самоврядування для земель, волостей та громад із дотриманням принципу децентралізації.

Варто наголосити, що широкий спектр гарантій прав особистості визначено у II розділі. Конституювалася свобода слова, друку, сумління, право на об'єднання в організації, право на страйки, на зміну місця перебування тощо [7]. Це свідчить про те, що в тогочасній українській державі велике значення надавалося проблемі проголошення і гарантування прав та свобод громадян. Окрім того, як зазначає А. Захарчук, у побудові державних структур Конституція чітко проводила принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову та демократичність їхніх виборів [2]. Зокрема вища виконавча влада належала Раді Народних Міністрів, яка мала координувати й контролювати діяльність установ місцевого самоуправління. Найвищою судовою владою був Генеральний Суд УНР. Судова влада в межах цивільного, кримінального й адміністративного законодавства мала здійснюватися іменем УНР.

Водночас, як наголошують дослідники, існувало багато проблем, які так і залишилися поза правовим регулюванням, зокрема питання власності, кордонів, мови, державної символіки – герба, прапора, гімну. Детальне вивчення змісту Конституції 1918 року в сукупності з найбільш важливими історичними реаліями зазначеного періоду дає Т. Подковенко [6] підстави стверджувати, що створена вона була без урахування реального становища в політичному й соціальному житті країни. Адже однією з найбільш гострих проблем цього періоду було питання приватної власності, зокрема на землю. Саме навколо нього точилось найбільше суперечок, а отже, воно вимагало негайного правового регулювання.

Як уже було зазначено, Українська Центральна Рада прагнула регламентувати різноманітні сфери життєдіяльності українського суспільства. Оскільки обсяг публікації не дає змоги всебічно й повно проаналізувати всі ці законодавчі акти, то згадаємо про деякі, які є найбільш значущими для державотворчого процесу. Зокрема важливим законодавчим актом Центральної Ради був Закон «Про поділ України на землі» від 6 березня 1918 року, згідно з яким поділ України на губернії та уїзди скасовувався, УНР поділялася на 32 землі [7].

На початку березня 1918 року Центральна Рада розглядала дуже важливі конституційні акти - Закон «Про громадянство УНР» та Закон «Про реєстрацію громадянства УНР» [7]. Зокрема відповідно до Закону «Про громадянство УНР» громадянином УНР мав вважатися кожний, хто народився на території країни і зв'язаний з нею постійним перебуванням та на цій

підставі одержував відповідне свідоцтво. Громадяни зобов'язані підтримувати державу всіма силами і засобами, коритися її законам, боронити від ворогів і підтримувати добрий лад, порядок, свободу, рівність і справедливість [7]. Однак зазначені законопроекти були розкритиковані громадськістю, а Центральна Рада не встигла довести це питання до остаточного розв'язання.

Важливим і нагальним було питання щодо створення війська. Хоча воно викликало чимало дискусій, проте 23 грудня 1917 р. у «Вістнику Генерального Секретаріату» було опубліковано Закон «Про одстрочку призова на військову службу і одкомандирування з неї громадян Української Республіки», згодом Закон «Про утворення Комітету по демобілізації армії», на особливу увагу заслуговує Закон від 3 січня 1918 р. «Про утворення Українського Народного війська» [7]. У руслі цих процесів С. Петлюра з військовими фахівцями розробив «Статут Української Народної Армії» і в середині грудня подав на затвердження Всеукраїнської ради військових депутатів. Однак рада його відхилила, закидаючи брак демократизму та вимагаючи скасування військових чинів, виборності командирів та передачі радам дисциплінарної влади [6]. У зв'язку з цим, 17 грудня 1918 року С. Петлюра, перевищивши свої повноваження, сам затвердив цей Статут. Цей документ насправді закладав наріжний камінь у створенні регулярної армії. У його преамбулі аргументовано доводилася необхідність мати свою армію настільки сильну, щоб одбити можливі напади на Республіку і охоронити свою свободу [7]. Як зазначають дослідники, оскільки Україна була безпосередньо прифронтовою державою, а наростання революційної кризи відбувалося на фоні розгортання національно-визвольної боротьби українського народу, то питання формування власних збройних сил вимагало нагального розв'язання, проте так і не було вирішене остаточно, що негативно вплинуло на державотворчі процеси в цілому.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз наукових публікацій і джерельної бази дав підстави для висновку, що законодавча діяльність Української Центральної Ради як українського національного парламенту була спрямована на закріплення основ державного суверенітету. Перші нормативно-правові й законодавчі акти мали здебільшого декларативний характер і були спрямовані на закріплення автономного устрою української держави, а з проголошенням IV Універсалу всі прагнення зосереджувалися на утвердження повної незалежності української держави. За час свого існування Українська Центральна Рада змогла розробити основи конституційного, земельного, кримінального, фінансового, родинного, кримінально-процесуального законодавства, що свідчить про прагнення її представників регулювати життєдіяльність усіх сфер суспільного життя, а також про ґрунтовний і комплексний підхід до законодавчої діяльності.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в більш детальному розгляді законодавства, що регулювало різні сфери життєдіяльності соціуму в українській державі часів Української Центральної Ради.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. Київ, 1917. 16 с.
2. Захарчук А. Українська Центральна Рада і її державотворча діяльність. Держава і право. 2001. № 9. С. 45–54.
3. Землянська В. Кримінально–процесуальне законодавство часів Центральної Ради. Право України. 2001. № 12. С. 137–139.
4. Конашевич В. Чотири Універсали. Львів, 1990. 16 с.
5. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917 – 1919 рр. (історико–генетичний аналіз). Київ, 1995. 262 с.
6. Подковенко Т. Система законодавства в Україні в 1917 – 1921 рр. Актуальні проблеми правознавства. науковий збірник ЮІ ТАНГ. Вип. 2. Тернопіль, 2001. С. 91–95.
7. Толочко П. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В 2-х томах. Київ, 1996. Т. 1. 587 с.; Т. 2. 422 с.

УДК 348

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-23-28

ORCID ID 0000-0003-2663-9892

Шевченко Анатолій Євгенійович,

завідувач кафедри теорії та історії держави і права

Навчально-наукового інститут права,

Доктор юридичних наук, професор,

Заслужений юрист України,

Державний податковий університет

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ЦЕРКОВНИЙ СУД: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

Анотація. Подана стаття присвячена дослідженню проблем становлення та розвитку професійного середовища середньовічних церковних судів в Західній Європі. Констатовано, що до XIII століття юристи, які працювали в церковних судах були «прото-професіоналами»: не існувало впорядкованого і систематичного ведення справ, не вистачало кваліфікованого суддівського персоналу, загальноприйнятих стандартів професійної етики і формального контролю над допуском до судової практики. Відзначено, що зі зростанням ролі папства в Церкві і християнському світі, поширенням університетів, рецепцією римського права і оформленням системи канонічного права поширюється судова влада церкви і відбувається організаційне оформлення середньовічного церковного судочинства: вибудовується чітка ієрархія церковних судів; церковні ієрархи починають делегувати судові повноваження професійним юристам – офіціалам. Звернуто увагу, що внаслідок розвитку канонічного процесуального права і ускладнення процедурних технічних тонкощів стала нагальною потреба в формуванні професійної групи юридичних експертів. Проаналізовано яким чином діяльність церковних суддів почала приймати форму ієрархічно організованої корпорації з свідомою професійною самоідентифікацією. Автор вважає безперечним, що жодна тогочасна «національна» держава не мала такої розгалуженої мережі судів, які перекривали б правове поле всієї середньовічної Європи. Зроблено висновок, що організація, процедури судочинства та фіксація прийнятих рішень середньовічних церковних судів стали прикладом для наслідування для тогочасних світських судових установ.

Ключові слова: канонічне право, церковне судочинство, професійне середовище, свідомо професійна ідентичність, Середні віки.

Annotation. This article is devoted to the study of the problems of formation and development professional environment of medieval church courts in Western Europe. It was established that until the 13th century, lawyers who worked in church courts were "proto-professionals": there was no orderly and systematic management of cases, there was a lack of qualified judicial personnel, generally accepted standards of professional ethics and formal control over admission to judicial practice. It is noted that with the growth of the role of the papacy in the Church and the Christian world, the spread of universities, the reception of Roman law and the establishment of the system of canon law, the judicial power of the church expands and the organizational design of medieval church proceedings takes place: a clear hierarchy of church courts is built; church hierarchs begin to delegate judicial powers to professional lawyers – officials. Attention was drawn to the fact that due to the development of canonical procedural law and the complication of procedural technical details, there was an urgent need to form a professional group of legal experts. It is analyzed how the activity of church judges began to take the form of a hierarchically organized corporation with a conscious professional self-identification. The author considers it indisputable that no "national" state of that time had such an extensive network of courts that would overlap the legal field of the entire medieval Europe. It was concluded that the organization, judicial procedures and recording of the decisions of the medieval church courts became an example for the contemporary secular judicial institutions.

Key words: Canon Law, Ecclesiastical Justice, Professional Environment, Conscious Professional Identity, middle Ages.

Актуальність. Загально відомі негативні наслідки суддівської кризи в будь-якій країні в будь-які історичні часи: надмірне навантаження на суддів; затягування розгляду судових справ; несвоєчасність ухвалення судових рішень; порушення доступу до правосуддя. Тому відправлення правосуддя завжди було і залишається актуальною проблемою суспільства. Проблема формування суддівського корпусу неупередженими доброчесними суддями (добір суддів, проведення кваліфікаційних іспитів, формування професійного середовища) хвилювала середньовічних європейців не менше ніж сучасних українців. У 1149 році святий Бернард Клервоський (1090–1153) застерігав папу Євгенія III (1145–1153) остерігатися хитрих і заплутаних пасток, розставлених юристами, які заповнили папську курію. Бернард переконував папу в недоречності витрачати час на розгляд аргументів, які куріальні юристи «вигадували», щоб спотворити церковну справедливість [1, с. 25–33]. Три роки потому схожі застереження щодо негативного впливу юристів на курію висловив Герхох Райхерберзький (1093–1169) [2, с. 52]. Сучасний американський дослідник канонічного права Кеннет Пеннінгтон так сформулював досить поширену серед науковців точку зору: Церква у XII столітті була радше «юридичною установою» [2, с. 126].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Судова влада як соціокультурний феномен і її сутнісно-змістовні риси є об'єктом філософсько-правового осмислення, яке має глибокі традиції в західно-європейській юридичній науці. Рефлексія щодо концептуальних засад судової влади розпочалася у XVII ст. з праць Т. Гоббса, Дж. Локка. У працях Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Канта, Г. Ф. Гегеля, М. Вебера, Е. Дюркгейма, К. Поппера, М.П. Фуко та інших розкривається місце судової влади в системі розподілу влад, виокремлюються ознаки судової влади. В сучасній вітчизняній науці теоретичному осмисленню, розкриттю поняття і сутності судової влади, її соціального і юридичного призначення присвячені роботи О. Бандури, М. Вітрука, В. Вовк, Р. Калюжного, М. Костицького, О. Омельчука, В. Скитовича, В. Скрипнюк та інших. Середньовічне церковне судочинство досліджували Джеймс Брандейдж [2, с. 51–73], Чарльз Донах'ю [2, с. 74–124, 247–299], Річард Хельмхольц [2, с. 344–391], Кеннет Пеннінгтон [2, с. 3–29, 125–159] та інші. Підсумки вивчення і напрямки подальших розвідок викладені в колективній монографії «Історія судів і судової процедури в середньовічному канонічному праві». Останнім часом ця проблематика привертає дедалі більшу увагу вітчизняних вчених: М. Мацелик, В. Санжаров та інші [3, с. 9–20; 4, с. 49–52; 5, с. 37–43; 6, с. 125–130; 7, с. 51–55] вивчають функціонування середньовічного церковного судочинства. О. Бандровську, О. Стасюк цікавить гендерний складник папського судочинства.

Мета статті полягає в дослідженні особливостей формування професійного середовища середньовічного церковного суду.

Виклад основного матеріалу. Початки церковних судів співпадають з затвердженням християнства в якості офіційної релігії Римської імперії у IV столітті. У X ст. церковні суди занепадають: єпископи нехтують судовими обов'язками, посади в судах займають миряни, церковна і світська юрисдикції плутаються. З XII ст. зі зростанням ролі папства в Церкві і християнському світі, поширенням університетів, рецепцією римського права і оформленням системи канонічного права судова влада церкви поширюється, а судочинство відроджується. Вибудовується чітка ієрархія церковних судів: папа – архієпископ – єпископ – архідіакон [3, с. 11–12]. У Церкві повноваження судді завжди були ширші за його світських колег, бо опікувалися дотриманням релігійних норм і виправленням неправильної поведінки. Місця засідань церковного суду могли різнитися, але завжди були публічними. Найчастіше для засідань обирали нартекси, атріуми або портали кафедральних соборів – найбільш публічні місця, що, на думку Барбари Деймлінг, сприяло «колективній участі» в суді і посиленню виховного складника процесів [2, с. 30–50]. Поступово церковні ієрархи починають делегувати судові повноваження професійним юристам – офіціалам.

За свідченнями джерел в Західній Європі відповідним чином підготовлені юристи почали практикувати право в першій половині XII сторіччя. Згадки про осіб, які надавали

юридичні консультації сторонам у церковних судах і виступали від імені сторін у суперечках, все частіше з'являються в документах у другій половині XII століття: зростає кількість юристів та посилюється їх вплив в церковних судах у всьому християнському світі [6, с. 26]. Церковні реформатори цього часу – Петро Кантор (пом. 1197 р.), Вальтер Шатійонський (бл. 1135–1202/1203 рр.), Жак де Вітрі (бл. 1160/70–1240 рр.), Петро Блуазький (пом. після 1181 р.) – зазвичай нарікали на зловісне панування в церкві людей, навчених закону [8, с. 47–56]. Деякий час папство розглядало можливість заборонити відвідувати юридичні школи духовенству, особливо монахам. Але не всі посилання на практикуючих у канонічних судах юристів були критичними або зневажливими.

Протягом другої половини XII століття зросла кількість церковних юристів, а їхні послуги високо цінувалися. Учасники важливих справ все більше покладаються на професіоналів, щоб захистити свої права, власність і честь. Монастирі наймали досвідчених юристів, щоб захиститись від вимог єпископів. Заможні миряни вважали доцільним платити за послуги канонічним радникам для захисту легітимності шлюбу, які мали забезпечити їхнє право на спадок. Цих практиків за відсутності свідочів про якусь свідому самоідентифікацію можна класифікувати як «прото-професіоналів»: за наступні 60 років після появи «Декрету» Граціана (бл. 1140 р.) [9, с. 19–20] за винятком спеціалізованої університетської освіти [10, с. 21–31] зафіксовані мізерні ознаки характеристик, які ми асоціюємо з професіоналізмом у сучасному світі (робота протягом повного робочого дня, висока соціальна повага, привілеї та престиж). Лише у наступному столітті чимало університетських викладачів і практиків канонічного права почали усвідомлювати, що як адвокати, юристи та прокурори вони мають спільну ідентичність.

Канонічні судді, які займали постійні (або принаймні довгострокові) посади, такі як аудитори Римської Роти [5, с. 37–43; 6, с. 126–128] або офіціали, які служили суддями в консисторських судах єпископів, часто походили з лав практикуючих адвокатів. Проте багато справ, навіть досить важливих, було делеговано суддям *ad hoc*, які могли мати невелику або взагалі не мати офіційної юридичної підготовки. Таким чином, канонічні судді ніколи не набували чіткої професійної ідентичності, хоча багато з них мали наукові ступені з канонічного права, а деякі мали тривалий досвід адвокатської діяльності до їх призначення на посаду.

Приблизно на рубежі XIII століття в суспільстві почали сприймати каноністів як окрему групу, як функціонально, так і соціально. У цей період каноністи почали називати свою професію термінами, подібними до тих, які зазвичай використовували для священства чи чернечого життя: «*ministerium*» або «*officium*» і характеризували свої функції як «*professio*». Францисканець проповідник Гіберт Турне (бл. 1210–1284) посилався на «*ministerium*» адвокатів і прокторів, називав їх «*ordo*», а їхні функції «*officium*» [2, с. 54].

Однією з явних ознак зародження свідомої професійної ідентичності є поява спроб контролювати допуск до судової практики. З самого початку головною умовою допуску вважалась присяга при призначенні на посаду. Вимоги принесення присяги вперше з'явилися в канонах місцевих церковних соборів. Другий Ліонський собор (1274 р.) з ініціативи Гійома Дюрана (1231–1296) прийняв конституцію, яка вимагала від практикуючих церковних суддів усього християнського світу скласти присягу, коли вони починали регулярно виступати в судах [11].

Практика та звичаї середньовічних судів були усталеними. Учасники судового процесу ніколи не втрачали права представляти свої справи особисто, і продовжували використовувати його, особливо в судах нижчої інстанції, протягом усього середньовіччя. Однак на початку XIII сторіччя сторони, які виступали від свого імені, почали опинятись у не вигідному становищі у судових суперечках. У папській курії та в апеляційних провадженнях перевагу отримували адвокати та проктори, які вивчали право та мали досвід ведення судових справ.

Університетські каноністи виступали в церковних судах у трьох різних ролях. Деякі працювали як адвокати, деякі як юридичні радники, а інші як проктори. У різні часи одна й та

сама особа могла виступати в кожній із цих якостей, на практиці межі між цими функціями рідко були настільки жорсткими, як в академічній теорії.

Адвокати становили вищу верству кваліфікованих юристів, найкраще оплачувану і, отже, найшановнішу в професії. З їхнього середовища часто походили єпископи й архidiaкони, вищі адміністративні чиновники церкви, консисторські й комісарські судді. Адвокат був судовим чиновником. Його функція полягала в тому, щоб консультувати сторони і суддів щодо права, надавати їм юридичний аналіз питань, які висвітлювала справа, і наводити аргументи, які пов'язували окремі питання певної проблеми із загальними положеннями закону. Таким чином, значна частина роботи адвоката складалася з того, що наразі називають правовим аналізом і дослідженням. Адвокат повинен був визначити правові питання, пов'язані з проблемою, знайти закон, що стосується цих питань, і показати, як абстрактні положення закону застосовуються до конкретної ситуації.

Правові радники, або «*iurisperitus*» (які також часто були адвокатами), надавали або судді, або окремому учаснику судового процесу офіційний письмовий висновок («консиліум»), у якому викладали аналіз справи і висновки для замовника. Під час судового розгляду радників також залучали для аналізу свідчень і доказів, щоб надати юридичні аргументи, або «*allegationes*», які підтримували точку зору на справу їхніх клієнтів як усно, так і письмово. Таким чином, практикуючі адвокати та радники були ключовими учасниками процесу судового розгляду і, як наслідок, могли отримувати гонорари. Їхній заробіток, а також передбачувана здатність впливати на результат судового розгляду, у свою чергу, зміцнювали соціальний і професійний престиж, який забезпечували їм їхні навички та знання. Адвокати не завжди мали відповідний рівень підготовки та досвіду. В Англії провінційна рада Ламбета в 1281 році постановила, що відтепер адвокати мають вивчати цивільне та канонічне право щонайменше три роки перед тим, як приступити до практики [2, с. 56].

Проктори були більш досвідченими знавцями практичних судових технік. По суті, проктори були судовими агентами, які допомагали та консультували сторони в веденні їхніх справ і часто виступали замість, а також від імені сторін, які вони представляли. Суб'єкти призначали прокторів через офіційний контракт («мандат»). Мандат уповноважував проктора з'являтися не лише від імені, а фактично замість сторони процесу. Нотаріуси, які вели судові протоколи, зазвичай записували, коли було подано доручення або коли з'являвся проктор. Імена прокторів, відповідно, досить регулярно зустрічаються в протоколах судових процесів, як і записи щодо дій, які вони виконували для своїх клієнтів. Менший рівень престижу, яким користувалися проктори, віддзеркалював їхню скромнішу освіту, оскільки їхні знання були переважно прагматичними. Вони часто мали певну університетську освіту в галузі права, але проктори із ступенем доктора чи взагалі будь-яким університетським ступенем – рідкість. Більшість прокторів вивчали своє ремесло через учнівство, а деякі стали прокторами після нотаріату. Роботою проктора полягала в стеженні за тим, щоб належні клопотання подавалися у потрібний час, щоб необхідні документи були подані у відповідній формі, щоб свідки з'являлися для дачі показань, коли це було необхідно, і загалом в вирішенні маси технічних формальностей, які тягне за собою судовий процес.

Нотаріуси – група юристів, які виконували важливі кваліфіковані завдання, але допоміжні, щодо роботи адвокатів, прокурорів і суддів. На відміну від суддів, нотаріуси мали чітко визначену професійну ідентичність, але відокремлену від адвокатів і прокторів. Незважаючи на тісний зв'язок між функціями нотаріусів та адвокатів і прокторів, нотаріуси залишалися підпорядкованими та нижчими за більш елітними юридичними професіями. В ієрархії юридичних осіб нотаріуси займали допоміжну, але життєво важливу нішу: вони спеціалізувалися на складанні та копіюванні юридичних документів усіх видів. Склали договори та заповіти для приватних осіб; готували офіційні протоколи показань свідків і судових розглядів; вели актові книги судів і суддів; розробляли проекти законів, указів, декларацій та інших публічних документів; вели протоколи дій органів влади та посадових осіб; і загалом використовувалися скрізь і коли вимагався автентичний публічний запис дії чи угоди. Документи, складені нотаріусом, вважалися справжніми та достовірними записами дій,

які вони фіксували, хоча ця презумпція могла бути спростована, якщо була доведена наявність дефектів в документі. Втім судді неохоче визнавали нотаріальний документ фальшивим, якщо не було надано суттєвих доказів підробки чи зміни. Таким чином, презумпція автентичності робила нотаріальні записи дуже бажаними для всіх важливих справ.

Нотаріуси зазвичай вивчали право, а деякі навіть мали юридичний ступінь, втім більшість із них отримали кваліфікацію для своїх призначень завдяки певному поєднанню академічного вивчення «*ars notariae*» (форм і змісту юридичних документів) та учнівства або служби у визнаного практикуючого юриста, в канцелярії єпископа, в штаті секретаря суду, або як помічника писаря судді. Численні нотаріуси з офіційною кваліфікацією стояли на верхівці значно більшої маси писарів, копіїстів, переписувачів, яким бракувало повноважень засвідчувати документи та кваліфікації для їх написання. Таких писарів наймали головним чином для того, щоб копіювати певні документи.

Нотаріуси допускалися до діяльності шляхом офіційного призначення, зробленого уповноваженим органом і засвідченого нотаріальним документом. Імператор Священної Римської імперії та Папа Римський мали загальновизнані повноваження створювати нотаріїв. Вони зазвичай делегували іншим впливовим посадовцям, таким як герцоги, графи-палатини, архієпископи та єпископи, право призначати обмежену кількість нотаріусів. Деякі інші органи влади та громадські органи, такі як італійські подеста чи комунальні ради, також претендували (і користувалися) правом створювати нотаріїв. В італійських містах виникли перші гільдії нотаріусів. Гільдії встановлювали фіксовану кількість членів аби стримувати конкуренцію. Церковна влада також інколи встановлювала обмеження на кількість нотаріусів, які мали дозвіл на практику в певному регіоні; у Реймсі указ від березня 1267 року обмежив кількість практикуючих нотаріусів до сімдесяти [2, с. 59].

Адвокати та повірені, на відміну від нотаріусів, допускалися суддями тих судів, у яких вони працювали. Протягом другої чверті XIII століття процес прийому було формалізовано: кандидат мав відповідати мінімальним освітнім стандартам (від трьох до шести років вивчення права для адвокатів), і мати хороші моральні якості; деякі суди вимагали складання іспиту членства в місцевої гільдії чи асоціації правників. Професійні асоціації правників найраніше з'явилися та набули найбільшого поширення в північноіталійських містах. Поширення професійних і торговельних асоціацій стало частиною загальноєвропейської моделі соціальної реструктуризації, притаманної XIII століттю. Каноністи часто з'являлися разом із цивільними юристами в списках юридичних гільдій по всій північній Італії, і багато з них, ймовірно, одночасно працювали в церковних і цивільних судах. Склад професійних об'єднань був дуже різноманітним. Окремі міста (Модена) обмежили членство у гільдії юристів лише докторами цивільного чи канонічного права. В Болоньї адвокати і судді належали до однієї гільдії; у Флоренції гільдія адвокатів також включала нотаріусів. Гільдії юристів в італійських містах іноді приймали мирян, які навчалися канонічному праву, але забороняли священнослужителям бути членами. Здається, вони намагалися захистити свою «територію» від інших потенційних практиків, яким бракувало освіти в «загальному праві», тобто від тих, хто не мав знання місцевого звичаєвого права.

Висновки. Основні висновки можна сформулювати наступним чином: 1. До XIII століття юристи, які працювали в церковних судах були «прото-професіоналами»: не існувало впорядкованого і систематичного ведення справ, не вистачало кваліфікованого суддівського персоналу, загальноприйнятих стандартів професійної етики і формального контролю над допуском до судової практики. 2. Зі зростанням ролі папства в Церкві і християнському світі, поширенням університетів, рецепцією римського права і оформленням системи канонічного права поширюється судова влада Церкви і відбувається організаційне оформлення середньовічного церковного судочинства: вибудовується чітка ієрархія церковних судів; церковні ієрархи починають делегувати судові повноваження професійним юристам – офіціалам. 3. Діяльність церковних суддів почала приймати форму ієрархічно організованої корпорації з свідомою професійною самоідентифікацією. 4. Організація, процедури судочинства та фіксація прийнятих рішень

середньовічних церковних судів стали прикладом для наслідування для тогочасних світських судових установ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Brundage J.A. St. Bernard and the Jurists // *The Second Crusade and the Cistercians* / ed. M. Gervers. New York: St. Martin's Press, 1992. P. 25–33.
2. *The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law* / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2016. XIV, 506 p.
3. Мацелик М.О., Бинюк Н.М., Санжарова Г.Ф. Середньовічне церковне судочинство: цивільний та кримінальний процеси // *Ірпінський юридичний часопис*. Серія: право. 2022. Вип. 1 (8). С. 9–20.
4. Мацелик М.О., Санжаров В.А., Санжарова Г.Ф. Папське судочинство в класичне Середньовіччя: Апостольська Пенітенціарія// *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2022. № 5. С. 49–52.
5. Санжаров В.А. Інституційне оформлення папського правосуддя з повноправною юрисдикцією у XIV столітті: Римська Рота // *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2022. № 93. С. 37–43.
6. Санжаров В.А. Організаційна складова вищої ланки церковного правосуддя в Середні віки та ранньо-модерну добу // «V Всеукраїнські науково-правові читання» пам'яті доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник, 28 жовтня 2021 року / за заг. ред. А. Є. Шевченка. Вінниця: ТОВ ТВОРИ, 2022. С.125–130.
7. Санжаров В.А., Мацелик М.О., Санжарова Г.Ф. Злочини і «кримінальні» провадження проти прелатів в церковному судочинстві XII–XIV століть // *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2022. № 7. С. 51–55.
8. Brundage J.A. Legal Ethics: A Medieval Ghost Story // *Law and the Illicit in Medieval Europe* / ed. R.M. Karras, J. Kaye, E.A. Matter. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008. P. 47–56.
9. Санжаров В.А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана // *Прикарпатський юридичний вісник*. Івано-Франківськ, 2021. Вип. 6 (41). С. 18–21. DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i6\(41\).959](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i6(41).959).
10. Санжаров В.А., Павлюх О.А. Болонська правова школа у XII столітті. Внесок декретистів в створення системи західноєвропейського церковного права // *Ірпінський юридичний часопис*. Серія: право. 2022. Вип. 1 (8). С. 21–31. DOI 10.33244/2617-4154.1(8).2022.21-31.
11. Санжаров В. А. Другий Ліонський собор // *Велика українська енциклопедія*. URL: [https://vue.gov.ua/Другий Ліонський собор](https://vue.gov.ua/Другий_Ліонський_собор) (дата звернення: 24.01.2024).

УДК 343(477)“13/15”
DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-29-33

ORCID ID 0000-0003-2627-8871

Добкіна Катерина Робертівна,
Доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету ІУТП ДУІТ,

ORCID ID 0000-0002-5242-7327

Савицька Світлана Леонідівна,
Кандидат юридичних наук,
Доцент кафедри правосуддя
юридичного факультету ІУТП ДУІТ

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ: ЗАКОНОДАВЧІ АСПЕКТИ

Анотація. У статті детально проаналізовано особливості становлення і розвитку українського державотворення в Україні за доби Гетьманщини. Доведено, що козацька держава продовжила традиції державотворення, започатковані в давньоруський період, а також ґрунтувалися на правових засадах, що сформувалися в Запорозькій Січі. Створення Гетьманщини збіглося в часі з формуванням національних державних утворень і утвердженням буржуазних відносин у європейських країнах. Ці чинники зумовлюють утвердження республіканської форми правління та новітніх принципів правосуддя в українській козацькій державі.

Констатовано, Гетьманщина мала такі основні ознаки держави: органи публічної влади, які виконували свої функції; територію, яку охоплювала державна організація, її населення, що на ній проживало; податки, які збиралися на утримання органів публічної влади; правові норми, як регулятор суспільних відносин.

Доведено, що законодавство і правові норми козацької держави ґрунтувалися на козацькому й церковному звичаєвому праві, законодавчих актах Великого Князівства Литовського і положеннях магдебурзького права, водночас було видано низку гетьманських універсалів, що регулювали різні аспекти суспільного життя.

Обґрунтовано, що визначальну роль для функціонування Гетьманщини відіграв документ документі «Пакти і Конституція законів та вольностей Війська Запорозького», що увійшов в історію як Конституція Пилипа Орлика (1710 рік), який фактично став суспільним договором між гетьманом, старшиною та козацтвом, формалізуючи їхні відносини. Доведено, що Конституція Пилипа Орлика 1710 року як ключового правового акту, що заклав фундамент для визнання автономії та політичної незалежності української держави. Обґрунтовано, що досвід державотворення часів Гетьманщини доцільно враховувати на сучасному етапі розбудови української державності.

Ключові слова: Гетьманщина, козацька держава, гетьман, конституція, законодавство, правові норми.

Annotation. The article analyzes in detail the peculiarities of the formation and development of Ukrainian statehood in Ukraine during the Hetmanship. It is proved that the Cossack state continued the traditions of state-building, which were started in the Old Russian period, and were also based on the legal foundations formed in Zaporizhzhya Sich. The creation of the Hetmanate

coincided with the formation of national state entities and the establishment of bourgeois relations in European countries. These factors determine the establishment of the republican form of government and the latest principles of justice in the Ukrainian Cossack state.

It was established that the Hetmanate had the following main features of the state: public authorities that performed their functions; the territory covered by the state organization and the population living there; taxes collected for the maintenance of public authorities; legal norms as a regulator of social relations.

It has been proven that the legislation and legal norms of the Cossack state were based on Cossack and church customary law, legislative acts of the Grand Duchy of Lithuania and provisions of Magdeburg law, at the same time a number of hetman universals were issued that regulated various aspects of public life.

It is substantiated that the decisive role for the functioning of the Hetmanship was played by the document "Pacts and Constitution of Laws and Freedoms of the Zaporizhzhya Army", which went down in history as the Constitution of Philip Orlyk (1710), which actually became a social contract between the Hetman, the chieftain and the Cossacks, formalizing their relations. It is proved that the Constitution of Pylyp Orlyk of 1710 is a key legal act that laid the foundation for the recognition of the autonomy and political independence of the Ukrainian state. It is substantiated that the experience of state formation during the Hetmanship should be taken into account at the current stage of the development of Ukrainian statehood.

Key words: Hetmanate, Cossack state, hetman, constitution, legislation, legal norms.

Постановка проблеми. У контексті зовнішніх загроз і внутрішньополітичної кризи, що виникли на сучасному етапі існування української держави актуалізується необхідність дослідження особливостей розвитку державотворення в історичному контексті на різних етапах. Акцент на історично-правових аспектах розвитку української державності дасть змогу глибше осмислити сучасні виклики та перспективи, а також окреслити перспективи подальшого розвитку.

Одним із яскравих прикладів ефективного державотворення є формування української держави періоду Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького. У цей період була сформована українська держава з усіма притаманними їй державно-правовими інституціями. Окрім того, українська держава в цей час рішуче заявила про себе на європейській арені як самостійне державне утворення, здійснюючи ні від кого незалежну внутрішню та зовнішню політику. Відповідно, постає необхідність дослідження особливостей перебігу державно-правових процесів в українській козацькій державі, а також визначення того позитивного досвіду, який може бути врахований на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти функціонування козацької держави неодноразово ставали предметом дослідження істориків і правознавців. Зокрема за підрахунками історика Ю. Назаренка, лише з 1939 по 1985 рр. в СРСР було видано майже 800 різноманітних праць з проблем історії національно-визвольної війни середини XVII ст. Ця тенденція зберігається і в інші історичні періоди, відповідно, на різних етапах історико-правові аспекти життєдіяльності козацької держави висвітлювалися в працях В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, О. Кістяківського, І. Крип'якевича, С. Кудіна, О. Левицького, С. Наріжного, Н. Сизої, В. Смолія, О. Сокальської, В. Степанкова, С. Томашівського, В. Щербака, Д. Яворницького тощо. Водночас зазначені аспекти потребують перегляду й переосмислення в контексті сьогодення, з урахуванням нових викликів, що постали на сучасному етапі перед українською державою.

Метою статті є дослідження законодавчих аспектів становлення й розвитку державотворення в Україні за доби Гетьманщини.

Виклад основного матеріалу. У результаті національно-визвольної війни 1648–1657 рр. було створено українську гетьманську державу. Дослідники наголошують, що це збіглося в часі з формуванням національних державних утворень і утвердженням буржуазних відносин у європейських країнах, зокрема, у 1647 р. розпочалася антиіспанська боротьба в Південній

Італії та на Сіцилії, спостерігалася соціально-політична напруга в Португалії, Данії та Нідерландах [10]. Водночас у цей час усе більше проявлялися негативні тенденції в соціально-економічному, політичному житті Речі Посполитої: спостерігалася значне уповільнення розвитку міст, збільшення панщини, посилення експлуатації селян, зростання політичного впливу магнатства, виродження сейму. На українських землях панувало магнатське землеволодіння, відбувалося стрімке посилення наступу на права селянства й козацтва. У 1638 році була прийнята «Ординація війська Запорізького», де вказувалось: «...на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених» [6, с. 96]. Відповідно, усі керівні посади вище сотника у реєстровому війську могли займати лише поляки. За словами П. Захарченка, «...мотивом революції українського народу стала ідея створення незалежної соборної держави, в основі якої лежав би суверенітет української православної людності, з одного боку, та ліквідація застарілої моделі соціально-економічних відносин – з іншого» [7, с. 132]. Отже, варто наголосити, що визвольна війна була тісно пов'язана з боротьбою соціальною, оскільки в тогочасному суспільстві існувало чимало станових суперечностей, але об'єднуювальним чинником стали спільні завдання та інтереси. Прагнення народу ліквідувати польське панування відіграло надзвичайно важливу роль у створенні українських державних інституцій: центральних і місцевих органів влади, території, судових установ, армії, нової соціальної структури. Внаслідок цього, як зазначає О. Гуржій, до кінця 1648 р. вже існувала республіканська унітарна українська держава [4].

Дослідники наголошують, що з самого початку формування Гетьманщина мала такі основні ознаки держави: органи публічної влади, які виконували свої функції; територію, яку охоплювала державна організація, й населення, що на ній проживало; податки, які збиралися на утримання органів публічної влади; правові норми, як регулятор суспільних відносин [7].

Гетьман був правителем, главою України, він наділявся широкими державними повноваженнями для виконання політичних, військових, фінансових і судових функцій. Як наголошує В. Матях, Б. Хмельницький послідовно проводив курс на зміцнення гетьманського монархічного начала в політичному розвитку України [8]. Насамперед, він став на шлях підпорядкування собі полкових та сотенних органів влади та їх перетворення в знаряддя своєї політики, вимагаючи точного і вчасного виконання ними указів та розпоряджень. Оскільки, в руках місцевої адміністрації поєднувалися цивільні і військові функції, важко переоцінити значення для зміцнення гетьманської влади й діяльності державного апарату прийнятих у червні 1648 року «Статтей про устрій Війська Запорозького» [6], які не просто були військовим статутом, а стали свідченням послідовної державотворчої діяльності гетьмана. Оскільки Б. Хмельницький намагався стабілізувати ситуацію в суспільстві, залучити на свій бік православне духовенство й панство, то впродовж червня – липня 1648 р. виходять універсали, спрямовані на захист їхніх соціально-економічних інтересів.

О. Гуржій наголошує, що саме під час національно-визвольних змагань у національній самосвідомості народу з'являється державна ідея, принципи якої були вироблені Б. Хмельницьким. Її утвердження зіграло вирішальну роль у розвитку свідомості, сприяло національно-політичному самовизначенню [4]. Однак, на шляху до реалізації державної ідеї довелося долати перешкоди, а саме: конфесійний поділ нації, територіальний розкол України, боротьбу за владу серед представників еліти тощо. незважаючи на всі труднощі, Б. Хмельницькому вдалося добитися об'єднання держави і досягти незалежності.

Дослідники наголошують, що законодавство Гетьманщини ґрунтувалося на правових засадах, що сформувалися в Запорозькій Січі. Саме так сформувалися підвалини республіканської форми правління та новітні принципи правосуддя [10]. Козацька еліта вперше чітко сформулювала ідею права українців на власну державу та її зв'язок з давньоруською державою. Ці принципи втілилися в політичному устрої й законодавчій діяльності Гетьманщині, яка мала усі ознаки життєздатного державного організму.

В. Б. Антонович у своїх працях проаналізував політичний устрій Гетьманщини («Коротка історія козащини» (1991), «Про козацькі часи на Україні» (1991),

«Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716)» (1868), походження влади гетьмана, діяльність окремих очільників, соціальну структуру. На думку вченого, «брак політичної культури гальмував розвиток козацької республіки» [1]. Він вважав принципи демократизму та народовладдя, закладені на Січі, ідеалом суспільного устрою.

Варто наголосити, що під час національно-визвольної війни панівним у праві залишалося козацьке звичаєве право. Як зазначає Д.Білий, звичай – це стереотипне правило і спосіб поведінки, який стихійно самовідроджується в певному суспільстві чи соціальній групі і є традиційним для їх членів. Характерними ознаками звичаю є стереотипність, публічність, стихійність виникнення і поширення, давність, безперервність, загальний характер, обов'язковість, визначеність, доцільність, територія застосування та ін. [2]. Норми козацького звичаєвого права виникали і формувалися в процесі еволюції господарсько-побутових відносин і спиралися на загальноприйнятні норми поведінки, що були вироблені за різноманітних обставин і регулювали різні аспекти тогочасного суспільного життя.

Крім козацького звичаєвого права в Україні часів національно-визвольних змагань діяло церковне звичаєве право, під яким розуміли сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але їх обов'язково дотримувались «побоюючись кари і гніву господнього» [2].

За часів Гетьманщини сформувалася власна законодавча база: до найбільш поширених джерел права можна віднести універсали гетьмана, універсали полковників і сотників. Універсали – це нормативно-правові акти другої половини XVI – XVIII ст., які регламентували суспільні відносини шляхом встановлення правових норм [7]. Найпоширенішими були універсали, які регулювали питання про розподіл земельних володінь, підтверджували право власності на маєтки, встановлювали повинності й податки. Варто також згадати і про універсали з військових питань та про призначення старшини на посади.

За українсько-московським договором 1654 року в Гетьманщині була закріплена правова система, яка склалася в період народно-визвольної війни й містила норми Литовського Статуту, магдебурзького права, нормативні акти гетьманської влади, українського звичаєвого права тощо. Окрім того, у Гетьманщині було здійснено кодифікацію українського права. У 1743 року підписано проект кодексу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ», де було вміщено норми державного, цивільного, кримінального та процесуального права Гетьманщини.

Остаточні правові засади функціонування Гетьманщини були закладені в документі «Пакти і Конституція законів та вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика (1710 рік), який фактично став першою українською Конституцією. Цей документ фактично став визначальним договором між гетьманом, старшиною та козацтвом, формалізуючи їхні відносини. О. І. Биркович зазначає, що «прийняття у 1710 році документа «Пакти й Конституції законів та вольностей війська запорозького» стало вагомою віхою в українській державно-правовій думці. Дослідник наголошує, що українці стали авторами першої у світовій історії конституції, що не лише чітко розмежовувала три гілки влади – виконавчу, законодавчу та судову, а й прописувала механізми їхньої взаємодії та незалежності. Документ, що сформулювався як договірний акт між новообраним гетьманом П. Орликом та козаками, з-поміж іншого, визначав сферу повноважень судової гілки влади, найвищою інстанцією для якої був Генеральний суд, на який ані гетьман, ані колективні козацькі органи влади не мали жодного впливу» [6, с. 6]. Важливо відзначити, що Конституція Пилипа Орлика була однією з перших конституцій нового часу в Європі, відображаючи перехід до більш сучасних політичних угод у контексті гетьманської історії.

У працях зокрема М.С. Грушевського підкреслюється, що відродження української державності у XVII ст. орієнтувалося на західноєвропейські зразки, однак зазнавало впливу східноєвропейських традицій. Це взаємопереплетіння Сходу і Заходу, на думку вченого, визначало своєрідність українського народу і зумовило специфіку державотворення [5].

Зокрема, поступова втрата національної еліти призвела до активізації селянського демосу. М. Грушевський вбачав у федералізмі традиційну форму української державності XVII–XVIII ст. Це втілювалося у концепціях гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепи. Загалом учений високо оцінював роль козацької держави у розвитку Лівобережної України.

В. Липинський розглядав гетьманат як типово український інститут, проте засуджував демократичну традицію його обрання, вбачаючи в ній загрозу державності. На його думку, єдино можливою формою державного устрою в Україні є гетьмансько-монархічна система – персоніфіковане в особі гетьмана єдиновладдя національної ідеї над усім трудовим народом [3]. Водночас окрім В. Липинського, консервативний напрям в українському державознавстві підтримували С. Томашівський, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко та ін. Спільним для них було визнання провідної ролі держави та пошук нових засад суспільного ладу. Зокрема, С. Томашівський вважав, що геополітичне становище України між Польщею, Московщиною та степом визначало специфіку її державотворення. На його думку, запізнiла перемога лісової цивілізації над степовою стала трагедією Гетьманщини [11].

Висновки. У процесі дослідження особливостей становлення й розвитку українського державотворення в Україні за доби Гетьманщини констатовано, що козацька держава продовжила традиції державотворення, започатковані в давньоруський період, а також ґрунтувалися на правових засадах, що сформувалися в Запорозькій Січі. Створення Гетьманщини збіглося в часі з формуванням національних державних утворень і утвердженням буржуазних відносин у європейських країнах. Ці чинники зумовлюють утвердження республіканської форми правління та новітніх принципів правосуддя в українській козацькій державі.

Констатовано, що законодавство і правові норми козацької держави ґрунтувалися на козацькому й церковному звичаєвому праві, законодавчих актах Великого Князівства Литовського і положеннях магдебурзького права, водночас було видано низку гетьманських універсалів, що регулювали різні аспекти суспільного життя.

Обґрунтовано, що визначальну роль для функціонування Гетьманщини відіграв документ документі «Пакти і Конституція законів та вольностей Війська Запорозького», що увійшов в історію як Конституція Пилипа Орлика (1710 рік), який фактично став суспільним договором між гетьманом, старшиною та козацтвом, формалізуючи їхні відносини.

Доведено, що Конституція Пилипа Орлика 1710 року як ключового правового акту, що заклав фундамент для визнання автономії та політичної незалежності української держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991.
2. Білий Д. Д. Звичаєве право в історії українського народу. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності, 1999. № 1. С. 307–312.
3. В'ячеслав Липинський і його думки про українську надію і державу. Відень, 1925. С. 29.
4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 223 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1991–1998.
6. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 / [упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич]. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961.
7. Захарченко П. П. Історія держави та права України: підручник. Київ: Атіка, 2005. 368 с.
8. Матях В. М. Проблема державотворення в Україні XVII – XVIII ст. у вітчизняній історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. Український історичний журнал, 1998, №3. С. 58-75.
9. Назаренко Ю.В. Исследование истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. и воссоединения Украины с Россией в советской историографии середины 30-х – середины 80-х гг.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.- Днепропетровск, 1987.- С. 7-8.
10. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. 612 с.
11. Томашівський С. Під колесами історії: Нариси і статті. Берлін, 1922. 109 с.

УДК 342.7

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-34-39

ORCID.ORG/0000-0003-1050-6892

Бурдоносова Марина Анатоліївна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри конституційного та адміністративного

права, Юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій,

Київ, Україна

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ІДЕЇ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ У ПРАВІ ФРАНЦІЇ

Анотація. В статті аналізуються теоретико-правові аспекти розвитку ідеї людської честі та гідності у праві Франції. Найважливішим аспектом вираження гідності особистості громадянина Франції є порядок закріплення в Конституції проголошених прав і свобод. Хоча їх список не містить низки нових прав і свобод (право на отримання інформації, на захист культурної та історичної спадщини, вільний доступ до культурних цінностей, право на захист довкілля), які знайшли місце в більш пізніх конституційних актах різних держав, у тому числі й в Україні, де перелічені права та свободи відбиваються в повному обсязі (у II розділі Конституції України). Однак і Декларація 1789 р., і преамбула Конституції Франції 1946 р. досі залишаються прикладом послідовного демократичного прогресу. З широким колом проголошених у цих документах прав і свобод людини і громадянина.

Особливою рисою Конституції Франції є те, що в ній до сих пір продовжує діяти право на опір гнобленню. Воно виникло у період «золотого» часу буржуазної державності, який настав відразу після заміни феодальних порядків. Право на опір гнобленню є важливим складником захисту прав громадян, оскільки і дотепер у світі існує багато народів, гідність яких принижується.

Громадське благо, що є предметом особливої турботи держав з колективістською ідеологією, знаходиться під захистом конституційного законодавства Франції навіть за проголошення права власності.

Ключові слова: правові цінності, честь та гідність, ідея людської гідності, право Франції, філософія права, Загальна декларація прав людини, права та свободи людини і громадянина.

Annotation. The article analyzes the theoretical and legal aspects of the development of the idea of human honor and dignity in French law. The most important aspect of expressing the dignity of a French citizen is the procedure for enshrining the proclaimed rights and freedoms in the Constitution. Although their list does not include a number of new rights and freedoms (the right to receive information, to protect cultural and historical heritage, free access to cultural values, the right to protect the environment), which found a place in later constitutional acts of various states, including in Ukraine, where the listed rights and freedoms are reflected in full (in Chapter II of the Constitution of Ukraine). However, both the Declaration of 1789 and the preamble of the French Constitution of 1946 still remain an example of consistent democratic progress. With a wide range of human and citizen rights and freedoms declared in these documents.

A special feature of the French Constitution is that it still maintains the right to resist oppression. It arose in the period of the "golden" time of bourgeois statehood, which came immediately after the replacement of feudal orders. The right to resist oppression is an important component of the protection of the rights of citizens, since there are still many peoples in the world whose dignity is humiliated.

The public good, which is the subject of special concern of states with a collectivist ideology, is under the protection of the French constitutional law even after the declaration of the right of ownership.

Keywords: legal values, honor and dignity, the idea of human dignity, France law, philosophy of law, the Universal Declaration of Human Rights, rights and freedoms of man and citizen.

Постановка проблеми. Преамбула Конституції Французької Республіки містить ключові ідеї людської гідності: «Французький народ урочисто проголошує свою відданість правам людини та принципам національного суверенітету, як вони визначені Декларацією прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 року [1], підтвердженою та доповненою преамбулою французької Конституції 1946 року [2].

Виходячи із зазначених принципів, а також принципу вільного самовизначення народів, Республіка пропонує заморським територіям, що висловлюють бажання приєднатися до неї, нові інститути, засновані на загальному ідеалі свободи, рівності та братерства і покликані служити їхньому демократичному розвитку». Ці території мають різний правовий статус, різний рівень автономії, проте всі вони отримали представництво у Парламенті Франції (крім тих територій, які не мають постійних мешканців) та право голосу у Європейському парламенті, а значить на них забезпечується належний рівень ідеї людської гідності, свободи та рівності.

В наведеній преамбулі знайшло відображення право на гідність французького народу. Саме воно включає сукупність прав людини, національний суверенітет і принцип самовизначення народу. Гідність республіки та заморських володінь Франції, звеличує прагнення ідеалу свободи, рівності, братерства та демократичного розвитку. Аналогічні положення містить Конституція України, яка проголосила у преамбулі цінність забезпечення права і свободи людини та гідних умов її життя, турботу про зміцнення громадянської злагоди на землі України та ствердження європейської ідентичності Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України.

Ідея людської гідності знаходить яскраве вираження і в преамбулі Декларації 1789 р. У ній, зокрема, записано: «Невігластво, забуття прав людини або зневага до них є єдиними причинами суспільних лих та зіпсованості урядів». Природні, невідчужувані та священні права людини викладені в Декларації, щоб вона, «перебуваючи в центрі уваги у всіх членів громадського союзу, постійно нагадувала їм про їхні права та обов'язки; щоб дії законодавчої та виконавчої влади, в будь-який момент можуть бути зіставленими з метою будь-якої політичної установи, стали більш шанованими; щоб вимоги громадян, засновані на основних і непорушних принципах, забезпечувались Конституцією заради загального блага». Внаслідок цього «Національні збори визнають і проголошують перед особою і під заступництвом Верховної істоти... права людини і громадянина». Стаття 16 Декларації прямо говорить, що «будь-яке суспільство, в якому не забезпечено користування правами і не проведено поділ влади, не має Конституції».

Гідність держави Франції відображено у ст. 1 Конституції згідно з яким Франція є неподільною, світською, демократичною та соціальною Республікою. Неподільний характер французької держави визначено ст. 53 Конституції, в якій зазначено: «Ніяка поступка, жодний обмін, жодне приєднання території не є дійсними без згоди зацікавленого населення». Аналогічно, цілісність і недоторканність території України гарантується ст. 2 Конституції України: «Суверенітет України поширюється на всю її територію. Україна є унітарною державою. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою» [3]. Конституція України не передбачає права окремої частини громадян України (в тому числі і національних меншин) на одностороннє самовизначення, в результаті якого відбудеться зміна території України як унітарної держави. Питання зміни кордонів України повинне вирішуватися на всеукраїнському референдумі, призначеному Верховною Радою України відповідно до статті 73, пункту 2 частини першої статті 85 Основного Закону України [4].

Особливого значення у справі забезпечення гідності людини у Франції має розділ 1 Конституції «Про суверенітет». Відповідно до ст. 2 включеної у цей розділ девіз Республіки

«Свобода. Рівність. Братерство», а її принцип - правління народу, народом та для народу. Відповідно до ст. 3 «Національний суверенітет належить народу, який здійснює його через своїх представників та шляхом референдуму. Жодна частина народу, жодна окрема особистість не можуть привласнити собі його здійснення... Відповідно до умов, що визначаються законом, виборцями є всі повнолітні французькі громадяни обох статей, які мають громадянські та політичні права».

Відповідно до ст. 2 Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р., мета будь-якого політичного Союзу забезпечення природних і невідчужуваних прав людини. Гідність держави знаходить вираз і в ст.ст. 12-15 Декларації. Так, відповідно до ст. 12 для гарантії прав людини і громадянина необхідна державна сила: ця сила створюється в інтересах усіх, а не в приватних інтересах тих, кому вона довірена. На підставі ст. 13 для утримання державної сили та на витрати адміністрації необхідне громадське оподаткування; воно має бути рівномірно розподілено між усіма громадянами відповідно до їхнього стану.

Відповідно до ст. 14 усі громадяни мають право, особисто чи через своїх представників, засвідчуватися у необхідності громадського оподаткування, вільно висловлювати на нього згоду, стежити за його витрачанням та визначати його розмір, підстави, порядок та тривалість стягування. Стаття 15 передбачає, що суспільство має право вимагати звіту у кожній посадовій особи щодо довіреної їй частини управління.

Конституційне законодавство Франції особливу увагу приділяє гідності глави держави. Конституція закріплює панівне становище Президента республіки. Відповідно до ст. 5 Конституції він є гарантом національної незалежності, територіальної цілісності та дотримання міжнародних договорів. Фактична схема здійснення влади за часів різних президентів мала різні відтінки, що головним чином стосувалися ставлення до парламенту та до відповідальності глави держави. Шарль де Голль вважав, що тільки він відповідає перед народом загалом, хоча ця відповідальність не впливає з конституції і не може бути виведена з жодної її статті. Звернення до народу, численні виступи на радіо та телебаченні, прес-конференції, поїздки країною, а також зведена в систему практика референдумів, які, по суті, були плебісцитами були проявами розуміння ним своєї особливої ролі.

Найважливішим аспектом вираження гідності особистості громадянина Франції є порядок закріплення в Конституції проголошених прав і свобод. Хоча їх список не містить низки нових прав і свобод (право на отримання інформації, на захист культурної та історичної спадщини, вільний доступ до культурних цінностей, право на захист довкілля), які знайшли місце в більш пізніх конституційних актах різних держав, у тому числі й в Україні, де перелічені права та свободи відбиваються в повному обсязі (у II розділі Конституції України). Однак і Декларація 1789 р., і преамбула Конституції Франції 1946 р. досі залишаються прикладом послідовно демократичних документів. З широким колом проголошених у ній прав і свобод людини і громадянина.

Особливою рисою Конституції Франції є те, що в ній до сих пір продовжує діяти право на опір гнобленню. Воно виникло у період «золотого» часу буржуазної державності, який настав відразу після заміни феодальних порядків.

Право на опір гнобленню є важливим складником захисту прав громадян, оскільки і дотепер у світі існує багато народів, гідність яких принижується. Та й у самій Франції, яка вважається однією з оплот європейської демократії та постійно дбає про підвищення гідності нащадків вихідців з її колишніх колоній, час від часу відбуваються протести проти економічних чи соціальних реформ, зокрема, якщо вони несуть скорочення чи обмеження прав громадян. Крім того, необхідно враховувати в якому контексті законодавство закріплює право на опір гнобленню. Стаття 2 Декларації прав людини та громадянина від 26 серпня 1789 р. називає його серед найважливіших прав на свободу, власність та безпеку. При цьому наголошується, що цілі будь-якого політичного Союзу – забезпечення природних і не відчужуваних прав людини.

В Україні близькою по правовому змісту є стаття 39 Конституції «Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про

проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку - з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» [3]. Це право є їх невідчужуваним і непорушним правом громадян, гарантованим Основним Законом України. Це право є однією з конституційних гарантій права громадянина на свободу свого світогляду і віросповідання, думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір, права на вільний розвиток своєї особистості тощо. При здійсненні цих прав і свобод не повинно бути посягань на права і свободи, честь і гідність інших людей. За Конституцією України (стаття 68) кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції та законів України. Проводити збори, мітинги, походи і демонстрації громадяни можуть за умови обов'язкового завчасного сповіщення про це органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування. Таке сповіщення має здійснюватися громадянами через організаторів масових зібрань. Завчасне сповіщення відповідних органів про проведення тих чи інших масових зібрань - це строк від дня такого сповіщення до дати проведення масового зібрання.

Слід враховувати і те, що ст. 1 Декларації закріплює важливий колективістський принцип: «Соціальні відмінності можуть бути засновані тільки на міркуваннях загальної користі. Цей принцип неминуче передбачає право на опір гнобленню. Крім того духом ідеології колективізму наповнено сутність норми ст. 3 Декларації де записано, що джерело будь-якого суверенітету нація і ніяка сукупність осіб, жодна окрема особа не може здійснювати владу, яка явно не виходила б від нації.

В Україні зазначений принцип сформульовано у ст. 5 Конституції: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування... Ніхто не може узурпувати державну владу» [3].

Громадське благо, що є предметом особливої турботи держав з колективістською ідеологією, знаходиться під захистом конституційного законодавства Франції навіть за проголошення права власності. Так, у ст. 17 Декларації записано: «Оскільки власність є недоторканим і священним правом, ніхто не може бути позбавлений її інакше як у разі встановленої законом безперечної суспільної необхідності та за умови справедливості та попереднього відшкодування».

Відповідно до ст. 1 Конституції Франції, республіка забезпечує рівність перед законом усіх громадянам, незалежно від походження, раси чи релігії та поважає всі вірування. Стаття 1 Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р. говорить: «Люди народжуються і залишаються вільними та рівними у правах. Соціальні відмінності можуть бути засновані лише на міркуваннях загальної користі. Ці положення є важливою ланкою у справі забезпечення права на людську гідність. Рівність громадян, повага до їх гідності (ст.ст. 21, 24, 28) та захист від будь-яких проявів дискримінації гарантуються Конституцією України. Ці положення є важливою ланкою у справі забезпечення права на людську гідність.

Слід зазначити, що вперше принцип свободи совісті був закріплений у Франції законом від 9 грудня 1905 р. У той же час не можна стверджувати, що держава зберігає нейтралітет щодо релігії. Наприклад, в історичних провінціях Ельзасі та Лотарингії церква має конкордатний режим; тут застосовуються положення кримінального кодексу до священнослужителів, які здійснюють обряд одруження до громадянської реєстрації шлюбу. Крім того, відповідно до закону М. Дебре від 31 грудня 1989 р. (названий на ім'я його ініціатора) релігійне навчання в школі пропонується всім дітям у державних школах, якщо батьки не вимагають іншого і держава вживає заходів для надання такої освіти. Держава надає фінансову допомогу приватним школам, - тримаються католицькою церквою.

В Україні, згідно Основного Закону, церква і релігійні організації в відокремлені від держави, а школа - від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність [3, ст. 35].

Згідно із Декларацією прав людини та громадянина свобода полягає у можливості робити все, що не порушує прав іншому. Таким чином, здійснення природних прав кожної людини має лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими самими правами. Ці межі можуть бути встановлені лише законом (ст. 4 Декларації), який базується за загальновідомому принципі «моя свобода закінчується там, де починається свобода іншого». Закон має право забороняти лише дії, які завдають шкоди суспільству. Все, що не заборонено законом, то дозволено; ніхто не може бути примушений до виконання того, що не наказано законом (ст. 5 Декларації). Закон є виразом загальної волі. Усі громадяни мають право брати участь особисто чи через своїх представників у створенні закону. Закон має бути однаковим для всіх, захищає він чи карає. Всі громадяни рівні перед законом, і тому всі однаково допускаються на всі публічні пости, місця або посади, відповідно до своїх здібностей і без будь-яких відмінностей, крім обумовлених їх чеснотами і талантами (ст. 6 Декларації). Ніхто не може бути звинувачений, затриманий або ув'язнений інакше як у випадках, визначених законом, і при дотриманні процедури, передбаченої законом. Той, хто віддає, виконує чи змушує виконувати накази, засновані на свавіллі, підлягає покаранню; але кожен громадянин, якого затримують на підставі закону, повинен негайно коритися: у разі опору він відповідає (ст. 7 Декларації). Закон повинен встановлювати лише суворо та безперечно необхідні покарання, і ніхто не може бути покараний інакше як через закон, прийнятий та оприлюднений до вчинення проступку чи злочину та застосований у встановленому порядку (ст. 8 Декларації). Кожна людина вважається невинною доти, доки інше не буде доведено у судовому порядку; якщо буде визнано необхідним затримати особу, будь-яка дії, що принижують честь та гідність, повинні суворо припинятися законом (ст. 9 Декларації).

Гідність людини базується на можливості кожного користуватись наданими правами, мати свої погляди та переконання, висловлювати думки. У Декларації прав людини та громадянина від 26 серпня 1789 р. записано, що ніхто не може піддаватись утискам за його погляди, в тому числі релігійні, якщо їх прояв не порушує громадський порядок, встановлений законом. Вільне висловлювання своїх думок є одним з найдорожчих прав людини; тому будь-який громадянин може вільно висловлюватися, писати, друкувати інформацію, однак розуміючи, що за зловживання цією свободою у випадках, встановлених законом настає відповідальність (ст. 10 Декларації). Ці права віднесені до загальних і невід'ємних Конституцією України.

Висновки. Таким чином, Конституція Франції характеризується специфічним відображенням прав і свобод людини та громадянина з урахуванням основних міжнародних правових актів. Порівняно з Конституціями інших держав очевидні відмінності у способі закріплення основ конституційного ладу та механізму його охорони, основних прав і свобод, їх кількості та змісту. Але, безперечно, головним принципом, що лежить в основі конституційного регулювання державної та суспільної життєдіяльності у Франції є повага до гідності особи, народу та держави, що є одним з головних принципів правової держави в ліберальному трактуванні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Декларація прав людини і громадянина. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen. прийнятий постановою Французьких Національних зборів 26 серпня 1789. URL: <https://cyclop.com.ua/content/view/1031/58/1/4/#8983> (дата звернення 12.02.2024 р.)

2. Конституція Французької Республіки. *Constitution de la République française*, [Constitution of the French Republic] (in French). 28 October 1946. JO1946. Retrieved 29 September 2018. in: *Journal officiel de la République française* (in French). Vol. 78. 28 October 1946. pp. 9166-9175.
3. Конституція України : від 28.06.1996 р. : станом на 01 січ. 2020 р. Київ : Паливода, 2020. 96 с.
4. Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками). 3.15. Територіальні принципи. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/315-terytorialni-pryncypy> (дата звернення 14.02.2024 р.)
5. Грищук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.
6. Бурдоносова М.А. Ідея людської гідності в праві Франції // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції: «Наслідки вторгнення Російської Федерації в Україну: правовий аспект», Київ, 26 жовтня 2023 р. К.: ДУІТ, 2023. С. 92-97.
7. Офіційне тлумачення положення частини першої статті 39 Рішення Конституційного Суду № 4-рп/2001 від 19.04.2001 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01#n54> (дата звернення 14.02.2024 р.)

УДК 342.7

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-40-46

ORCID.ORG/0000-0001-5063-4018

Подолан Юлія Олександрівна,

кандидат юридичних наук, доцент

доцент кафедри господарського та транспортного права

Юридичного факультету

Інституту управління та технологій

Державного університету інфраструктури та технологій,

Україна

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УКРАЇНІ

Анотація: У статті досліджено проблематику захисту прав дітей з інвалідністю в Україні та акцентовано увагу на організаційно-правових механізмах захисту. Зазначена проблема набуває особливого значення в контексті реалізації ключових демократичних засад щодо прав дитини на захист від будь-яких форм насильства, зневаги та зловживання, особливо якщо це стосується прав дітей з інвалідністю. Дослідження розглядає проблему доступу до життєво важливих послуг і предметів для дітей з інвалідністю, таких як послуги раннього втручання та терапія. Наголошується на важливості дотримання міжнародного гуманітарного права і законодавства про права людини, які захищають права дітей з інвалідністю під час збройних конфліктів, та зобов'язаннях держави захищати та реалізовувати права дітей з інвалідністю, включаючи права на розвиток та повну участь у суспільному житті. Досліджено питання організаційно-правових механізмів державного управління, які допомагають розв'язувати суперечності та попереджувати суспільні проблеми. Україна забезпечує захист прав дітей з інвалідністю шляхом застосування організаційно-правових механізмів. Законодавство України містить норми щодо захисту прав дітей з інвалідністю та забезпечення їхнього повноцінного життя, включаючи доступ до освіти, медичної допомоги та інших послуг. Україна дотримується міжнародних конвенцій та стандартів, які стосуються захисту прав дітей з інвалідністю. Проаналізовано важливі міжнародні документи, які регулюють захист соціальних прав дітей з інвалідністю. Розглянуто проблеми захисту прав дітей з обмеженими можливостями в Україні в умовах військової агресії. Визначено, що Україна здійснила певний прогрес у захисті прав дітей з інвалідністю, але ще є достатньо багато прогалів. Зроблено висновок, що досягнення мети захисту прав дітей з інвалідністю вимагає використання різноманітних організаційно-правових механізмів, включаючи політику, законодавство, процедури та інструментарій.

Ключові слова: діти, інвалідність, організаційно-правові механізми, захист прав, державна політика, збройний конфлікт.

Annotation: The article examines the issue of protection of the rights of children with disabilities in Ukraine and focuses on the organisational and legal mechanisms of protection. This problem is of particular importance in the context of the implementation of key democratic principles regarding the rights of the child to protection from all forms of violence, neglect and abuse, especially when it comes to the rights of children with disabilities. The study addresses the issue of access to vital services and items for children with disabilities, such as early intervention services and therapy. It emphasises the importance of adherence to international humanitarian law and human rights law that protect the rights of children with disabilities during armed conflict, and the obligations of the state to protect and fulfill the rights of children with disabilities, including the rights to development and full participation in public life. The article also examines the organisational and legal mechanisms of public administration that help to resolve contradictions and prevent social problems. Ukraine ensures the protection of the rights of children with disabilities through the use of organisational and legal mechanisms. Ukrainian legislation contains provisions to protect the rights

of children with disabilities and ensure their full life, including access to education, medical care and other services. Ukraine adheres to international conventions and standards related to the protection of the rights of children with disabilities. Important international documents regulating the protection of the social rights of children with disabilities are analysed. The problems of protecting the rights of children with disabilities in Ukraine during the war are considered. It is determined that Ukraine has made some progress in protecting the rights of children with disabilities, but there are still many gaps. It is concluded that achieving the goal of protecting the rights of children with disabilities requires the use of various organisational and legal mechanisms, including policy, legislation, procedures and tools.

Key words and phrases: children, disability, organisational and legal mechanisms, protection of rights, public policy, armed conflict.

Постановка проблеми. Проблематика захисту прав та свобод людини є однією з ключових у реалізації конституційних принципів правової держави. Зазначена проблематика набуває особливого значення в контексті реалізації ключових демократичних засад щодо прав дитини на захист від будь-яких форм насильства, зневаги та зловживання. Зазначене становить не лише моральний обов'язок суспільства, але й складає законну вимогу згідно з Конвенцією про права дитини ООН. Діти є майбутнім нашого суспільства, і їх добробут є ключовим фактором для сталого розвитку. Потреба дітей у захисті від небезпеки та насильства виходить з правової, психофізичної та економічної природи, що передбачає постійну залежність від дорослих для задоволення власних прав, потреб. Забезпечення належного захисту прав дітей дозволяє їм розвиватися до повного потенціалу, навчатися, досліджувати світ та удосконалювати свої можливості, що допоможе стати висококваліфікованими та відповідальними громадянами в майбутньому.

В той же час, є проблема ще більшої складності та чутливості, пов'язана з захистом прав дітей з інвалідністю, які піддаються значно більшому ризику стати жертвами серед цивільного населення, оскільки їм важче досягати стану безпеки через відсутність доступного можливостей, транспорту та притулків. Діти також можуть зіткнутися з перешкодами в доступі до інформації, яка рятує життя, зокрема про евакуацію та гуманітарну допомогу, а також до попереджувальних сигналів, таких як сирени повітряної тривоги.

У будь-якій ситуації кризи чи конфлікту діти з інвалідністю стикаються з непропорційним ризиком бути покинутими, насильством, відсутністю доступу до безпеки, допомоги та підтримки у реабілітації. Важлива інформація про безпеку та евакуацію часто недоступна, як і евакуаційні центри, що призводить до обмеження допомоги для дітей з обмеженими можливостями.

Захист прав дітей з інвалідністю є проблемним місцем у сучасній демократичній системі, де часто діти можуть усвідомлювати дискримінацію та стикатися зі значними труднощами у здійсненні своїх прав. Виходячи з зазначеного актуальними шляхами гарантування прав дітей з інвалідністю можуть бути організаційно-правові механізми, які можуть забезпечити виконавчо-розпорядчу дію органів державної влади, що реалізують спеціальні норми та правила. Захист прав дітей з інвалідністю має бути елементом будь-якої державної політики та програм, спрямованих на забезпечення добробуту дітей та створення безпечного та рівноправного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дослідження прав дітей з інвалідністю, вивчення механізмів їх захисту стали предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців серед яких можна назвати О. Арнардоттіра [1], Л. Ахерна [2], М. Кузнецову [3], Г. Курило [2], Д. Міловановіца [2], В. Нагорну [4], І. Неродик [5], Е. Росенталя [2], А. Серек-Басан [5] та ін. В той же час, проблематика використання організаційно-правових механізмів у процесі захисту прав дітей з інвалідність передбачає окремого аналізу, враховуючи важливість питання в українському контексті.

Мета статті – провести аналіз організаційно-правових механізмів захисту прав дітей з інвалідністю в Україні.

Виклад основного матеріалу. Дітям з інвалідністю важко не лише отримати доступ до основних потреб, необхідних усім дітям, таких як їжа та житло, але й до життєво важливих послуг і предметів, необхідних їм з огляду на інвалідність, таких як послуги раннього втручання (призначені для виявлення та підтримки дітей з порушеннями розвитку, станів та обмежень), терапії або допоміжних пристроїв. Діти з обмеженими можливостями також стикаються зі збільшенням бар'єрів у доступі до державних шкіл та освітніх послуг, які надають гуманітарні організації. Для дітей з фізичними вадами перешкодами можуть бути недоступні дороги, шкільні приміщення та відсутність допоміжних пристроїв. Для дітей із сенсорними, інтелектуальними та психосоціальними вадами перешкоди можуть включати відсутність як підготовлених учителів, так і інклюзивних навчальних програм [6].

Міжнародне гуманітарне право (МГП) і законодавство про права людини захищає права дітей з інвалідністю під час збройних конфліктів. Звичайне МГП поширюється на всі сторони конфлікту, як на державних, так і на недержавних суб'єктів, і захищає цивільних осіб під час збройних конфліктів. Зазначене міжнародне право застосовується завжди, а це означає, що держави зобов'язані поважати, захищати та виконувати права людини, у тому числі під час збройних конфліктів [7]. Конвенція про права дитини (КПД) чітко встановлює державам їхні зобов'язання щодо забезпечення безпеки та догляду за дітьми, які постраждали від збройних конфліктів, а Конвенція про права людей з інвалідністю (КПІ) посилює та конкретизує зобов'язання держав згідно з МГП щодо забезпечення захисту та безпеки дітей з інвалідністю в ситуаціях збройних конфліктів.

КПД поширюється на дітей з інвалідністю і гарантує їхні права на виживання; розвиток власного потенціалу у повній мірі; наявності захищеності від шкідливого впливу, зловживання та експлуатації; повною мірою брати участь у сімейному та суспільному житті. У ньому також міститься конкретна згадка про дітей з інвалідністю, окреслено принцип недискримінації та особливі зусилля, які країни, що визнають міжнародне право, мають докладати для реалізації прав дітей з інвалідністю. У ситуаціях збройного конфлікту КПД вимагає від держав зобов'язання поваги та забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права, які стосуються дитини, а також забезпечувати захист дітей, які постраждали від збройного конфлікту, і піклуватися про них [8].

КПІ підтверджує права людей інвалідністю на рівність і недискримінацію; свободу від експлуатації, насильства та жорстокого поводження; охорона здоров'я, освіту та належний рівень життя та соціальний захист. Стаття 11 підтверджує застосування Конвенції в ситуаціях ризику, і закликає вживати необхідних заходів для забезпечення захисту та безпеки людей з інвалідністю, відповідно до своїх зобов'язань, до МГП та міжнародного права, а стаття 7 закріплює права дітей з обмеженими можливостями нарівні з іншими дітьми [9; 10].

Сучасна система державного управління має вирішувати всю сукупність суспільних проблем та розв'язувати складні протиріччя на основі наявного арсеналу механізмів державного управління. Одними з таких механізмів є організаційно-правові механізми. Наукові підходи до тлумачення дефініції «організаційно-правовий механізм» пропонують різне бачення його сутності.

Організаційно-правові механізми описують як поєднання принципів, форм, методів, процедур та інструментів управління та регулювання, правових норм, інституцій, які мають розв'язувати наявні суперечності, долати чи попереджувати суспільні проблеми та діяти на основі встановлених конституційно-правових норм [11]. Інше розуміння організаційно-правового механізму державного управління визначає його структурно-функціональну відкритість, що виявлено розширеною структурою управління організаціями громадянського суспільства та правовими державними інституціями, та забезпеченням функціональної відкритості для осіб, уповноважених на виконання функцій держави в усіх напрямках управлінського простору та зв'язків [12]. Структура організаційно-правового механізму передбачає наявність нормативно-правових актів; можливостей органів влади для досягнення цілей; ресурсного та соціально-організаційного потенціалів, які сприяють ефективному

функціонуванню та розв'язанню політичних та соціально-економічних проблем суспільства на основі врахування інтересів громадян [13; 14].

Законодавчі акти України визначають дитину з інвалідністю як особу віком до 18 років, що має стійкий розлад функцій організму, які спричинені вадами розумового чи фізичного розвитку, обмежуючими нормальну життєдіяльність та утворюючими додаткову соціальну допомогу і захист [15; 16].

Україна сформувала законодавчу базу, що регулює захист прав дітей з інвалідністю. Україна забезпечує захист прав дітей з інвалідністю шляхом застосування організаційно-правових механізмів, які включають такі законодавчі акти, наприклад, як Закон України «Про охорону дитинства» [15], Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» [17], Закон України «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» [18], які забезпечують рівні можливості для дітей з інвалідністю. Законодавство України містить норми щодо захисту прав дітей з інвалідністю та забезпечення їхнього повноцінного життя. Зокрема, встановлені зобов'язання держави забезпечити дітям з інвалідністю доступ до освіти, медичної допомоги та інших послуг. Встановлені механізми захисту прав дітей від будь-якої форми насильства, включаючи право на захист від фізичного та психологічного насильства. Крім того, передбачається забезпечення права дітей з інвалідністю на життєво необхідну допомогу та медичну реабілітацію, включаючи доступ до високоякісної медичної допомоги та соціальних послуг. Окрім цього, в Україні діють інші закони та правові акти, які стосуються захисту прав дітей з інвалідністю. Зокрема, це Конвенція ООН про права дитини, Конвенція ООН про права людини з інвалідністю тощо.

Український законодавчий акт «Про охорону дитинства» [15] гарантує права дітей на допомогу в разі інвалідності, у тому числі на медичну та психологічну допомогу, на отримання соціальних послуг та на доступ до освіти. Також закон визначає механізми захисту дітей від будь-якої форми насильства, зокрема від дискримінації, знущань та жорстокого поводження. Закон України «Про освіту» [19] гарантує права дітей з інвалідністю на доступ до якісної освіти в інклюзивних навчальних закладах, а також на надання педагогічної підтримки для забезпечення їх повноцінної участі в навчальному процесі. Закон визначає правила і стандарти надання освіти дітям з інвалідністю, включаючи право на індивідуальний навчальний план та інші пільги. Однак, не зважаючи на наявність законодавчих актів та програм, захист прав дітей з інвалідністю в Україні є недостатнім. Зокрема, діти з інвалідністю часто знаходяться у складних життєвих ситуаціях, таких як соціальна відчуженість, бідність та безпритульність.

Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року є одним із найважливіших міжнародних документів про захист соціальних прав дітей з обмеженими можливостями. У Конвенції говориться, що держави-учасниці визнають, що дитина з психічними або фізичними вадами повинна жити повноцінним і гідним життям у середовищі, яке забезпечує його чи його гідність, підвищує впевненість у собі та сприяє активній участі в житті суспільства [20]. Освітні права дітей з інвалідністю визначаються в рамках та на основі рівних можливостей. Статті 28–29 Конвенції спрямовані на вирішення відповідних питань. З цією метою держава зобов'язується забезпечити доступ до освіти, а також активно допомагати таким дітям у регулярних відвідуваннях навчальних закладів. Серед спеціальних міжнародних угод, спрямованих на захист прав певних груп дітей з соціальним статусом, можна виділити Декларацію про права розумово відсталих від 20 грудня 1971 р. Відповідно до ч. 2 Декларації, розумово відсталі особи мають право користуватися мінімальними соціальними послугами (лікування, обслуговування). Ця категорія осіб також має право на освіту, реалізація якого дозволяє їм повністю розвивати свої навички. Всесвітня програма дій щодо інвалідів, прийнята 1982 р., один із найважливіших документів, що визначає сучасний стан міжнародно-правової системи у сфері регулювання права освіти дітей із особливим соціальним статусом. Основна мета цього документа – підтримати ефективні механізми запобігання інвалідності, забезпечити можливість працювати та забезпечити їхню «рівність» та повну участь у соціальному середовищі та розвитку.

Відповідно до ст. 1 Загальної декларації освіти кожен (діти, молодь та дорослі) повинен мати рівні освітні можливості, що відповідають конкретним освітнім можливостям особи [21]. Декларацію сфокусовано на доступі до освіти для дітей з інвалідністю.

Одним з важливих документів захисту соціальних прав дітей з інвалідністю є Дакарський план дій, прийнятий в 2000 р. в Дакарі. Міжнародно-правові документи, у тому числі рекомендації Конвенції ООН про права дитини, регулюють коло питань, пов'язаних з наданням інклюзивної освіти тією чи іншою мірою. Конвенція ООН «Про права інвалідів» спрямована на створення умов для всебічної участі інвалідів у всіх сферах життя (громадянської, політичної, соціальної, економічної, культурної), ліквідації дискримінації щодо цієї соціальної групи, захисту інвалідів та можливості створення ефективної правової бази для здійснення цих прав. Право на освіту закріплено у ст. 24 Конвенції про права інвалідів, в якій йдеться про те, що сторони цієї Конвенції зобов'язані забезпечувати інклюзивну освіту на всіх рівнях. Держави-учасниці забезпечують повну реалізацію людського потенціалу при забезпеченні механізмів інклюзивної освіти; розвиток особистості, творчість людей із особливим соціальним статусом [22].

Крім ст. 14 Європейської конвенції про права людини, одним із найважливіших правових механізмів реалізації прав дітей з особливим соціальним статусом є Протокол № 12 до Європейської конвенції про права людини від 4 листопада 2000 р. У ст. 1 Протоколу № 12, який містить загальну заборону дискримінації на підставах, викладених у ст. 14 Конвенції, підкреслено, що здійснення будь-якого права, передбаченого законом, має забезпечуватися без дискримінації [11]. Положення стосується внутрішнього законодавства країн, що ратифікують документ, щодо принципу заборони дискримінації в рамках власного впливу Конвенції. Положення Протоколу № 12 можуть також застосовуватись у випадках дискримінації щодо дітей з особливим соціальним статусом, що забезпечує їм додатковий міжнародно-правовий захист.

Стаття 11 КПП вимагає від урядів забезпечити «захист і безпеку» людей з обмеженими можливостями під час надзвичайного стану та війни. Як передбачено в Рекомендаціях КПП ООН щодо деінституціоналізації – захист і безпека можуть бути гарантовані лише в сімейному догляді, і підтримка для такого влаштування потрібна навіть під час війни. Під час безпосередньої кризи в Україні міжнародні донори повинні перенаправити надзвичайні кошти на захист сім'ї. Оскільки міжнародні донори та агенції з надання допомоги готуються до майбутніх криз, потрібне ретельне планування, щоб забезпечити такі дії в будь-якій країні та в будь-якому конфлікті, де норми КПП щодо повного залучення громади ще не були виконані повністю [2].

У червні 2021 року та знову в серпні 2022 року спеціальні доповідачі Організації Об'єднаних Націй з питань прав людини та інвалідності надіслали Спільне повідомлення уряду України, в якому висловлювали занепокоєння щодо порушень прав людини в установах України та заперечували проти запропонованої політики систематичної сегрегації дітей з обмеженими можливостями від суспільства [23; 24].

Для дітей, яким бойові дії не загрожують безпосередньо, війна також створила значну небезпеку, і багато з них погіршилися політикою та практикою, які піддають дітей підвищеному ризику. Дітей з обмеженими можливостями переводять із зон, охоплених війною, до вже невідповідних закладів у західній частині країни. Незважаючи на значну міжнародну допомогу, уряд України та міжнародні агенції з надання допомоги не змогли забезпечити безпеку та захистити життя дітей з обмеженими можливостями, які все ще перебувають у закладах, або забезпечити їх повернення до сімей у громаді.

В період воєнного стану збільшився ризик насильства та експлуатації, особливо для людей з обмеженими можливостями. У «Звіті ООН про ситуацію з правами людини в Україні, 1 лютого – 31 липня 2022 року» вказано на відсутність доступу до бомбосховищ, необхідних ліків і адекватного житла, яке відповідає їхнім потребам» для людей з інвалідністю [25]. В іншій доповіді ООН наголошується, що українські діти з вадами зору, слуху, розвитку чи розумового розвитку піддаються більшій небезпеці, тому що вони, можливо, не дізналися про те, що відбувається або не зрозуміли, що відбувається, або їх вилучили з закладів або залишили в них без належної підтримки [26].

Діти з інвалідністю мають право на захист від будь-яких форм насильства, зневаги та зловживання, а також на доступ до освіти, медичної допомоги та соціальних послуг. Для забезпечення захисту прав таких дітей важливим аспектом стає реалізація організаційно-правових механізмів, які сприяють гарантуванню прав доступності до наявних можливостей, інфраструктури та послуг, а також здійснення дій, спрямовані на усунення нерівності та дискримінації. Законодавчі акти мають забезпечувати захист прав дітей з інвалідністю та їх інтересів, у тому числі захист від насильства та зловживання, а також доступ до освіти та інших соціальних послуг. Для гарантування захисту прав дітей з інвалідністю необхідно також забезпечити їм доступність до інформації та можливість брати участь у процесі прийняття рішень, що стосуються їхнього життя та добробуту.

Висновки. Отже, наявні проблеми, такі як обмежена доступність середовища, недостатнє фінансування програм для дітей з інвалідністю, відсутність належної підтримки від держави, погіршують стан справ щодо гарантування прав дітей з інвалідністю. Забезпечення захисту прав дітей з інвалідністю є надзвичайно важливим завданням для України. Досягнення цієї мети вимагає використання різноманітних організаційно-правових механізмів, що передбачають удосконалення законодавства, політики, процедур та розширення інструментарію. Україна здійснила певний прогрес у захисті прав дітей з інвалідністю, зокрема, ухваленням законодавчих актів, створенням органів державного управління, які займаються цими питаннями, та розробкою спеціальних програм та проєктів. Однак, ще залишається достатньо багато прогалин у забезпеченні повного захисту прав дітей з інвалідністю. Існуючі норми Конституції України, окремі міжнародні законодавчі акти визначають ключові права дітей з інвалідністю та гарантують реалізацію відповідних норм. Але, для ефективного виконання чинного законодавства необхідні додаткові зусилля органів державної влади, що відповідають за захист прав дітей з інвалідністю. Необхідними кроками щодо покращення захисту прав дітей з інвалідністю в Україні є належне фінансування програм та проєктів для дітей з інвалідністю, підтримання розвитку інклюзивної освіти, покращення доступності соціальних послуг. Також важливо забезпечувати сприятливі умови для співпраці між урядом, організаціями громадянського сектору та дітьми з інвалідністю та їхніми родинами. Доцільним є реалізація комплексної програми, яка буде включати в себе законодавче регулювання, забезпечення матеріальних та технічних ресурсів, а також підвищення свідомості суспільства щодо проблем та потреб дітей з інвалідністю.

Таким чином, розвиток організаційно-правових механізмів захисту прав дітей з інвалідністю в Україні є важливим завданням, яке потребує співпраці всіх зацікавлених сторін. Реалізація заходів, спрямованих на покращення захисту прав дітей з інвалідністю, підвищення їх соціальної інтеграції та поліпшення їх якості життя, є важливим кроком у розбудові правової держави та розвитку суспільства, яке поважає та захищає права дітей з інвалідністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Arnardóttir O. M. Equality and Non-Discrimination Under the European Convention on Human Rights. Martinus Nijhoff Publishers, 2003. 265 p.
2. Rosenthal E., Kurylo H., Milovanovic D. C., Ahern L., Rodriguez P. Protection and Safety of Children with Disabilities in the Residential Institutions of War-Torn Ukraine. The International Journal of Disability and Social Justice. 2022. №. 2(2). P. 15-22.
3. Кузнецова М. Ю. Міжнародно-правовий механізм захисту прав людей з обмеженими можливостями. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 7. С.109-112.
4. Нагорна В. В. Права дитини з особливими потребами: історико-правовий аспект. Університетські наукові записки. 2012. № 4. С. 40-45
5. Неродик І. А., Серек-Басан А. А. Щодо питання соціального захисту осіб з інвалідністю. Права людини – пріоритет сучасної держави : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 10 грудня 2021 року) / відп. ред. С. В. Ківалов. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 265-272.
6. UN: High Risk in Conflicts for Children with Disabilities. Human Rights Watch, 2022. URL: www.hrw.org/news/2022/02/02/un-high-risk-conflicts-children-disabilities.

7. International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict. UN Human Rights, Office of the High Commissioner,, 2011. URL: https://globalprotectioncluster.org/old/_assets/files/tools_and_guidance/human_rights_protection/OHCHR_Int_Legal_Protection_HR_Armed_Conflict_2011-EN.pdf.
8. Convention on the Rights of the Child. General Assembly Resolution 44/25. UN Doc. A/44/49, (1989). URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_44_25.pdf.
9. Resolution adopted by the General Assembly on 13 December 2006. General Assembly Resolution 61/106, (2006). URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_61_106.pdf.
10. Ćerimović E. At risk and overlooked: Children with disabilities and armed conflict International Review of the Red Cross. 2023. №105 (922). P. 192–216.
11. Басараб О. Т., Блистів Т. І. Організаційно-правові механізми забезпечення правопорядку у збройних силах України та інших військових формуваннях. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 8. С. 24–27.
12. Павлюк Н. В. Організаційно-правовий механізм розвитку публічного управління у контексті децентралізації влади в Україні: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Львів. регіон. ін-т держ. упр. Львів, 2018. 20 с.
13. Голош Н. К. Організаційно-правовий механізм управління земельними ресурсами в контексті децентралізації влади в Україні. Державне управління та місцеве самоврядування. 2020. вип. 4(47). С. 70-77.
14. Гомоляко О. В. Організаційно-правові механізми впровадження публічної політики в Україні. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2020. № 12. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1884>.
15. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
16. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 6 жовтня 2005 року № 2961-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>.
17. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21 березня 1991 року № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>.
18. Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю Закон України від 16 листопада 2000 року № 2109-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2109-14#Text>.
19. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
20. Burton F. Core Statutes on Family Law 2015-16. Palgrave Macmillan, 2015. 376 p.
21. Colin P. The Power of Education: Education for All, Development, Globalisation and UNESCO. Springer, 2014. 280 p.
22. Valentina F. D., Cera R., Palmisano G.. The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities: A Commentary. Springer, 2017. 769 p.
23. UN Special Rapporteur, letter to Ukraine government, Ref AL UKR 5/2021, 30 June 2021. URL: <https://spcommreports.ohchr.org/TMResultsBase/DownloadPublicCommunicationFile?gId=26477>.
24. Ukraine: UN experts sound alarm on situation of children with disabilities. UN Human Rights, 2022. URL: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/08/ukraine-un-experts-sound-alarm-situation-children-disabilities>.
25. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні. ООН, 2022. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2022-09-23/ReportUkraine-1Feb-31Jul2022-ua.pdf>.
26. Situation of human rights in Ukraine in the context of the armed attack by the russian federation. UN, 2022. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2022-06-29/2022-06-UkraineArmedAttack-EN.pdf>.

УДК 343.296

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-47-51

ORCID ID 0009-0002-7791-0101

Бабиш Володимир Анатолійович,*кандидат юридичних наук,
доцент Київського професійно-педагогічного
фахового коледжу імені Антона Макаренка,*

ORCID ID 0000-0002-9818-9491

Шевчук Вікторія Леонідівна,*викладач-методист Київського професійно-педагогічного
фахового коледжу імені Антона Макаренка,*

ORCID ID 0009-0007-3957-4190

Ханов Андрій Олександрович,*адвокат*

ЦИВІЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. У статті досліджується інститут цивільної відповідальності в кримінальному провадженні в Україні. Авторами проаналізовані законодавчі основи, що регулюють цей правовий інститут, виявлено основні проблеми та недоліки у правозастосуванні. Особлива увага приділяється питанням взаємодії між кримінальними та цивільними судами, а також ефективності механізмів захисту прав потерпілих. У роботі висвітлено проблеми правової невизначеності, бюрократичні перепони та зловживання з боку учасників процесу, які перешкоджають належному відшкодуванню шкоди. На основі проведеного аналізу запропоновано рекомендації щодо удосконалення законодавства та правозастосовчої практики з метою підвищення ефективності цивільної відповідальності в кримінальному провадженні.

Встановлено, що цивільний позов у кримінальному провадженні – це вимога потерпілої сторони, яка заявляється під час розгляду кримінальної справи і спрямована на відшкодування майнової або немайнової шкоди, заподіяної злочином. Цивільний позов подається потерпілим або його законним представником у межах кримінального провадження і розглядається судом разом з кримінальною справою, що дозволяє забезпечити комплексний підхід до вирішення правових питань, пов'язаних з вчиненням злочином. Такий позов може стосуватися як матеріальних збитків (наприклад, втрата майна, витрати на лікування), так і моральної шкоди (фізичні або психологічні страждання, порушення особистих немайнових прав).

Зроблений висновок, що ефективна реалізація цивільної відповідальності у кримінальному провадженні є необхідною умовою для забезпечення справедливості та відновлення порушених прав потерпілих. Вдосконалення законодавства та правозастосовчої практики сприятиме підвищенню ефективності правосуддя в Україні та зміцненню довіри громадян до судової системи.

Ключові слова: цивільна відповідальність, кримінальне провадження, відшкодування шкоди, потерпілий, правозастосовча практика, законодавство України.

Annotation. The article examines the institution of civil liability in criminal proceedings in Ukraine. The authors analyze the legislative framework governing this legal institution and identify the main problems and shortcomings in law enforcement. Particular attention is paid to the issues of interaction between criminal and civil courts, as well as the effectiveness of mechanisms for protecting the rights of victims. The paper highlights the problems of legal uncertainty, bureaucratic obstacles and abuse by participants in the process, which impede proper compensation for harm. Based on the analysis, the author offers recommendations for improving legislation and law

enforcement practice with a view to enhancing the effectiveness of civil liability in criminal proceedings.

The author establishes that a civil claim in criminal proceedings is a claim of an injured party which is filed during criminal proceedings and is aimed at compensation for property or non-property damage caused by a crime. A civil claim is filed by the victim or his or her legal representative within the framework of criminal proceedings and is considered by the court together with the criminal case, which allows for a comprehensive approach to resolving legal issues related to the crime. Such a claim may relate to both pecuniary damages (e.g., loss of property, medical expenses) and non-pecuniary damages (physical or psychological suffering, violation of personal non-property rights).

The author concludes that the effective implementation of civil liability in criminal proceedings is a prerequisite for ensuring justice and restoring the violated rights of victims. Improvement of legislation and law enforcement practice will contribute to the efficiency of justice in Ukraine and strengthen public confidence in the judicial system.

Keywords: *civil liability, criminal proceedings, compensation for damage, victim, law enforcement practice, legislation of Ukraine.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах реформування правової системи України особливу увагу привертає питання взаємодії кримінального та цивільного права. Цивільна відповідальність у кримінальному провадженні є складовою цієї взаємодії та виступає одним із важливих механізмів захисту прав потерпілих та забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної злочинними діями. Проте, попри значний інтерес до цього питання як з боку науковців, так і практиків, залишається ряд невирішених проблем та прогалин у законодавчому регулюванні й практичному застосуванні норм, що регулюють цивільну відповідальність у контексті кримінального провадження.

Актуальність цієї теми зумовлена кількома факторами. По-перше, існують недоліки в законодавстві, які створюють правову невизначеність щодо підстав та порядку притягнення до цивільної відповідальності у кримінальному процесі. По-друге, відсутність чітких механізмів взаємодії між органами, що ведуть кримінальне провадження, та судами цивільної юрисдикції ускладнює процес реалізації прав потерпілих на відшкодування завданої шкоди. По-третє, на практиці часто виникають ситуації, коли потерпілі не можуть ефективно захистити свої інтереси через бюрократичні перепони, недостатню компетенцію або зловживання з боку осіб, залучених до кримінального провадження.

Враховуючи вищевикладене, дослідження цивільної відповідальності в кримінальному провадженні в Україні є надзвичайно важливим для вдосконалення правозастосовчої практики та забезпечення ефективного захисту прав громадян. У статті буде проаналізовано існуюче законодавче регулювання, виявлено основні проблеми та запропоновано шляхи їх вирішення з метою підвищення ефективності механізмів цивільної відповідальності у кримінальному провадженні.

Стан опрацювання. Тема компенсації збитків, включаючи цивільний позов у рамках кримінального розслідування, була об'єктом досліджень науковців, таких як: О. Петрук, В. Попелюшко, О. Музиченко, І. Бородій, Г. Устінова-Бойченко, Ю. Малиця, Л. Бойченко, І. Вернидубов, С. Белікова, І. Євхутіч, І. Серкевич та інші.

Незважаючи на обширні наукові дослідження щодо цивільного позову у кримінальному провадженні, існує ряд проблемних аспектів нормативного регулювання цієї області.

Метою статті є систематизація та аналіз існуючих правових норм, що стосуються цивільної відповідальності у кримінальному процесі, виявлення їх ефективності та проблем, а також розгляд можливих шляхів їх подальшого вдосконалення.

Виклад основного матеріалу.

Цивільний кодекс України (надалі – ЦК України) є головним джерелом інформації з питань, які є ключовими у даному дослідженні. Отже, перш за все важливо розглянути визначення та пояснення, надані саме ЦК України.

У статті 22 ЦК України чітко зазначається, що якщо фізична або юридична особа (у цьому контексті акцент робиться на фізичну особу) понесла збитки внаслідок порушення її цивільних прав, вона має право на компенсацію цих збитків. При цьому збитками слід розуміти наступне: втрати, що виникли внаслідок знищення або пошкодження майна особи, а також витрати, які вона здійснила або повинна здійснити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б отримати в звичайних умовах, якби її право не було порушене (упущена вигода); моральну шкоду, заподіяну внаслідок порушення прав (розмір грошової компенсації моральної шкоди встановлюється судом залежно від характеру порушення, глибини фізичних та емоційних страждань, погіршення здібностей потерпілого або його позбавлення можливості їх реалізації, ступеня вини особи, що заподіяла моральну шкоду, якщо вина є підставою для компенсації, а також з урахуванням інших обставин, що мають суттєве значення. При визначенні суми компенсації враховуються вимоги розумності і справедливості) [1].

Можна стверджувати, що компенсація завданої шкоди може мати широкий спектр відносин, включаючи випадки, коли ця шкода стала об'єктом розгляду в кримінальних справах. Зазвичай, у таких випадках пріоритетним є відшкодування саме матеріальних збитків, між якими і кримінальним правопорушенням існує прямий матеріальний зв'язок причини та наслідків.

Відповідно до статті 2 Кримінального процесуального кодексу України (надалі – КПК України), держава повинна належним чином і всіма можливими засобами гарантувати та забезпечити охорону й захист прав і законних інтересів фізичних й юридичних осіб, що також належить до завдань кримінального провадження [2].

Зазначена стаття стосується реалізації процесуальних прав осіб, які стали жертвами незаконних дій відносно себе, зокрема щодо компенсації збитків, заподіяних кримінальним порушенням.

Дуже вдало зазначає О. Петрук, що цивільний позов у кримінальному провадженні посідає центральне місце та є найбільш досліджуваним і законодавчо врегульованим інститутом кримінального процесуального права. На відміну від правових інститутів, пов'язаних із добровільним відшкодуванням шкоди, завданої злочином, чи компенсацією шкоди коштом держави, інститут цивільного позову має довгу історію свого розвитку в законодавстві України [3, с. 208].

В. Попелюшко надає наступне визначення, цивільний позов у кримінальному провадженні – це заявлена в установленому законом порядку особою, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, її законним представником, прокурором вимога до підозрюваного, обвинуваченого, або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, про відшкодування завданої шкоди [4, с. 3].

Пропонуємо наступне визначення, цивільний позов у кримінальному провадженні – це вимога потерпілої сторони, яка заявляється під час розгляду кримінальної справи і спрямована на відшкодування майнової або немайнової шкоди, заподіяної злочином. Цивільний позов подається потерпілим або його законним представником у межах кримінального провадження і розглядається судом разом з кримінальною справою, що дозволяє забезпечити комплексний підхід до вирішення правових питань, пов'язаних з вчиненням злочином. Такий позов може стосуватися як матеріальних збитків (наприклад, втрата майна, витрати на лікування), так і моральної шкоди (фізичні або психологічні страждання, порушення особистих немайнових прав).

О. Музиченко та І. Бородій, звертають увагу на відсутності єдності судової практики з цього питання, згідно з якою одні суди розглядають цивільний позов у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру, а інші залишають цивільний позов без розгляду, вказуючи на можливість звернення з таким позовом у порядку цивільного судочинства [5, с. 245].

Задоволення майнових і немайнових інтересів потерпілого від кримінального правопорушення шляхом подання цивільного позову у кримінальному провадженні є не лише найпоширенішим, але й найскладнішим і найбільш змінним способом компенсації збитків. Це пов'язано з необхідністю врахування останніх судових практик як національних, так і міжнародних, зокрема практики Верховного Суду та Європейського суду з прав людини. Тому цей аспект має значний практичний інтерес і вимагає постійного юридичного аналізу.

Предметом цивільного позову є вимога особи, що заявляє позов, до іншої особи, яка є відповідачем, і впливає ця вимога з правовідносин, що породжують суперечки між сторонами. У кримінальному процесі, предметом цивільного позову є вимога потерпілого (цивільного позивача) до обвинуваченого або підозрюваного, зазвичай, щодо компенсації завданої злочином матеріальної та моральної шкоди. Ця вимога базується на законом визначених фактах, на основі яких позивач формулює свої вимоги. Без наявності відповідного юридичного факту, який би обґрунтовував матеріально-правові відносини, цивільний позов у кримінальному процесі не може бути заявлений та розглянутий судом. Таким чином, основами позову виступають юридичні факти, на яких ґрунтуються вимоги позивача, і які закон пов'язує з виникненням правовідносин між сторонами. Ці два аспекти формують зміст цивільного позову, визначають його обсяг і напрямки провадження.

Вчені дійшли висновку, що ураховуючи імперативну процедуру притягнення винної особи до кримінальної відповідальності, встановлення на кожній стадії кримінального провадження низки обставин справи, було б доцільним, щоб у кримінально-процесуальне законодавство ввели норму права, яка б визначала більш просту структуру і зміст цивільного позову порівняно із цивільно-процесуальним законодавством [6, с. 225].

Погоджуємося з думкою вище зазначених науковців, адже кримінально-процесуальне законодавство України, не містить норм, які б визначали форму і зміст цивільного позову.

І. Вердубов та С. Белікова звертають увагу на те, що нові положення ЦПК України, які регулюють процедуру вирішення цивільних спорів, мають деякі прогалини з огляду на чинний КПК України, внаслідок цього можуть виникати труднощі під час розгляду цивільного позову в кримінальному судочинстві [7, с. 19].

І. Євхутіч та І. Серкевич виділили ряд переваг розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні для всіх сторін процесу, а саме:

- 1) Зменшення витрат часу, зусиль і ресурсів судових органів.
- 2) Забезпечення єдності судової практики.
- 3) Поспішне відновлення майнових прав потерпілого, особливо у випадках, коли не відома особа, що завдала збитків, і точний розмір завданої шкоди.
- 4) Застосування ефективних засобів примусового виклику цивільного відповідача до суду.
- 5) Звільнення позивача від обов'язку сплати судового збору у кримінальному провадженні.
- 6) Забезпечення належного дослідження доказів, оскільки відповідальність за доведення цивільного позову покладена на посадових осіб, які ведуть кримінальне провадження [8, с. 254].

Також варто додати, що у деяких випадках спільний розгляд цивільного позову з кримінальною справою має місце через те, що встановлення характеру та розміру завданої злочином шкоди часто має важливе значення як для цивільного, так і для кримінального правопорядку.

Висновки. Цивільна відповідальність у кримінальному провадженні відіграє важливу роль у забезпеченні прав потерпілих та відшкодуванні шкоди, заподіяної злочинними діями. Проведене дослідження дозволило зробити кілька ключових висновків щодо ефективності та проблематики цього правового інституту в Україні.

цивільний позов у кримінальному провадженні – це вимога потерпілої сторони, яка заявляється під час розгляду кримінальної справи і спрямована на відшкодування майнової або немайнової шкоди, заподіяної злочином. Цивільний позов подається потерпілим або його

законним представником у межах кримінального провадження і розглядається судом разом з кримінальною справою, що дозволяє забезпечити комплексний підхід до вирішення правових питань, пов'язаних з вчиненням злочином. Такий позов може стосуватися як матеріальних збитків (наприклад, втрата майна, витрати на лікування), так і моральної шкоди (фізичні або психологічні страждання, порушення особистих немайнових прав).

Недоліки законодавчого регулювання. Чинне законодавство України містить певні прогалини та суперечності, що створюють правову невизначеність щодо підстав і порядку притягнення до цивільної відповідальності у кримінальному провадженні. Це знижує ефективність захисту прав потерпілих та ускладнює процес відшкодування шкоди.

Проблеми практичної реалізації. Практичне застосування норм, що регулюють цивільну відповідальність у кримінальному провадженні, часто супроводжується бюрократичними перепонами та зловживаннями з боку учасників процесу. Це призводить до затягування розгляду справ та порушення прав потерпілих.

Необхідність взаємодії між судами. Відсутність чітких механізмів взаємодії між органами, що ведуть кримінальне провадження, та судами цивільної юрисдикції ускладнює процес реалізації цивільних позовів. Це вимагає вдосконалення нормативно-правової бази та розробки єдиних стандартів правозастосовчої практики.

Ефективна реалізація цивільної відповідальності у кримінальному провадженні є необхідною умовою для забезпечення справедливості та відновлення порушених прав потерпілих. Вдосконалення законодавства та правозастосовчої практики сприятиме підвищенню ефективності правосуддя в Україні та зміцненню довіри громадян до судової системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: від 16.01.2003 р. № 435-IV: станом на 27 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 29.04.2024).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: від 13.04.2012 р. № 4651-VI: станом на 19 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 01.04.2024).
3. Петрук О. Особливості відшкодування шкоди від кримінального правопорушення у кримінальному провадженні за рішенням суду. Право і суспільство. 2020. № 5. С. 207–212.
4. Попелюшко В. Цивільний позов у кримінальному провадженні: практичний аспект. Часопис національного університету "острозька академія". 2020. № 2. С. 1–32.
5. Музиченко О., Бородій І. Цивільний позов у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру. Право і суспільство. 2022. № 5. С. 245–250.
6. Устінова-Бойченко Г., Малиця Ю., Бойченко Л. Особливості інституту цивільного позову в кримінальному провадженні. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 10. С. 223–225.
7. Вернидубов І., Белікова С. Особливості цивільного позову в кримінальному судочинстві. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2019. № 2. С. 14–20.
8. Євхутич І., Серкевич І. Цивільний позов у кримінальному процесі: доцільність та необхідність. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2018. № 1. С. 250–258.

УДК: 347

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-52-56

ORCID ID 0000-0003-3094-2923

Мусієнко Володимир Володимирович,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри цивільного та

кримінального права юридичного факультету,

Інституту управління та технологій

Державного університету інфраструктури та технологій,

Академік Транспортної академії України

ORCID ID 0000-0001-6667-9034

Мусієнко Анатолій Володимирович,

кандидат юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри цивільного та кримінального права,

Державний університет інфраструктури та технологій.

ORCID ID 0000-0003-2434-8768

Мартюк Аліна Сергіївна,

кандидат юридичних наук, доцент

кафедри цивільного та кримінального права,

Державний університет інфраструктури та технологій.

КОНВЕРГЕНЦІЯ ПРИНЦИПІВ У ЦИВІЛІСТИЧНІЙ НАУЦІ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРИВАТНОГО ПРАВА (ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ)

Анотація. Стаття присвячена розгляду взаємодії принципів цивілістичної науки у процесі регулювання цивільних правовідносин. Тобто, конвергенція принципів цивільного права в умовах формування доктрини приватного права в Україні.

Виникнення, становлення та розвиток цивільного права відбулось упродовж тисячоліття на основі філософського принципу перманентності, тобто безперервно. Тому, згідно з тими ж таки філософськими положеннями розвитку суспільства, розбудови демократичної, соціальної та правової держави, в якій лише права та свободи людини визнаються найвищою цінністю, і в цих умовах відбулось істотне переосмислення ролі принципів в цивілістичній науці. В підсумку, принципи, як основні засади виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин набули широкого втілення в цивільному законодавстві та активно запроваджені в цивільному обігу.

У зв'язку з вищезазначеним виникає необхідність проаналізувати співвідношення принципів цивілістики комплексно, що у подальшому надасть можливість дослідити їх застосування. Це зумовлює необхідність наукового обґрунтування співвідношення принципів, цивілістичної науки між собою, тобто конвергенція, з'ясування різних проявів застосування в усіх сферах суспільного життя.

Взаємозв'язок між принципами цивілістичної науки, щодо регулювання цивільних правовідносин визначає не лише їх співвідношення і можливий взаємовплив, проте також демонструє практичні аспекти самостійного врегулювання суспільних зв'язків їх учасників і поглиблює розуміння про сутність і потенціал даного процесу, особливо в умовах формування приватного права та інтеграції в європейську правову систему.

Слід зауважити, що дані аспекти досліджуємо як загалом, тобто комплексно, так і в контексті, враховуючи різний об'єктно – суб'єктний склад елементів правовідносин.

Формулюється висновок, що досліджуючи принципи цивілістичної науки, слід враховувати наявність різних галузей приватного права: цивільне право, сімейне право, міжнародне приватне право, а крім цього не слід забувати про цивільний процес. Дані аспекти обумовлюють тісний взаємозв'язок принципів, які комплексно та в контексті здійснюють вплив на регулювання правовідносин в суспільстві на сучасному етапі свого розвитку, що в свою чергу обумовлює інтеграцію в правову систему ЄС.

Ключові слова: принципи, конвергенція, приватне право, правовідносини, цивілістична наука.

Annotation. *The article is devoted to consideration of the interaction of the principles of civil science in the process of regulating civil legal relations. That is, the convergence of the principles of civil law in the conditions of the formation of the doctrine of private law in Ukraine.*

The emergence, formation and development of civil law took place during the millennium on the basis of the philosophical principle of permanence, i.e. continuously. Therefore, according to the same philosophical provisions of the development of society, the development of a democratic, social and legal state, in which only human rights and freedoms are recognized as the highest value, and in these conditions, a significant rethinking of the role of principles in civil science took place. As a result, the principles as the main principles of the emergence, change and termination of civil legal relations have become widely embodied in civil legislation and are actively introduced in civil circulation.

In connection with the above, there is a need to analyze the relationship of the principles of civility comprehensively, which will provide an opportunity to investigate their application in the future. This necessitates the need for scientific substantiation of the relationship between the principles of civil science, i.e. convergence, clarification of various manifestations of application in all spheres of social life.

The relationship between the principles of civil science, regarding the regulation of civil legal relations, determines not only their relationship and possible mutual influence, but also demonstrates the practical aspects of the independent regulation of social relations of their participants and deepens the understanding of the essence and potential of this process, especially in the conditions of the formation of private law and integration into the European legal system.

It should be noted that we examine these aspects both in general, that is, comprehensively, and in the context, taking into account the different object-subject composition of the elements of legal relations.

The conclusion is formulated that when researching the principles of civil science, one should take into account the presence of various branches of private law: civil law, family law, international private law, and in addition, one should not forget about the civil process. These aspects determine the close relationship of principles that comprehensively and in context influence the regulation of legal relations in society at the current stage of its development, which in turn determines integration into the EU legal system.

Key words: principles, convergence, private law, legal relations, civil science.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток суспільства обумовлює відповідний розвиток правовідносин, що в свою чергу супроводжується як позитивними і негативними змінами в суспільному житті. Дані процеси не обійшли стороною і юридичні науки, при цьому це стосується, як практичної сфери застосовуємих правових вчень так і теоретичної її складової. Це безпосередньо стосується предмету дослідження. Принципи відіграють основоположну роль у становленні та розвитку цивілістичної науки в цілому, а також комплексно. Тому досліджуючи місце та вплив принципів на регулювання цивільних правовідносин маємо на меті визначити роль принципів та взаємозв'язок між ними у цивілістиці та в суспільстві. Будь – який процес в суспільстві, досягаючи своєї мети супроводжується застосуванням нових ефективних прийомів, адаптованих до сучасних умов.

Це стосується також інституцій юридичних наук, зокрема, цивілістичної. Тому, досліджуючи конвергенцію слід зазначити, що наприклад, у авіації феномен конвергенції означає зіткнення двох повітряних потоків, які мають однакову за напрямком швидкість [1], і таким чином слід пояснювати сутність застосування конвергенції в принципах цивілістичної науки.

Проблематика конвергенції в юридичних науках, зокрема в цивілістичній, сама по собі не нова, і в різні часи її дослідженню приділяли увагу науковці з часів К. Маркса та Ф. Енгельса до науковців – юристів сучасності. При цьому слід зауважити, що дані аспекти комплексно не досліджувались, а приділялась увага лише деяким питанням в різних галузях права.

Застосуванню інституту конвергенції принципів в цивілістичній науці приділяли увагу вчені – науковці: С.С. Алексєєв, С.М Братусь, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, О.В. Дзера та інші. Але незважаючи на їхній внесок у дослідження даної інституції, аспекти конвергенції принципів в галузях приватного права необхідність їх опрацювання та подальшої реалізації в приватно – правових науках та навіть галузях публічного права.

Виклад основного матеріалу. Поява інноваційних процесів та явищ в суспільстві супроводжується різноманітними змінами, які впливають на виникнення нових категорій та інституцій, які при цьому знаходять своє відображення у розвитку всіх сфер суспільного життя, зокрема, це стосується політики, економіки, права, культури, екології тощо. У вищезазначених аспектах об'єктом дослідження є юридична сфера з точки зору застосування конвергенції в цивілістичній науці. Загалом термін «конвергенція» (від. лат. *convengere* – наближуватись, сходитись), є достатньо розповсюдженим в різних галузях науки. Тому, конвергенція – це взаємодія в національній системі, інституціях, категоріях або їх елементів, що супроводжується підвищенням ступеня процесу зв'язаності й узгодженості правового регулювання суспільних відносин; процес поступового формування толерантності і подібності в правовій системі, її елементів, інституцій; процес виникнення схожих і однакових явищ в правовій системі та інституціях; взаємне уподібнення окремих елементів в правовій системі загалом; або як інтеграція переваг і позитивізму в умовах реформування всіх сфер суспільства, з врахуванням багатогранного впливу подій та життєвих обставин на суспільне життя. З огляду на філософські вчення та значимість сучасних тенденцій правова конвергенція визначається як інституція та процес застосування принципів цивілістичної науки, що впливає на ступінь зв'язаності й узгодженості правового регулювання суспільних відносин.

Тому, враховуючи формування концепції приватного права та Європейський вектор розвитку цивілістичної науки в Україні, будуючись на філософських вченнях, пропонується окреслити деякі сфери застосування правової конвергенції щодо загальних засад функціонування цивілістики:

1. правова конвергенція принципів безпосередньо в цивільному праві та цивільному процесі, тобто зближення сфери застосування принципів суто в цивільній галузі, яка в своїй основі ґрунтується на засадах римського цивільного права, але в той же час, геній римського права абсорбує й асимілює новий елемент, роблячи його більш гнучким, і цією роботою зі злиття готувлять шлях для правової уніфікації Західної Європи. [2] Тому, щодо конвергенції принципів зазначеної галузі, в якості прикладу або додаткового аргументу слід окреслити принципи судового захисту цивільного права та інтересу, справедливості, розумності, верховенства права, гласності, відкритості, диспозитивності, які тотожно впливають на правовідносини в цивільному праві та в цивільному процесі.

2. правова конвергенція принципів відповідно до концепції формування приватного права, до якого слід віднести цивільне право, митне право, трудове право, що є характерним для європейської моделі приватного права.

Аналізуючи даний аспект слід зауважити, що в правовідносинах даної сфери їх об'єкт підлягає конкретизації, так як сталі правовідносини, являючись, загалом, цивільними, але мають конкретизований специфічний зміст. Крім того в даних правовідносинах мають місце спеціальні суб'єкти: чоловік, дружина, працівники, роботодавці. А також необхідно зауважити, що на правовідносини галузі приватного права здійснюють вплив ті ж самі

принципи, які мають місце в попередній сфері, зокрема принципи відповідальності, неприпустимості свавільного втручання в сферу особистого життя, неприпустимість позбавлення права власності, рівність сторін, справедливість, добросовісність, розумність.

3. правова конвергенція принципів цивілістичної науки з принципами інших юридичних наук, зокрема адміністративного та кримінального права.

Коментуючи дану позицію, необхідно підкреслити наявність в зазначених правовідносинах елементів цивільних правовідносин, з огляду на присутність спеціального суб'єкта та їх особливий зміст. Наявність правової конвергенції в галузях публічного права пояснюється функціонування принципів цивілістики, зокрема відповідальність, судовий захист цивільного права та інтересу, справедливість, свобода набуття і припинення права власності, законність, відкритість, верховенство права. В даному контексті вплив вище зазначених принципів обумовлюється здійсненням наступних юридичних фактів:

- при розслідуванні кримінальної справи на підставі Постанови потерпіла особа визнається цивільним позивачем;
- принцип відповідальності застосовується щодо відшкодування матеріальної шкоди, тобто збитків;
- потерпіла сторона в особі цивільного позивача подає заяву на відшкодування моральної шкоди;
- при розгляді адміністративного проступку винна сторона має відшкодувати завданих матеріальних та моральних збитків;

В контексті слід зазначити, що в наведених вище юридичних фактах присутні принципи судового захисту цивільного права та інтересу, законність, справедливість, верховенство права, добросовісність, розумність, свобода власності. Крім того також необхідно підкреслити вплив принципів цивілістики в судовому розгляді справ таких, як гласність, змагальність, рівноправність сторін, справедливість.

4. застосування правової конвергенції в міжнародних правовідносинах, тобто наявність іноземного суб'єкта, і таким чином відбувається уніфікація міжнародного публічного та міжнародного приватного права, в чому прослідковується взаємозв'язок принципів цивілістичної науки України з аналогічними інституціями зарубіжних країн та міжнародних організацій. І як наслідок, відбувається розширення конвергенції і у просторі, і за колом осіб. Вектор конвергенції змінюється з Європейського, регіонального напрямку на інші регіони цивілізованого світу. І це надає правовій конвергенції характер функціонування, що характеризується наступними підставами:

- поява новітніх засад у цивілістичних науках, що явилось наслідком удосконалення цивільних правовідносин;
- розширення функцій та збільшення повноважень у суб'єктів цивільних правовідносин;
- поглиблення інтеграції аспектів цивілістики, наслідком чого відбувається процес імплементації норм приватного права зарубіжних країн в норми національного приватного права. Наглядним прикладом цього є процес інтеграції правову систему ЄС.

Відповідно правової позиції Суду ЄС, договір про заснування Європейського Союзу створив власний оригінальний правопорядок, свою особливу систему права. [3]

Досліджуючи проблематику правової конвергенції маємо за мету окреслити не лише правову природу конвергенції та сферу реалізації, а також ступінь впливу принципів цивілістичної науки на суспільні відносини.

Беззаперечним є той факт, що Цивільний кодекс це друга Конституція України. Тому норми Цивільного кодексу України, цивільного права, і загалом цивілістичної науки мають значний вплив практично на всі види правовідносин, що визначає їх зближення, і цей процес обумовлений його інтенсивністю, ефективністю та об'єктом впливу, вплив та імітації

(однобічні або взаємні) стають набагато більш інтенсивними, ніж у тих випадках, коли між системами є чіткі взаємності. [4]

В даному контексті слід зауважити, що вплив принципів на правовідносини досить різноманітний за інтенсивністю, залежно від виду правовідносин, і більше того можуть не реалізовуватись. Від цього процесу у повній мірі залежить і процес конвергенції.

Принципи, будучи загальними засадами розвитку та становлення права, як обов'язкового елементу правової системи мають значний історичний досвід свого розвитку, і при цьому слід враховувати зарубіжний фактор.

На сучасному етапі розвитку суспільства, держави, правовідносин принципів права, як фундації правової системи, існує думка, про несхожість принципів, оскільки дані інституції об'єднують однотипна економіка, соціальна і політична структура, правова культура та правова свідомість. Відмінності між різними галузями права в національній правовій системі, а також між галузями права в різних правових системах не є принциповими, і вони криються у другорядних юридичних чинниках. Одним із чинників, що сприяють розвитку конвергенції принципів є інтеграція України в ЄС та членство в різних міжнародних організаціях, що сприяє імплементації норм національного законодавства України щодо норм та інституцій міжнародного права.

І як історичний приклад «функціонування конвергенції» це конвергенція континентального та англо-американського права називають членство Великобританії в ЄС, а також тенденції американізації європейського права після Другої світової війни. [5]

Підводячи підсумок, слід зазначити, що правова конвергенція і явище, і складний процес в цивілістичній науці, і в юридичних науках загалом, а також і в суспільстві, головною метою якої є відображення загальних закономірностей розвитку цивілістичної науки в умовах глобалізації, що підвищують ступінь узгодженості впливу на суспільні явища, консолідацію правового регулювання суспільних відносин, зближення інститутів, галузей та підгалузей системи приватного та публічного права. Дослідження конвергенції принципів, як правового явища та процесу, визначення її правової природи та сфери застосування сприяє поглибленню уявлень про сучасні тенденції розвитку системи цивільного права, інституцій та права в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Goldsmith B. Convergence//Cross Conntry. - 1996. - # 48 [Електронний ресурс] - Режим доступу : [http:// www.nebo.Kiev.ua.meteo/converg.htm](http://www.nebo.Kiev.ua.meteo/converg.htm).
2. Levy Ulmann H. L. The Law of Scotland//Juridical Review. -1925.-Vol. 37.-P.390.
3. Савчин М.В. Порівняльне правознавство. Загальна частина: навчальний посібник/ М.В. Савчин. - К. Центр новітньої літератури, 2005.-288с.
4. Sasso R. La comparasion juridique au service de la connaissance du droit. - Paris: Economica, 1991.
5. Мартенко М.Н. Конвергенція романо-германського і англо-саксонського права,: відкрита лекція./ М.Н. Мартенко.- Київ. Сімферополь: Інститут держава і права ім. Коретського НАН України; Видав. «Логос», 2007.-Вип.1. (серія навчально-методичних видань «Академія порівняльного правознавства») с. 3-12.

УДК 37.06
DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-57-61
ORCID.ORG/0000-0003-2636-0509
Муляр Галина Володимирівна,
доктор юридичних наук, професор
професор кафедри правосуддя
Державного університету інфраструктури
та технологій

ORCID.ORG/0000-0003-2627-8871
Добкіна Катерина Робертівна
доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
Інституту управління, технологій та права
Державного університету інфраструктури
та технологій

МЕДІАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТІВ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Анотація. У науковій статті приділена увага питанню медіації в системі права, акцентовано на недосконалих аспектах, які висвітлені в Законі України "Про медіацію" та надано рекомендації щодо вдосконалення законодавства у цій сфері. Проаналізована практична сторона проведення медіації (судові справи, в яких вона застосована).

Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки передбачає запровадження та розвиток інституту медіації; удосконалення процедури врегулювання спору за участю судді; визначення категорій справ обов'язкового досудового порядку врегулювання спорів з використанням медіації та інших практик та інші.

До основних рекомендацій щодо вдосконалення законодавства у сфері медіації необхідно віднести: слід визначити чіткі вимоги до осіб, які можуть виступати медіаторами, з метою уникнення низької якості послуг медіації; зняти обмеження застосування медіації щодо певних категорій спорів, що зменшує її ефективність як альтернативного способу вирішення конфліктів; обов'язкове виконання, оскільки невиконання домовленостей, досягнутих в процесі медіації - знижує мотивацію сторін щодо дотримання угод; підвищення довіри - недовіра учасників процесу медіаційної процедури знижує ефективність процесу; не обмежувати вибір медіатора; якість навчання може вплинути на професійні стандарти у цій сфері; проведення комплексу заходів щодо популяризації та обізнаності населення в яких справах проводиться медіація та є можливість залучити медіатора.

З практичної точки зору застосування медіації в судових процесах у таких справах: щодо поділу майна подружжя; визнання права особистої приватної власності на майно; визначення місця проживання малолітніх дітей; встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу та поділ майна; позбавлення батьківських прав та встановлення опіки.

Ключові слова: вирішення конфлікту, альтернативне вирішення спору, медіатор, суддя, домовленість.

Annotation. The scientific article pays attention to the issue of mediation in the legal system, focuses on imperfect aspects that are covered in the Law of Ukraine "On Mediation" and provides recommendations for improving legislation in this area. The practical side of mediation (court cases in which it is applied) is analyzed.

The Strategy for the Development of the Justice System and Constitutional Judiciary for 2021-2023 provides for the introduction and development of the mediation institute; improvement of the dispute settlement procedure with the participation of a judge; determination of categories of cases of mandatory pre-trial dispute settlement using mediation and other practices and others.

Gaps in legislation: qualifications of mediators; a selective category of cases in which mediation can be applied; there are no enforcement mechanisms for the implementation of agreements; limitations in choosing a mediator; lack of knowledge regarding mediation; insufficient state support; war; insufficient cooperation of the court with organizations of mediators; insufficient level of awareness of judges about the mediation procedure.

The main recommendations for improving the legislation in the field of mediation should include: clear requirements for persons who can act as mediators should be defined in order to avoid low quality of mediation services; remove restrictions on the use of mediation in relation to certain categories of disputes, which reduces its effectiveness as an alternative method of conflict resolution; mandatory implementation, since non-implementation of the agreements reached in the mediation process reduces the motivation of the parties to comply with the agreements; increase of trust - mistrust of the participants in the mediation procedure reduces the effectiveness of the process; not to limit the choice of a mediator; the quality of training can affect professional standards in this field; carrying out a set of activities aimed at popularizing and raising public awareness of cases in which mediation is being conducted and there is an opportunity to involve a mediator.

From a practical point of view, the use of mediation in court proceedings in such cases: regarding the division of marital property; recognition of the right of personal private ownership of property; determining the place of residence of minor children; establishment of the fact of living as one family without registration of marriage and division of property; deprivation of parental rights and establishment of guardianship.

Keywords: conflict resolution, alternative dispute resolution, mediator, judge, agreement.

Постановка проблеми. Медіація виступає максимально ефективним інструментом в конфліктній ситуації, механізмом, який може вирішити розбіжності між сторонами, без тривалості в часі та судових розглядів. Обговорення проблем з моменту як розпочалась медіаційна процедура є конфіденційним, публічне розголошення ситуації неприпустиме.

Медіатор діє як нейтральна третя сторона, що допомагає учасникам конфлікту знайти взаємоприйнятне рішення, не нав'язуючи свої погляди. Інші сторони, які приймають участь у медіації можуть самостійно обирати час, місце проведення та спосіб проведення. Медіаційна процедура застосовуються в трудових та сімейних спорах, господарських справах, кримінальних провадженнях тощо.

Фактично основна суть медіації - це економія часу на вирішення конфлікту, зменшення навантаження на судову систему, зменшення витратної частини на відновлення порушеного права (судовий збір, витрати на правову допомогу, транспортні витрати та інші).

Основною метою дослідження є медіація як форма вирішення конфліктів, в тому числі розглядається нормативно-правова основа проведення медіації та реальна судова практика щодо здійснення вказаної процедури.

Виклад основного матеріалу. Активна дискусія щодо закріплення на законодавчому рівні проведення медіаційної процедури, визначення ролі медіатора, обговорення мети залучення медіаторів в різні сфері права для врегулювання конфліктів закінчилась прийняттям Закону України “Про медіацію” (15.12.2021) (надалі – Закон). Закон має на меті регулювати процес медіації, тобто допомоги третьої сторони у вирішенні спорів між сторонами. Однак, як і будь-який законодавчий акт, він може мати певні недоліки. Потрібно виділити основні недоліки вказаного нормативно-правового акту та спробувати надати рекомендації щодо його вдосконалення.

Згідно до ч. 1 ст. 1 Закону, медіація – це позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів, а

учасниками медіації є медіатор (медіатори), сторони медіації, їхні представники, законні представники, захисники, перекладач, експерт та інші особи, визначені за домовленістю сторін медіації [1]. Справедливе рішення в результаті медіації може бути досягнуте шляхом суворого дотримання встановлених принципів та правил, формальною рівністю сторін, і відповідно, справедливості вирішення спору частково забезпечується дотриманням процедурної справедливості під час медіаційної процедури [2, с. 130].

На думку Часової Т., Кравець Н. до основних прогалин в Законі слід віднести: 1) публічна чи приватна медіація здійснюється в рамках медіаційної процедури; 2) Верховний Суд як утримувач Єдиного реєстру медіаторів України має високий рівень робочого навантаження; 3) відсутність законодавчо визначених вимог до договору про проведення медіації; 4) опис особливостей проведення медіації в окремих категоріях конфліктів (спорів) з урахуванням специфіки спорів у кримінальних, цивільних, митних, податкових та адміністративних спорах, оскільки кожен із цих спорів має певну специфіку, то законотворець мав би це врахувати та прописати; 5) відсутні етичні правила проведення медіації; 6) чітко не прописані стадії медіаційної процедури [3, с. 155].

Директива визначає основні аспекти медіації: медіація як спосіб економічно ефективного та швидкого позасудового вирішення спорів [4, с. 1]; медіація має бути добровільним процесом у тому сенсі, що сторони самостійно керують процесом і можуть організувати його на власний розсуд та припинити у будь-який час (13) [3, 2]; медіація не повинна розглядатися як слабша альтернатива судовому розгляду у тому сенсі, що виконання домовленостей, досягнутих в результаті медіації, залежить від доброї волі самих сторін (19) [4, с. 3].

Директивою передбачені основні аспекти здійснення такої діяльності: забезпечення якості медіації (ст. 4), звернення до медіації (ст. 5), забезпечення виконання угод, укладених під час медіації (ст. 6), конфіденційність (ст. 7).

Ізбаш О. пропонує один з кроків врегулювання спорів - онлайн медіація, зовсім новий вид врегулювання, де фактично процеси є автоматизовані. Онлайн вирішення спорів здійснюється за допомогою технічних засобів і найчастіше не передбачає прямого (зокрема візуального) контакту сторін; невербальні прояви, характеристики голосу, інтонації залишаються поза межами сприйняття опонента. Прикладом онлайн-медіації є вирішення спорів в мережі інтернет [5, с. 80]. При цьому, такі спори ефективні щодо малозначних справ, саме така категорія справ має найбільшу кількість до розгляду.

Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки розглядається питання альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів (4.1.5). Описуються основні положення: встановлення для окремих, визначених законом, категорій справ обов'язкового досудового порядку врегулювання спорів з використанням медіації та інших практик; опрацювання питання щодо запровадження інституту мирового судді; запровадження у справах адміністративного судочинства досудових процедур адміністративного оскарження з розширенням можливостей застосування досудових та позасудових процедур врегулювання спорів; оптимізація судових витрат та процедур їх адміністрування з метою заохочення використовувати позасудові способи врегулювання спору; запровадження та розвиток інституту медіації; удосконалення процедури врегулювання спору за участю судді [6].

Суддя Верховного Суду Синельников Є. висловив свою позицію щодо перешкод на шляху розвитку Закону:

- Недостатньо активна роль в інформуванні та пропонуванні медіації представниками правничих професій та судом;
- Відсутність достатньої кількості кваліфікованих медіаторів у деяких регіонах;
- Недостатня співпраця суду з організаціями медіаторів;
- Війна;
- Відсутність обов'язкової медіації у певних категоріях спорів;
- Недостатній рівень обізнаності деяких суддів про медіативні процедури та рівень довіри до зовнішніх медіаторів.

Під час судового процесу з моменту прийняття Закону для проведення медіації зупиняли провадження у справах щодо поділу майна подружжя; визнання права особистої приватної власності на майно; визначення місця проживання малолітніх дітей; встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу та поділ майна; позбавлення батьківських прав та встановлення опіки [7].

Проаналізуємо декілька судових справ в яких застосовувалась медіація (справа № 553/4416/22, 711/9738/19, 444/538/23, 640/5243/17).

В справі № 553/4416/22 представник відповідача, в рамках розгляду, подав заяву про врегулювання спору за участі судді та зупинення провадження у справі на час врегулювання спору. Предмет спору - поділ спільного майна подружжя. Відповідач та його представник заяву підтримали. Відповідно до цивільно-процесуального законодавства врегулювання спору за участю судді проводиться за згодою сторін до початку розгляду справи по суті (ст. 201); проведення врегулювання спору за участю судді здійснюється у формі спільних та (або) закритих нарад. Спільні наради проводяться за участю всіх сторін, їх представників та судді (ч. 1 ст. 203); суд зобов'язаний зупинити провадження у справі у разі звернення обох сторін з клопотанням про зупинення провадження у справі у зв'язку з проведенням медіації (п. 4-1 ч. 1 ст. 251). Ухвалою суддя прийняла рішення про врегулювання спору шляхом проведення спільних та, за необхідності, закритих нарад та запропонувала сторонам підготувати для спільних нарад пропозиції щодо шляхів мирного врегулювання спору [8].

Медіація також була застосована у справі № 711/9738/19 про визнання права власності на частину майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Після проведення медіаційної процедури позивач подав заяву про відмову від позову і підстави для неприйняття такої відмови судом не встановлені і відмова від позову не суперечить вимогам чинного законодавства та не порушує права сторін, вважає за необхідне прийняти відмову позивача від позову та закрити провадження у справі [9].

У справі (444/538/23) про визнання права особистої приватної власності на майно сторони подали заяву, згідно якої просять суд зупинити провадження у справі на час проведення медіації. Суддя з посиланнями на ЗУ "Про медіацію" ст. ст. 1, 3-5, 17 та ст. ст. 247, 251, 253 Цивільно-процесуального кодексу, прийняв рішення про зупинення провадження у справі на час проведення медіації та надав сторонам 30 днів на проведення медіації [10].

Аналогічною є позиція суду у справі № 640/5243/17 за позовом про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу та поділ майна. Від представника позивача та представника відповідача по справі надійшли клопотання про зупинення провадження у справі у зв'язку з проведенням медіації. Згідно вимог ч. 7 ст. 49 ЦПК України сторони можуть примиритися, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу. Результат домовленості сторін може бути оформлений мировою угодою. Враховуючи викладене, суд прийняв рішення - позов зупинити на час проведення медіації на дев'яносто днів [11].

Проаналізувавши судову практику, можемо сказати, що суд не відмовляє в проведенні медіації, якщо є ініціатива від учасника процесу. Обов'язково, суд розглядає заяву про проведення медіації, та відповідно приймає рішення.

Висновки. Медіація надає сторонам інструменти та навички для самостійного вирішення майбутніх розбіжностей та стає все більш популярною у різних сферах, включаючи комерційні, сімейні, трудові, міжнародні конфлікти, кримінальні провадження.

До прогалин в законодавстві у сфері медіації слід віднести: кваліфікація медіаторів; вибіркова категорія справ, в яких може застосовуватись медіація; відсутні примусові механізми виконання домовленостей; обмеження у виборі медіатора; необізнаність в частині проведення медіації; недостатня підтримка держави; війна; недостатня співпраця суду з організаціями медіаторів; недостатній рівень обізнаності суддів про медіаційну процедуру.

Судова практика в частині проведення медіації є позитивною для всіх учасників процесу, оскільки скорочує час на вирішення справи, відновлює порушені права та позбавляє суд від розгляду справи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про медіацію : Закон України № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
2. Жушман М.В. Медіація у цивільному судочинстві. Юридичний науковий електронний журнал. № 12/2021. С. 128-130.
3. Часова Т.О., Кравець Н.В. Медіація як виклик сучасної правової системи. Юридичний науковий електронний журнал № 1/2023 С. 153-155
4. Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах: директива, міжнародний документ від 21 травня 2008 р. № 2008/52/ЄС. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a95#Text
5. Ізбаш О. Медіація та альтернативне вирішення спорів онлайн. Київський часопис права. 2022. № 1. С. 80–85
6. Указ Президента України “Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки” № 231/2021 від 11.06.2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text>
7. Синельников Є. Деякі аспекти медіації. Довідка Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_aspekti_mediacii.pdf
8. Ухвала суду від 31 серпня 2023 року, справа № 553/4416/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113264517>
9. Ухвала суду від 20 липня 2023 року, справа № 711/9738/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112305649>
10. Ухвала суду від 08 травня 2023 року, справа № 444/538/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110759844>
11. Ухвала суду від 17 лютого 2023 року, справа № 640/5243/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109124220>

УДК 346

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-62-69

ORCID.ORG/0000-0003-4323-2883

Вітко Олександр Юрійович,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри господарського та транспортного

права Державного університету інфраструктури та

технологій, м. Київ

ЩОДО ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСТАННІХ ЗМІН ЗАКОНОДАВСТВА, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Анотація. В статті автором проводиться правова характеристика змін законодавства, пов'язаних із зміною назви такого об'єкта права інтелектуальної власності як компонування інтегральних мікросхем на назву компонування напівпровідникових виробів. Аналізується вплив таких змін на відповідальність за порушення права інтелектуальної власності в сфері господарювання. Надано пропозицію щодо внесення змін до статті 177 Кримінального кодексу України. Надано правову характеристику змінам законодавства, які пов'язані із зміною адміністративної відповідальності за порушення прав на об'єкти права інтелектуальної власності. Сформовано власну позицію щодо доцільності змін законодавства в частині адміністративної відповідальності за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності.

Ключові слова: право інтелектуальної власності, порушення права інтелектуальної власності, кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, господарське право.

Annotation. In the article, the author provides a legal characterization of changes in legislation related to the change of name of such an object of intellectual property law as the composition of integrated microcircuits to the composition of semiconductor products. It was concluded that the current Criminal Code of Ukraine does not formally provide for such a crime as the illegal use of a semiconductor product, and criminal liability cannot formally arise for such an act. Therefore, the author proposes to bring this Article 177 of the Criminal Code of Ukraine into compliance with the norms of the Civil Code of Ukraine and the norms of the Law of Ukraine "On the protection of rights to the composition of semiconductor products" in the part of the name of this object of intellectual property rights, and which currently provides for its name as composition semiconductor products, and provide for criminal liability for the illegal use of a semiconductor product. A legal characterization of changes in legislation related to changes in administrative responsibility for infringement of rights to objects of intellectual property rights is given. It was concluded that the legislator changed the disposition and sanction of the rule of administrative law provided for in Article 51-2 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, which defines administrative responsibility for the violation of rights to the object of intellectual property rights, namely, the list of subjects of this administrative law was excluded offense, instead of which the illegal use of any object of intellectual property rights is indicated in general and the administrative responsibility for these administrative offenses is increased by increasing the amount of administrative fines. It was determined that the changes to Article 51-2 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, which consist in the list of subjects of this administrative offense excluded from the norm, can be recognized as appropriate, because this norm will actually provide administrative and legal protection to any object of intellectual property rights. Changes in the part of strengthening administrative responsibility for violation of intellectual property rights other than copyright and related rights are recognized as not appropriate, because they led to the actual, strengthening of responsibility for

violation of rights for all objects of intellectual property rights when such strengthening was not purpose of the legislator.

Keywords: intellectual property right, violation of intellectual property right, criminal responsibility, administrative responsibility, economic law.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями. Порухенням права інтелектуальної власності в сфері господарювання визнаються посягання на право інтелектуальної власності в сфері господарювання в суб'єктивному розумінні, тобто на особисте не майнове право автора (винахідника, творця) чи на майнове право правоволодільця. При цьому об'єктом правопорушення щодо порухення права інтелектуальної є уже суспільні відносини, що забезпечують охорону прав правоволодільців на відповідну інтелектуальну власність.

Відповідальність за порухення права інтелектуальної власності у сфері господарювання це передбачені законом або договором заходи негативного характеру, які застосовуються до правопорушника. Тобто це фактично обов'язок правопорушника зазнати заходів негативного характеру внаслідок правопорушення щодо інтелектуальної власності у сфері господарювання.

До порухення права інтелектуальної власності в сфері господарювання, а відповідно й до правопорушень щодо інтелектуальної власності в сфері господарювання відносяться не визнання авторства за певною особою, неправомірне привласнення права авторства, використання об'єкта інтелектуальної власності без дозволу правоволодільця, незаконне використання об'єкта права інтелектуальної власності, відмова сплатити грошову винагороду за використання об'єкта права інтелектуальної власності в сфері господарювання чи її несвоєчасна сплата тощо.

Таким чином, з вказаного вище можна виокремити декілька видів правопорушень щодо інтелектуальної власності в сфері господарювання, зокрема господарські та цивільні правопорушення, адміністративні правопорушення, кримінальні правопорушення.

За останній час дана сфера правового регулювання зазнала певних законодавчих змін, що зумовлює необхідність формування уточнених правових поглядів на тематику юридичної відповідальності за порухення права інтелектуальної власності у сфері господарювання, адже формування таких правових поглядів має важливе значення для застосування відповідних норм на практиці, а також напряду пов'язане із вирішенням наукових та практичних завдань, які стосуються юридичної відповідальності в сфері інтелектуальної власності. Таким чином дана тематика є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематиці відповідальності в сфері інтелектуальної власності було приділено увагу такими авторами як Ковалів М. В., Плугатир М. В., Запотоцька О.В., Гуржій А.В., Романюк І.М., Компанець Є. М., Лебідь С. А. та інші. Однак, теоретичні та практичні питання відповідальності в сфері інтелектуальної власності в контексті останніх законодавчих змін висвітлені в літературі не повною мірою, а тому залишаються актуальними.

Метою дослідження є надання правової характеристики останнім змінам законодавства, пов'язаним із зміною назви такого об'єкта права інтелектуальної власності як компонування (топографії) інтегральних мікросхем та впливу таких змін на відповідальність за порухення права інтелектуальної власності в сфері господарювання, формування теоретичних та практичних правових пропозицій, зокрема пропозицій щодо внесення змін до статті 177 Кримінального кодексу України, надання правової характеристики останнім змінам законодавства, пов'язаним із зміною адміністративної відповідальності за порухення прав на об'єкти права інтелектуальної власності і формування власної позиції щодо доцільності змін законодавства в частині адміністративної відповідальності за порухення прав на об'єкт права інтелектуальної власності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У вересні 2019 р. Верховною Радою України був прийнятий та набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення охорони прав на компонування

напівпровідникових виробів». Даним Законом, виходячи із змісту Пояснювальної записки до його законопроекту [1], фактично було змінено назву та змінено визначення даного об'єкта права інтелектуальної власності на виконання зобов'язань нашої держави в сфері європейської інтеграції та приведення законодавства України у відповідність до права Європейського Союзу в частині охорони прав на компонування (топографії) інтегральних мікросхем.

Раніше згідно зі статтею 1 Закону України «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем», в редакції чинній на станом на серпень 2019 року відповідний об'єкт права інтелектуальної власності – «компонування (топографія) інтегральних мікросхем», визначався як зафіксоване на матеріальному носії просторово-геометричне розміщення сукупності елементів інтегральної мікросхеми та з'єднань між ними.

Цивільний кодекс України в редакції чинній станом на серпень 2019 року в статті 420 містив перелік об'єктів права інтелектуальної власності, серед якого був такий об'єкт як компонування (топографії) інтегральних мікросхем, а глава 40 Цивільного кодексу України в редакції чинній станом на серпень 2019 р. була присвячена аспектам правового регулювання і охорони такого об'єкта права інтелектуальної власності як компонування інтегральної мікросхеми.

Однак, уже станом на 26.09.2019 р., коли набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення охорони прав на компонування напівпровідникових виробів», даний об'єкт права інтелектуальної власності змінив назву та визначення, зокрема компонування (топографії) інтегральних мікросхем отримало нову назву - компонування напівпровідникових виробів.

Це потягло за собою відповідні зміни в положеннях Цивільного кодексу України, в якому замінено в усіх згадках компонування (топографії) інтегральних мікросхем отримало на компонування напівпровідникових виробів.

Також змінено й назву Закону України «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» на нову назву - Закон України «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів».

Наразі згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів» компонування напівпровідникового виробу визначається як сукупність пов'язаних зображень, певним чином зафіксованих або закодованих, які становлять тривимірну конфігурацію шарів, з яких складається напівпровідниковий виріб та в яких кожне зображення містить конфігурацію або частину конфігурації напівпровідникового виробу на будь-якій стадії його виготовлення.

Отже, внаслідок приведення чинного законодавства України до права Європейського Союзу в частині регулювання даного об'єкта права інтелектуальної власності цей об'єкт права інтелектуальної власності змінив назву з компонування (топографії) інтегральних мікросхем на назву - компонування напівпровідникових виробів.

Однак, дані зміни не охопили всю сферу законодавства, і в Кримінальному кодексі України, чинному станом на 01.05.2024 р. в складі злочину, який передбачений статтею 177 «Порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію» серед предмету даного злочину визначається на сьогодні фактично не існуючий об'єкт права інтелектуальної власності - топографія інтегральної мікросхеми, адже такий об'єкт наразі є уже компонуванням напівпровідникового виробу.

Це суттєвий недолік чинного законодавства України, який вказує на те, що не все законодавство України в частині правового регулювання даного об'єкта права інтелектуальної власності приведено до відповідності з правом Європейського Союзу.

Крім того, така невідповідність кримінального законодавства і законодавства, що регулює порядок правової охорони даного об'єкта права інтелектуальної власності, зокрема цивільного та господарського законодавства призводить до великих труднощів у застосуванні кримінальної відповідальності за незаконне використання компонування напівпровідникового виробу, привласнення авторства на нього, або інше умисне порушення права на цей об'єкт,

якщо це завдало матеріальної шкоди у значному розмірі, та кваліфікації відповідного діяння як злочину за статтею 177 Кримінального кодексу України. Адже фактично наразі немає такого складу злочину як незаконне використання компонування напівпровідникового виробу, якщо це завдало матеріальної шкоди у значному розмірі, а є склад злочину незаконне використання топографії інтегральної мікросхеми, якщо це завдало матеріальної шкоди у значному розмірі, проте, такого об'єкта права інтелектуальної власності як топографія інтегральної мікросхеми чинне законодавство уже не визначає.

Романюк І.М. в контексті предмету злочину, передбаченого статтею 177 Кримінального кодексу України, ще до внесення згаданих вище змін в цивільне законодавство зазначає, що предметом цього злочину є винахід, корисна модель, промисловий зразок, раціоналізаторська пропозиція, топографії інтегральних мікросхем, сорти рослин [2, с. 104-105]. Однак, як уже зауважено наразі вже не можна говорити про те, що існує такий об'єкт права інтелектуальної власності як топографія інтегральних мікросхем, а отже і немає такого предмета злочину як топографія інтегральних мікросхем.

Згідно з частиною 1 статті 2 Кримінального кодексу України підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом.

Тому, якщо чинний Кримінальний кодекс України формально не передбачає такого складу злочину як незаконне використання компонування напівпровідникового виробу, якщо це завдало матеріальної шкоди у значному розмірі, тоді за таке діяння формально не може наступати кримінальна відповідальність.

Таким чином, необхідно як найшвидше привести дану статтю 177 Кримінального кодексу України у відповідність до норм Цивільного кодексу України та до норм Закон України «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів» в частині назви даного об'єкта права інтелектуальної власності, і відповідно передбачити кримінальну відповідальність за незаконне використання компонування напівпровідникового виробу, якщо це завдало матеріальної шкоди у значному розмірі. Ці зміни мають полягати в виключенні зі статті 177 Кримінального кодексу України згадки топографії інтегральної мікросхеми та включення замість неї згадку про компонування напівпровідникового виробу.

Відповідні зміни до Кримінального кодексу України мають суттєво покращувати правову охорону даного об'єкта права інтелектуальної власності (компонування напівпровідникового виробу) та відповідно будуть направлені на вдосконалення юридичної відповідальності за порушення права інтелектуальної власності у сфері господарювання, і будуть направлені на приведення законодавства України у відповідність до права Європейського Союзу.

Крім того, за останній час зазнало законодавчих змін регулювання адміністративної відповідальності за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності.

Ковалів М. В. аналізуючи статтю 51-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення, зазначає, що у статті 51–2 КУпАП представлений досить широкий перелік об'єктів інтелектуальної власності, які підлягають захисту від протиправних посягань [3, с. 145].

Однак, на підставі Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо відповідальності за порушення авторського права і (або) суміжних прав», який набрав чинності 29.12.2022 р. було внесено зміни до статті 51-2 «Порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності» Кодексу України про адміністративні правопорушення».

Зокрема дану статтю 51-2 викладено в новій редакції, яка передбачає, що за незаконне використання об'єкта права інтелектуальної власності або інше умисне порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, що охороняються законом, - тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із конфіскацією незаконно виготовленої продукції та обладнання і матеріалів, призначених для її виготовлення.

Попередня редакція цієї статті 51-2 передбачала, що за незаконне використання об'єкта права інтелектуальної власності (літературного чи художнього твору, їх виконання, фонограми, передачі організації мовлення, комп'ютерної програми, бази даних, наукового відкриття, винаходу, корисної моделі, промислового зразка, знака для товарів і послуг, топографії інтегральної мікросхеми, раціоналізаторської пропозиції, сорту рослин тощо), привласнення авторства на такий об'єкт або інше умисне порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, що охороняється законом, - тягне за собою накладення штрафу від десяти до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією незаконно виготовленої продукції та обладнання і матеріалів, які призначені для її виготовлення.

Отже, як видно законодавцем було змінено диспозицію та санкцію цієї норми адміністративного права, що передбачає адміністративну відповідальність за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності.

Зокрема було виключено перелік предметів цього адміністративного правопорушення, замість якого вказано в загальному про незаконне використання будь-якого об'єкта права інтелектуальної власності як предмета даного адміністративного правопорушення.

Цей підхід можна визнати обґрунтованим, і такі зміни в законодавстві щодо адміністративної відповідальності за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності є доцільними, адже раніше ця норма адміністративного права хоч не містила вичерпного переліку назв об'єктів права інтелектуальної власності як предметів цього адміністративного правопорушення, адже в кінці переліку передбачала слово «тощо». Однак з метою усунення неоднозначного тлумачення даної норми варто взагалі не наводити перелік назв об'єктів права інтелектуальної власності, що фактично надаватиме адміністративно-правову охорону будь-якому об'єкту права інтелектуальної власності і не створюватиме підстав для сумнівів у тому, що під таку охорону підпадає об'єкт права інтелектуальної власності не названий конкретно серед переліку назв об'єктів права інтелектуальної власності.

Також як видно, законодавцем посилено адміністративну відповідальність за таке адміністративне правопорушення, зокрема збільшено розмір штрафу як санкції. Однак, щодо доцільності цих законодавчих змін в частині посилення адміністративної відповідальності за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, ситуація виглядає вже не так однозначно.

Попередня редакція передбачала штраф від десяти до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а чинна редакція передбачає уже штраф від п'ятдесяти до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Метою таких змін у Пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо відповідальності за порушення авторського права і (або) суміжних прав» [4] визначено посилення адміністративної відповідальності за порушення авторського права і (або) суміжних прав.

Однак, якщо вказана вище стаття 51-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення не передбачає переліку назв об'єктів права інтелектуальної власності як предметів такого адміністративного правопорушення, як не передбачала і раніше тільки серед таких предметів лише об'єктів авторського права та суміжних прав, а передбачала і об'єкти промислової власності, засоби індивідуалізації товарів, послуг, робіт, учасників цивільного (господарського) обороту, тоді фактично законодавцем даними змінами **посилено** адміністративну відповідальність за порушення патентного права, права промислової власності, права щодо засобів індивідуалізації товарів, послуг, робіт, учасників цивільного (господарського) обороту.

Якщо згідно з цією Пояснювальною запискою суб'єкт права законодавчої ініціативи, а в даному випадку це Кабінет Міністрів України, та законодавець ставили перед собою за мету посилити тільки адміністративну відповідальність за порушення авторського права та суміжних прав, тоді слід було виокремити два склади адміністративного правопорушення.

У першому складі варто було б передбачити тільки перелік назв об'єктів інтелектуальної власності, зокрема об'єктів патентного права, права промислової власності, права щодо засобів індивідуалізації товарів, послуг, робіт, учасників цивільного (господарського) обороту, залишивши адміністративні санкції за ці адміністративні правопорушення на тому ж рівні, а у другому складі, наприклад, в окремій статті 51-5 «Порушення авторського права та/або суміжних прав», або в окремій другій частині уже існуючої статті 51-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення слід було б передбачити серед предметів такого адміністративного правопорушення перелік тільки об'єктів авторського права та суміжних прав, і визначити відповідний існуючий вже зараз рівень адміністративних санкцій тільки за адміністративні правопорушення щодо авторського права та суміжних прав.

Тоді була б виконана мета, яку ставили перед собою суб'єкт права законодавчої ініціативи та законодавець, яка вказана у згаданій вище Пояснювальній записці, зокрема посилення адміністративної відповідальності за порушення авторського права і суміжних прав і фактично без відповідної мети не було б посилено адміністративну відповідальність за порушення іншого права інтелектуальної власності.

Якщо суб'єкт права законодавчої ініціативи та законодавець не ставив за мету посилення адміністративної відповідальності за порушення іншого права інтелектуальної власності ніж авторське право та суміжні права, то такі законодавчі зміни можна визнати не доцільними, адже вони призвели до фактичного, ймовірно помилкового, посилення відповідальності за порушення прав на всі об'єкти права інтелектуальної власності, коли таке посилення не ставилося за мету суб'єктом права законодавчої ініціативи та законодавцем.

Однак, в літературі є й точка зору щодо необхідності і доцільності посилення заходів адміністративного покарання за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності. Так, автори Плугатир М. В., Запотоцька О.В., Гуржій А.В. вказують, що заподіяна шкода може бути в декілька разів більшою ніж накладене стягнення, що обумовлює низьку ефективність застосування заходів стягнення до правопорушників, і у зв'язку з цим виникає необхідність у посиленні заходів адміністративного покарання за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, зокрема, шляхом збільшення штрафних санкцій [5, с. 660].

Чи буде позитивний ефект для правової системи і правопорядку в Україні, чи негативний від таких фактичних змін щодо посилення цієї адміністративної, які не ставилися за мету суб'єктом права законодавчої ініціативи та законодавцем, покаже лише час і правозастосовна практика.

Однак, така ситуація може мати також ознаки прихованого репресивного внесення змін в законодавство в період воєнного стану, коли населення не може висловлювати свій протест на акціях протесту.

Посилення відповідальності не завжди призводить до бажаного ефекту – зменшення кількості правопорушень.

Більш ефективними видаються заходи, направлені на запобігання та недопущення правопорушень, але такі заходи вимагають більших зусиль та часу.

Тому, можна вести мову про те, що для досягнення стану зменшення кількості адміністративних правопорушень за порушення прав на об'єкти промислової власності, на об'єкти, що є засобами індивідуалізації товарів, послуг, робіт, учасників цивільного (господарського) обороту слід створювати умови попередження цих правопорушень і запобігання таким правопорушенням, і це може мати кращий ефект ніж посилення адміністративної відповідальності за порушення таких прав інтелектуальної власності, яку виходячи із змісту вказаної вище Пояснювальної записки не ставили за мету суб'єкт права законодавчої ініціативи і законодавець.

Таким чином, внесення змін в Кодекс України про адміністративні правопорушення в частині посилення адміністративних санкцій за адміністративні правопорушення, які

стосуються об'єктів патентного права, права промислової власності, права щодо засобів індивідуалізації товарів, послуг, робіт, учасників цивільного (господарського) обороту також можуть виявитися не доцільними, якщо вони не спричинлять зменшення кількості даних адміністративних правопорушень.

Висновки. Враховуючи наведене вище, можна сформулювати такі висновки дослідження:

1. Внаслідок приведення чинного законодавства України до права Європейського Союзу в частині регулювання компонування (топографії) інтегральних мікросхем на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення охорони прав на компонування напівпровідникових виробів» такий об'єкт права інтелектуальної власності як компонування (топографії) інтегральних мікросхем змінив назву на назву - компонування напівпровідникових виробів.

2. Чинний Кримінальний кодекс України формально не передбачає такого складу злочину як незаконне використання компонування напівпровідникового виробу, якщо це завдало матеріальної шкоди у значному розмірі, і наразі за таке діяння формально не може наступати кримінальна відповідальність, адже кримінальну відповідальність наразі передбачено тільки за незаконне використання топографії інтегральної мікросхеми, якщо це завдало матеріальної шкоди у значному розмірі, а тому необхідно як найшвидше привести дану статтю 177 Кримінального кодексу України у відповідність до норм Цивільного кодексу України та до норм Закону України «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів» в частині назви даного об'єкта права інтелектуальної власності, і яке передбачає наразі його чинну назву - компонування напівпровідникових виробів, і відповідно передбачити кримінальну відповідальність за незаконне використання компонування напівпровідникового виробу, якщо це завдало матеріальної шкоди у значному розмірі. Такі зміни в кримінальному законодавстві мають суттєво покращувати правову охорону даного об'єкта права інтелектуальної власності (компонування напівпровідникового виробу) та відповідно будуть направлені на вдосконалення юридичної відповідальності за порушення права інтелектуальної власності у сфері господарювання, і будуть направлені на приведення законодавства України у відповідність до права Європейського Союзу.

3. Законодавцем було змінено диспозицію та санкцію норми адміністративного права, передбаченої статтею 51-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення, яка визначає адміністративну відповідальність за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, а саме було виключено перелік предметів цього адміністративного правопорушення, замість якого вказано в загальному про незаконне використання будь-якого об'єкта права інтелектуальної власності та посилено адміністративну відповідальність за дані адміністративні правопорушення, шляхом збільшення розміру адміністративних стягнень.

4. Зміни до статті 51-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення, які полягають у виключенні з цієї норми переліку предметів цього адміністративного правопорушення можна визнати є доцільними, адже раніше ця норма адміністративного права хоч не містила вичерпного переліку назв об'єктів права інтелектуальної власності як предметів цього адміністративного правопорушення, адже в кінці переліку передбачала слово «тощо», однак з метою усунення неоднозначного тлумачення даної норми варто взагалі не наводити перелік назв об'єктів права інтелектуальної власності, що фактично надаватиме адміністративно-правову охорону будь-якому об'єкту права інтелектуальної власності і не створюватиме підстав для сумнівів у тому, що під таку охорону підпадає об'єкт права інтелектуальної власності не названий конкретно серед переліку назв об'єктів права інтелектуальної власності.

5. Якщо суб'єкт права законодавчої ініціативи та законодавець не ставив за мету посилення адміністративної відповідальності за порушення іншого права інтелектуальної власності ніж авторське право та суміжні права, то такі законодавчі зміни можна визнати не доцільними, адже вони призвели до фактичного, ймовірно помилкового, посилення

відповідальності за порушення прав на всі об'єкти права інтелектуальної власності тоді, коли таке посилення не ставилося за мету суб'єктом права законодавчої ініціативи та законодавцем.

6. Внесення змін в Кодекс України про адміністративні правопорушення в частині посилення адміністративних санкцій за адміністративні правопорушення, які стосуються об'єктів патентного права, права промислової власності, права щодо засобів індивідуалізації товарів, послуг, робіт, учасників цивільного (господарського) обороту також можуть виявитися не доцільними, якщо вони не спричиняють зменшення кількості даних адміністративних правопорушень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення охорони прав на компонування напівпровідникових виробів» // Верховна Рада України. URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=66297&pf35401=493505> (дата звернення 01.05.2024).
2. Романюк І. М. Кримінально-правова характеристика злочинів, що посягають на інтелектуальну власність в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / Романюк Ігор Миколайович. – Львів: ЛьвДУВС, 2018. - 238 с.
3. Ковалів М. В. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері інтелектуальної власності / Ковалів М. В. // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. - Серія: Право. - 2020. - № 27. - С. 142-148.
4. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо відповідальності за порушення авторського права і (або) суміжних прав» // Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/769816> (дата звернення 01.05.2024).
5. Плугатир М. В., Запотоцька О. В., Гуржій А. В. Адміністративна відповідальність за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності // Юридичний науковий електронний журнал. - 2023. - №1. С. 658-661.

UDK 347.191.2

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-70-74

ORCID.ORG/0009-0004-6727-3270

Popovych-Blavitska Hanna

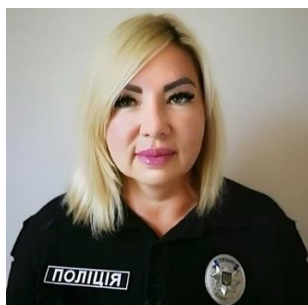
Postgraduate student of the Department of Doctoral and Postgraduate Studies of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-3148-4744

Vedenyapina Maryna

PhD of Law, Associate Professor of the Department of Economic Security and Financial Investigations of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

ORCID.ORG/0000-0002-3295-930X

Guseva Katerina,

PhD of Law, Associate Professor of the Department of police law of the National Academy of Internal Affairs, senior researcher, Kyiv, Ukraine

INDUSTRIAL PARKS OF POLAND, AS AN EXAMPLE OF THE POLICY OF INTRODUCING HIGH TECHNOLOGIES

Annotation. The article consists of 12 pages, including a preface, which considers the relevance of studying industrial parks in Poland, as an example of modern high-tech parks that can be developed in our country, the purpose of the study, the degree of scientific development of the topic, the main part, conclusions, reflections about prospects for the future implementation of high technologies in the future in Ukraine and a list of literature. The article is devoted to the study of industrial parks in Poland as a part of modern European requirements which aimed to the implementation of high-tech production, as well as the need for further research and improvement of national legislation, taking into account the achievements of Poland. It is concluded that Polish technology parks are part of the policy of the Polish government, which is aimed at close cooperation between science and entrepreneurship. It is important to note that almost all technology parks in Poland cooperate with scientific institutions or are even based on their territory. This makes Polish technology parks attractive to potential investors, and, in turn, leads to an increase in the level of technology in the country.

It is emphasized separately that industrial parks in Poland are built on fundamentally different principles than Ukrainian ones. In Poland, a technology park is, first of all, a platform for future technology research. There are even technoparks that do not manufacture industrial products, but only prototypes of future high-tech devices. We consider this experience very useful for our country, as such prototypes ultimately lead to a breakthrough in scientific fields and, therefore, to the emergence of the latest technologies and the influx of investments into the country.

Key words: industrial parks, Poland, legal regulation of industrial parks, investment attraction, new technologies, implementation of high technology.

Relevance of the research topic. In 2021, the Minister for Communities and Territories Development of Ukraine, Oleksiy Chernyshov, stated: "Poland is a vivid example of the positive impact of individual entrepreneurs on the country's economy, considering that in the early 1990s, the country also did not have great investment development and potential" and expressed a desire to create industrial parks based on the Polish example [4]. In order to further develop the economy of Ukraine and use the positive experience of the countries that border our state and joined the EU, having quite successfully adapted European legislation, we consider it necessary to study the Polish experience in the field of industrial parks.

The purpose of the study is to analyze the Polish experience in the creation and legal regulation of the activity of industrial parks and to study the possibility of implementing the positive experience of this European country on Ukrainian territory.

The degree of research. Despite the loud statements of government officials, in Ukraine, the development of legal regulation of industrial parks in Poland has hardly been studied by scientists. Certain aspects of the activity of industrial parks were covered by some journalists, for example D. Kovalchuk, D. Kysilevskyi, V. Chirva (the latter wrote research in Polish). In Poland itself, quite a lot of attention is paid to scientific research in this field. Among the scientists engaged in research in this field, it is worth highlighting A. Bakovsky, Y. Gulinsky, K. V. Matusiak, M. Snarska-Sviderska, M. Vdovyyarzh-Bilska, K. Valigoru, I. Seredocha, K. Lenda, I Kozakevych et al.

The Polish government encourages scientists to work together with entrepreneurs in technology parks, and as a result, research in this field is increasing.

Results. First of all, it is worth noting that industrial parks in Poland are a part (and a rather small one) of the broader concept of "technological parks". This already shows that Poland is primarily focused on the development of high technologies. In Poland, 77 industrial and technological parks operate on the territory of 14 special economic zones. Almost all of them were founded in the second half of the 1990s. Over the next 10 years, the real GDP of the country increased by 50%, and exports almost tripled. The total number of jobs created in the SEZ reached 186,000. At the same time, more than 20 billion euros were invested in the parks [2]. The vast majority of parks were created by local governments (cities or communes), often in collaboration with universities. A small percentage is the result of private capital investments, such as the Płock Industrial and Technology Park, which arose as a result of the cooperation between the Orlen concern and the city of Płock, or the first fully private technology park YouNick Technology Park in Wielkopolska. According to the 2019 Industry Report, the ownership structure of the Parks does not determine the commercial activity of the business entity [5].

Polish legislation defines the concept of a technology park in the Law "On Financial Support of Investments" as a set of separate objects with technical infrastructure, created to facilitate the transfer of knowledge and technologies between scientific units and entrepreneurs, in which services are provided in the following areas: consulting in creation and development enterprises, technology transfer and the transformation of the results of scientific research and development into technological innovations, as well as the creation of favorable conditions for conducting business through the use of real estate and technical infrastructure on contractual terms [7].

Thus, the Polish legislator interprets the technological park primarily as a park created to support innovative technologies. This is significantly different from the Ukrainian interpretation of an industrial park, which, according to domestic legislation, means the territory defined by the initiator of the creation of the industrial park in accordance with the urban planning documentation, equipped with the appropriate infrastructure, within which the participants of the industrial park can carry out economic activities in the field of processing industry, processing industrial and/or household waste (except waste disposal), alternative energy, energy storage, as well as scientific and technical activities, activities in the field of information and electronic communications under the conditions specified by legislation and the contract on the implementation of economic activities within the industrial park [1].

The term "technology park" in Poland is usually used for the whole set of research parks, science parks, research parks, science and technology parks, industrial and technology parks and technopolises. However, despite many similarities, technology parks are a group of very diverse institutions. They can be divided into two main categories:

- scientific (research) parks - created at the initiative of scientific communities, associated with a specific university and aimed at supporting the process of commercialization of research conducted at this university;

- technopolises – created at the initiative of state authorities, uniting key actors of the local innovation environment, focused on attracting external investors and concentrating research potential in the region [3].

According to the division carried out by the Polish Agency for the Development of Entrepreneurship, technology parks in Poland can be classified into three groups:

- a) technological park in its, so to speak, "pure" form - a complex of individual real estate objects with infrastructure located on it, created to facilitate the flow of knowledge and technologies between scientific units and entrepreneurs. The main element of the technology park's activity is the creation of conditions for close cooperation between local scientific centers and innovation-oriented enterprises.

- b) science park - an institution managed by specialists whose main goal is to promote innovative culture and competitiveness of research institutes and companies associated in the park. The park manages the process of knowledge and technology exchange between universities, research institutions and enterprises. A science park has functions similar to a technology park, but the production carried out there is limited to the production of prototypes.

- c) in fact, an industrial park is a complex of separate real estate objects with technical infrastructure that allows entrepreneurial activity on preferential terms. Polish industrial parks are primarily designed to attract investors who create new jobs, which will contribute to amortization of the consequences of industry restructuring [8].

These three types of parks with different definitions are the most common in Poland. However, in scientific and popular science literature, the name "technopark" is often used as a synonym for, for example, scientific, scientific-technical or research park. By adding the adjective "industrial", for example, industrial-technological, in theory we should get information that it is located in former post-industrial zones and that there is now innovative activity and/or activity in related fields, in cooperation with the field of sciences. Therefore, the industrial and technological park can be called an intermediate institution. It can be, for example, a complex of buildings connected by an infrastructure, in which (in addition to production) innovation activity consisting in the creation of prototypes is also carried out, and the flow of scientific information between universities and scientific units and entrepreneurs located in the immediate vicinity of park. The term "technopark" refers to objects of various types, including: scientific parks, science parks, scientific research parks, scientific and technological parks, industrial and technological parks, technopolises, etc. [9].

Parks specializing in a narrow field offer specialized laboratories, for example, Kraków Park Life Science, which specializes in natural sciences, the Podkarpackie Science and Technology Park Aeropolis, which specializes in the development of the aviation industry, etc. However, the vast majority of parks offer office infrastructure, production and warehouse space, and provide entrepreneurs with fully equipped investment space to build their own factories. Business start-up and development advice is often provided through business incubators, which offer access to production space at competitive prices. In addition, parks also support businesses that lease space on their property through tax incentives, such as property tax exemptions [6].

The mission of technoparks is to support enterprises in the process of developing implemented technologies, as well as in many cases in organizing research work with the aim of implementing their results at the enterprise and supporting the process of creation and development of separate companies [10].

Technology parks are aimed at supporting young innovative enterprises focused on the development of products and production methods in technologically advanced industries, as well as at optimizing the conditions for technology transfer and commercialization of research results from scientific institutions to economic practice.

The role of parks is to create conditions for effective transfer of technologies and stimulation of the development of innovative enterprises. This is possible by providing support in the form of high-quality infrastructure, which includes:

- research institutions offering new technological solutions and innovative companies looking for new development opportunities;
- a broad business environment in terms of financing, consulting, training and support for the development of innovative companies;
- high-risk financial institutions (venture capital);
- high entrepreneurial potential and a business climate that promotes the development of creativity [7].

The parks share many features, but each is specific due to regional conditions and the growth factors present. The first technology park is the Poznań Science and Technology Park, which was established in May 1995. The creation of technological parks in Poland takes place under the patronage of the Association of Organizers of Innovation and Entrepreneurship Centers from Poznań.

Even before the opening of a park in Poland, its owners face a number of requirements, including:

1. Appropriate location: It is important to choose a strategic location that has the infrastructure and services required for the development of the industry, such as: access to major roads, electricity and water.

2. Planning and design: before starting the construction of an industrial park, it is necessary to have a spatial development plan that takes into account the planning of plots, common areas and green areas. In addition, it is necessary to observe the relevant norms regarding spatial planning and environmental protection.

3. Legalization of assets. You must have legal ownership of the land on which the industrial park will be built, by purchase, lease or other form of acquisition.

4. Construction permit. Before starting any work, it is necessary to obtain the appropriate permission from local authorities. This involves the submission of construction plans and designs, as well as compliance with applicable safety requirements and regulations.

5. Basic infrastructure. An industrial park must have basic infrastructure, including potable water, sewage, electricity, telecommunications and Internet access.

6. Labor and environmental regulations: it is necessary to comply with labor and environmental regulations established by the competent authorities. This involves ensuring safe and healthy working conditions, as well as taking measures to minimize the impact on the environment.

We compare these requirements with the requirements of domestic legislation. In accordance with Article 15 of the Law of Ukraine "On Industrial Parks", in order to make a decision to include an industrial park in the Register of Industrial Parks, the initiator of creation submits the following documents to the authorized state body:

- 1) application for inclusion of an industrial park in the Register of Industrial Parks;
- 2) initiator's decision to create an industrial park;
- 3) the concept of an industrial park;
- 4) an extract from the State Land Cadastre regarding the land plot and title documents for real estate objects located on it;
- 5) name of the management company and participants (if available) [1].

We see that the Polish legislator pays much more attention to environmental and social requirements. This provides certain guarantees both regarding the preservation of the environment

and the rights of workers both of the industrial park itself and of the companies that lease production space there.

Conclusions. Summing up, we note that Poland has its own view on how to build and use industrial parks. Preference is given to knowledge-intensive production and the introduction of the latest technologies. Industrial enterprises are not the main and unconditional priority - instead, the Polish legislator requires companies working in technological parks to cooperate and cooperate with scientists, to introduce the latest technologies. That is why the Polish IT industry and computer game companies are becoming world famous, while Ukraine is trying to find investments, emphasizing the industry. This discourages companies that are used to working in the field of advanced technologies and receiving corresponding bonuses for this.

Prospects for further research. Further research, in our opinion, should be focused on correcting the state policy regarding industrial parks, studying in detail the Polish experience in the field of development and implementation of advanced technologies, in particular, by giving preferences to science-intensive and high-tech enterprises.

REFERENCES

1. Law of Ukraine "On Industrial Parks" dated 06/21/2012 (last version dated 09/17/2023). - Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine. - Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5018-17#Text>
2. D. Kysilevskyi. Industrial parks: what international experience Ukraine can apply. - Economic truth. - 2021. - July 1. - Access mode: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/07/1/675532/>
3. Benchmarking technology parks in Polsce: Wyniki badania. - Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2008. - 208
4. Czyrwa, Wiktoria. Polish-style industrial parks. - Polsko-Ukraiński Portal Gospodarczy. - 2022. - January 24. - Access mode: <https://edialog.media/2022/01/24/parki-przemyslowe-na-wzor-polski/>
5. Lenda, Karolina. How do industrial and technological parks work? - Reach4. - 2022. - March 24. - Access mode: <https://reach4.biz/startupy/jak-dzialaja-parki-przemyslowe-i-technologiczne/>
6. Lenda, Karolina. Industrial and technological parks - what are they and what are their forms of activity? - FXMAG. - 2022. - March 2. - Access mode: <https://www.fxmag.pl/biznes/parki-przemyslowe-i-technologiczne-czym-sa-i-jakie-sa-ich-formy-dzialalnosci>
7. Seredocha, Isabella. Technological parks - what's next? - Prawo.Pl. - 2016. - April 11. - Access mode: <https://www.prawo.pl/samorzad/parki-technologiczne-co-dalej,104299.html>
8. Smyrgała, Eliza. What are technology parks? - Forsal. Pl. - 2010. - May 26. - Access mode: <https://forsal.pl/artykuly/423891,czym-sa-parki-technologiczne.html>
9. Waligóra, Kamil. Scientific, technological and industrial parks as a tool to support the potential of the innovative Polish economy. - Współczesne wyzwania rozwoju gospodarczego: polityka i kreacja potencjału. Cz. 1, Kreacja, innowativność, handel zachariny, ed. Ewa Gruszevska, Białystok 2015. - p. 171-186.
10. Selected aspects of the functioning of technology parks in Polsce and na świecie: edited by Krzysztof B. Matusiak and Aleksandra Bąkowski. - Warszawa, 2008. - 186

УДК: 330.3

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-75-83

ORCID.ORG/0009-0003-3778-5577

*Свиридов Семен Олексійович,
Аспірант кафедри адміністративного та
кримінального права ЮФ ДУІТ
м. Київ*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Анотація. У статті проаналізовано іноземний досвід забезпечення економічної безпеки підприємництва на прикладі провідних країн світу (США, Великобританії, Німеччини, Швеції, Іспанії, Японії, Польщі, Словаччини та Чехії), а також зазначено про перспективи його імплементації в українських реаліях.

Зазначено, що забезпечення економічної безпеки є систематичним процесом, який вимагає постійного моніторингу та адаптації до змін у загрозах та умовах діяльності підприємств.

Економічна безпека розглядається як важлива складова національної безпеки, спрямована на усунення та запобігання загрозам, як внутрішнім, так і зовнішнім, з метою забезпечення належного рівня життя населення. Це передбачає активну взаємодію між органами державної влади та приватними підприємствами.

На підставі аналізу розвитку сектора економічної безпеки у всіх розглянутих країнах виділено дві основні групи: першу складають країни з відносно стабільними економічними системами, такі як США, Великобританія, Іспанія, Німеччина та Японія. Основний акцент у цих країнах робиться на підвищенні продуктивності економіки, при цьому забезпечуючи поточний рівень економічної безпеки для своїх громадян; другу групу становлять зокрема Польща, Словаччина та Чехія. Ці країни вже завершили реформи «першого покоління», спрямовані на реструктуризацію та переорієнтацію, і тепер перейшли до завершальної стадії реформ у сфері безпеки.

Підкреслено, що, враховуючи іноземний досвід, необхідно уважно аналізувати схожі завдання, цілі та пріоритети національних стратегій, а також рівень економічного розвитку та розвитку інститутів управління та контролю за економічною безпекою.

Доведено, що моделі та способи забезпечення економічної безпеки, які були розглянуті, є ефективними для формування нової концепції безпеки в Україні. Ця концепція базується на розвитку економіки та її захисті від зовнішніх та внутрішніх загроз, а також на розумному використанні ресурсів для задоволення соціально-економічних потреб населення.

Ключові слова: економічна безпека, забезпечення економічної безпеки, безпека підприємництва, бізнес-середовище, фінансова безпека, законодавство у сфері економічної безпеки, економічна діяльність.

Annotation. The article analyzes the foreign experience of ensuring the economic security of entrepreneurship on the example of the leading countries of the world (USA, Great Britain, Germany, Sweden, Spain, Japan, Poland, Slovakia and the Czech Republic), and also indicates the prospects of its implementation in Ukrainian realities.

It is noted that ensuring economic security is a systematic process that requires constant monitoring and adaptation to changes in threats and business conditions.

Economic security is considered as an important component of national security aimed at eliminating and preventing threats, both internal and external, in order to ensure an adequate standard of living of the population. This involves active interaction between state authorities and private enterprises.

Based on the analysis of the development of the economic security sector in all considered countries, two main groups are distinguished: the first consists of countries with relatively stable economic systems, such as the USA, Great Britain, Spain, Germany and Japan. The main emphasis in these countries is on increasing the productivity of the economy, while ensuring the current level of economic security for its citizens; the second group includes, in particular, Poland, Slovakia and the Czech Republic. These countries have already completed the "first generation" reforms aimed at restructuring and reorientation and are now entering the final stage of security reforms.

It is emphasized that, taking into account foreign experience, it is necessary to carefully analyze similar tasks, goals and priorities of national strategies, as well as the level of economic development and development of institutions of management and control of economic security.

It has been proven that the models and methods of ensuring economic security, which were considered, are effective for the formation of a new concept of security in Ukraine. This concept is based on the development of the economy and its protection from external and internal threats, as well as on the reasonable use of resources to meet the socio-economic needs of the population.

Key words: economic security, ensuring economic security, business security, business environment, financial security, legislation in the field of economic security, economic activity.

Постановка проблеми в загальному вигляді. В умовах глобалізації та загострення міжнародної конкуренції питання забезпечення економічної безпеки підприємництва набуває особливої актуальності. Кожна країна намагається власні підходи та механізми захисту економічних інтересів бізнесу, виходячи зі специфіки національної економіки, ментальності та правових традицій. Разом з тим, вивчення та адаптація кращих світових практик у цій сфері є важливим джерелом вдосконалення вітчизняної системи економічної безпеки підприємництва.

Аналіз останніх публікацій. Проблемам забезпечення економічної безпеки держави та підприємництва присвячено праці зокрема таких учених: З. С. Варналій [1], А. М. Гуменюк [3], Л. Г. Жаліло [4], О. П. Крайник [6], В. Г. Маргасова [8], О. М. Резнік [11], Г. М. Тарасюк [12], О. О. Шутаєва [13], А. Ю. Юрченко [14]. Однак попри наявні дослідження дотепер відсутній комплексний аналіз міжнародного досвіду забезпечення економічної безпеки підприємництва.

Мета статті – дослідження міжнародного досвіду забезпечення економічної безпеки підприємництва на прикладі провідних країн світу – США, Великобританії, Німеччини, Швеції, Іспанії, Японії, Польщі, Словаччини та Чехії, а також аналіз можливостей його імплементації в українських реаліях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підприємства стикаються з різноманітними загрозами, такими як кіберзлочинність, фінансові маніпуляції, корупція тощо. Глобалізація ринків збільшує ці ризики, оскільки підприємства операційно взаємодіють з різними країнами та регіонами. Забезпечення економічної безпеки дозволяє підприємствам захищати свої інтереси та зберігати стабільність у такому середовищі.

У науковій літературі існує чимало визначень поняття «економічна безпека». Деякі дослідники розглядають економічну безпеку як основу для національної безпеки, натомість інші розглядають її як ключовий компонент системи національної безпеки країни.

Як зазначає А. Ю. Юрченко, економічна безпека є складною категорією, яка відображає здатність економіки витримувати зовнішні та внутрішні загрози, забезпечуючи стійкість та здатність до розвитку. Вона відображає економічний потенціал національної або регіональної економіки у забезпеченні потреб громадян, суспільства і держави на певному рівні розвитку [14].

Згідно з А. М. Гуменюком економічна безпека – це стан економіки, що демонструє здатність до самостійного функціонування та розвитку в умовах проведення реформ, присутності внутрішніх та зовнішніх загроз, а також під впливом непередбачуваних факторів [3, с. 267].

Така позиція є цілком прийнятною, адже економічна безпека виявляється у захищеності економіки регіону та інтересів територіальної громади від руйнівної дії негативних факторів, у взаємній згоді інтересів регіону в економічних, соціальних та екологічних сферах, а також в здатності регіональної економічної системи до самостійного забезпечення себе та раціонального використання свого економічного потенціалу для вирішення соціальних та екологічних завдань і вимог.

У Законі України «Про основи національної безпеки України» встановлено, що національна безпека України полягає в захисті життєво важливих інтересів людини, громадянина, суспільства та держави, який забезпечує стійкий розвиток суспільства, вчасне виявлення, запобігання і нейтралізацію реальних та потенційних загроз національним інтересам [5].

Я. Жаліло описує економічну безпеку країни як складну категорію, що враховує багато факторів. Вона визначається як здатність національної економіки до широкого самовідтворення з метою забезпечення збалансованого задоволення потреб населення, протистояння впливу внутрішніх і зовнішніх факторів, а також забезпечення конкурентоспроможності у світовій економічній системі [4, с. 15].

У країнах Європи під економічною безпекою розуміється об'єднання всіх європейських держав у єдину світову економічну систему. Основна мета Європейського Союзу полягає в забезпеченні економічної стабільності в межах ЄС та утворенні повністю інтегрованої Європи з однаковим рівнем життя для всіх країн-учасниць.

У Франції поняття економічної безпеки визначено у Законі Про національну безпеку, що був прийнятий ще в 1964 році. Згідно з цим законом, економічна безпека полягає в створенні сприятливих умов як у внутрішній, так і в зовнішній сферах для підвищення та розвитку національного благополуччя і зміцнення економічного потенціалу країни [11].

Отже, зважаючи на розглянуті вище національні визначення поняття «економічна безпека» та їх відображення в правовій системі, можна зробити висновок, що економічна безпека держави є основною складовою національної безпеки. Ця складова спрямована на захист національних та державних інтересів у сфері економіки, а її основним критерієм є здатність економіки країни протистояти внутрішнім та зовнішнім загрозам.

Серед основних складових економічної безпеки підприємництва загалом можна виділити:

- фінансову безпеку (здатність бізнесу зберігати та примножувати фінансові ресурси, забезпечувати достатній рівень ліквідності та рентабельності);
- правову безпеку (захищеність бізнесу правовими засобами, гарантії недоторканності власності та дотримання контрактних зобов'язань);
- інформаційну безпеку (захист комерційної таємниці та конфіденційної інформації від несанкціонованого доступу);
- техніко-технологічну безпеку (наявність сучасної матеріально-технічної бази, інноваційних технологій);
- кадрову безпеку (забезпеченість кваліфікованими і лояльними кадрами, ефективна система мотивації та розвитку персоналу) [11].

Кожна з цих складових вимагає комплексного підходу та застосування різноманітних інструментів – як на рівні самого бізнесу, так і з боку держави. Розглянемо, які механізми забезпечення економічної безпеки підприємництва використовуються у провідних країнах світу.

Так, Сполучені Штати Америки мають одну з найпотужніших та найефективніших систем економічної безпеки бізнесу у світі. Це зумовлено низкою чинників: потужною економікою, розвиненими ринковими інститутами, верховенством права та давніми традиціями підприємництва. Ключову роль у забезпеченні економічної безпеки

американського бізнесу відіграє держава. У США функціонує розгалужена мережа державних органів, які здійснюють захист економічних інтересів приватного сектору:

1. Федеральне бюро розслідувань (ФБР) – розслідує економічні злочини проти бізнесу.
2. Міністерство торгівлі – здійснює експортний контроль, захищає інтелектуальну власність американських компаній за кордоном.
3. Агентство національної безпеки (АНБ) (National Security Agency (NSA) – забезпечує кібербезпеку та контррозвідувальний захист бізнесу [2].
4. Комісія з цінних паперів і бірж (SEC) – регулює фондовий ринок, запобігає корпоративним шахрайствам [10].

Крім того, в США діє низка законів, спрямованих на захист економічних інтересів бізнесу:

- Закон про економічне шпигунство (1996) – встановлює кримінальну відповідальність за розкрадання комерційної таємниці;
- Закон Сарбейнса-Окслі (2002) – посилює вимоги до корпоративної фінансової звітності та запобігає шахрайству;
- Закон про патентну реформу (2011) – удосконалює систему патентування і захисту інтелектуальної власності.

Важливу роль у системі економічної безпеки бізнесу США відіграє розвинений страховий ринок. Американські компанії активно використовують страхування як інструмент мінімізації підприємницьких ризиків – від страхування відповідальності директорів до страхування бізнесу від тероризму.

Отже, ключовими елементами забезпечення правової безпеки американського підприємництва є: ефективна судова система (суди США забезпечують справедливий та неупереджений розгляд господарських спорів, гарантують виконання контрактів та захист права власності); розвинене антимонопольне законодавство (Антитрестові закони (Закон Шермана, Закон Клейтона) захищають бізнес від недобросовісної конкуренції та зловживань ринковою владою); закони про захист прав споживачів (Федеральна торгова комісія (FTC) та інші органи контролюють дотримання бізнесом прав споживачів, зокрема щодо безпеки продукції, достовірності реклами тощо); патентне законодавство (США мають потужну систему захисту інтелектуальної власності, що дозволяє бізнесу отримувати патенти та захищати свої винаходи); закони про захист персональних даних (Каліфорнійський закон про захист прав споживачів (CCPA), а також нові закони штатів Вірджинія, Колорадо, Юта встановлюють суворі вимоги до бізнесу щодо збору та обробки персональних даних клієнтів).

Великобританія має прогресивне законодавство, яке регулює діяльність підприємств і забезпечує їхню захищеність. Це включає в себе закони про корпоративне управління, конкуренцію, трудове законодавство, податкові закони та інші. Водночас уряд Великобританії активно підтримує інноваційну діяльність та дослідження, що сприяє розвитку підприємництва. Це передбачає фінансування досліджень і розвитку, податкові пільги для інноваційних підприємств, а також створення спеціалізованих інноваційних центрів. Крім того, Великобританія має розвинуту систему фінансової підтримки для підприємств, включаючи доступ до кредитів і позик, грантів для розвитку бізнесу, а також інвестиційних фондів і венчурного капіталу. Країна має добре розвинену бізнес-інфраструктуру, що включає в себе розвинуту мережу підприємств, торгових партнерів, банківських інституцій, а також технологічні та інноваційні центри. Великобританія активно підтримує розвиток малого та середнього бізнесу шляхом надання фінансової допомоги, консультаційних послуг, навчальних програм та інфраструктурних проєктів.

Водночас у Великобританії забезпечення безпеки пов'язане і з її оборонною стратегією, яка ґрунтується на визначенні та захисті національних інтересів. Загрози економічній безпеці країни розподіляються на зовнішні та внутрішні, враховуючи їхню важливість та ймовірність

настання. Це дозволяє ефективно розподіляти ресурси та передбачати та запобігати найсерйознішим з них [11, с. 234].

Німеччина демонструє дещо інший підхід до забезпечення економічної безпеки бізнесу, який ґрунтується на ідеях соціального партнерства та «соціального ринкового господарства». Держава здійснює активну підтримку підприємництва, особливо малого та середнього бізнесу як основи німецької економіки.

Ключовими елементами німецької системи економічної безпеки підприємництва є:

1. Розгалужена мережа інституцій підтримки бізнесу:

– торгово-промислові палати, які надають консультаційні послуги, захищають інтереси бізнесу у відносинах з державою;

– галузеві асоціації та спілки підприємців;

– державний банк розвитку KfW, який здійснює пільгове кредитування МСБ [7].

2. Програми державної підтримки інновацій та високотехнологічного експорту. Зокрема, Міністерство економіки та енергетики реалізує програму «Industrie 4.0», спрямовану на цифровізацію промисловості.

3. Ефективна система захисту прав інтелектуальної власності. Німеччина є світовим лідером за кількістю зареєстрованих патентів, що свідчить про надійність німецької патентної системи.

4. Розвинена антимонопольна політика. Федеральне картельне відомство жорстко протидіє зловживанням ринковою владою та захищає конкуренцію.

5. Механізми запобігання рейдерству та недружнім поглинанням. Законодавство встановлює чіткі правила придбання значних пакетів акцій німецьких компаній та надає наглядовим радам дієві інструменти захисту [9].

У такий спосіб німецька модель орієнтована на створення сприятливого та безпечного бізнес-середовища як запоруки сталого розвитку підприємництва.

Німеччина також приділяє значну увагу питанням правової безпеки підприємництва. Ключовими механізмами правового захисту німецького бізнесу є:

1. Принцип верховенства права. Німецька правова система гарантує рівність усіх перед законом, передбачуваність та стабільність правового регулювання.

2. Антимонопольне регулювання. Федеральне картельне відомство захищає конкуренцію та протидіє зловживанням домінуючим становищем на ринку.

3. Система комерційних судів. В Німеччині діють спеціалізовані суди, які розглядають виключно господарські спори, що підвищує якість та оперативність вирішення бізнес-конфліктів.

4. Законодавство про захист даних. Німеччина має одне з найсуворіших законодавств щодо захисту персональних даних в ЄС, що зобов'язує бізнес забезпечувати конфіденційність інформації про клієнтів.

Японія є однією з найбезпечніших країн світу, що стосується і сфери підприємництва. Висока економічна безпека японського бізнесу забезпечується поєднанням культурно-ментальних особливостей, ефективної державної політики та тісної співпраці між владою і бізнесом.

Характерними рисами японської системи економічної безпеки підприємництва є:

1. Унікальна бізнес-культура, заснована на принципах довіри, лояльності та соціальної відповідальності. Більшість японських компаній практикують довічний найм, що мінімізує ризики витоку інформації та внутрішніх загроз безпеці.

2. Активна роль держави у підтримці національного бізнесу. Міністерство економіки, торгівлі і промисловості (METI) реалізує стратегічні програми розвитку перспективних галузей, здійснює експортну підтримку японських компаній.

3. Розвинена система економічної розвідки. Японська зовнішня торгова організація (JETRO) збирає за кордоном цінну економічну інформацію та надає її японському бізнесу.

4. Ефективні механізми захисту інтелектуальної власності та комерційної таємниці. Японія має одне з найжорсткіших законодавств щодо економічного шпигунства та суворо карає порушників.

5. Традиції тісної співпраці бізнесу з правоохоронними органами. Японські компанії активно взаємодіють з поліцією у питаннях запобігання економічним злочинам та розслідування інцидентів [13].

Сучасна стратегія Японії у вирішенні економічних викликів базується на двох основних принципах: 1) збереження та розвиток економічної потужності країни; 2) створення сприятливого глобального середовища, сприяючи максимальній реалізації національних інтересів [12].

Згідно із японським підходом економічна безпека визначається як «проведення вчасних заходів на системному та матеріальному рівнях для забезпечення стабільності економічної діяльності в межах країни, навіть у випадку політичного або економічного хаосу в інших державах». Під матеріальним рівнем розуміється забезпечення запасів продовольства, нафти та інших необхідних ресурсів [12].

Японія також демонструє ефективну систему правової безпеки підприємництва, яка ґрунтується на таких засадах:

1. Низький рівень корупції та криміналу. Японія має один з найнижчих у світі рівнів злочинності, що створює безпечні умови для ведення бізнесу;

2. Традиції ділової етики. Японська бізнес-культура базується на принципах довіри, виконання зобов'язань та врахування інтересів усіх сторін, що зменшує ризики порушення контрактів;

3. Система досудового вирішення спорів. В Японії активно використовуються процедури медіації та арбітражу для врегулювання бізнес-конфліктів без звернення до суду;

4. Закони про захист комерційної таємниці. Японське законодавство передбачає кримінальну відповідальність за розголошення комерційної таємниці, промислове шпигунство та недобросовісну конкуренцію.

У такий спосіб японський досвід демонструє важливість як економічних, так і неекономічних чинників – культури, традицій, соціальних норм – у забезпеченні економічної безпеки підприємництва, що варто перейняти й Україні.

Гарантування економічної безпеки в Словаччині, Чехії та Польщі спрямоване на гармонізацію національних інтересів із загальноєвропейськими цілями. Ці країни використовують схожу модель забезпечення економічної безпеки, яка передбачає такі заходи, як порівняння основних кількісних показників розвитку зі світовими та регіональними стандартами, а також коригування курсу економічних реформ.

Серед основних загроз економічній безпеці Республіки Польща виділяються негативні економічні коливання у сусідніх країнах, які можуть негативно позначитися на польській економіці, а також значна залежність країни від імпорту енергоносіїв, неконтрольовані міграційні процеси, що можуть підірвати соціально-економічну стабільність та фінансові можливості країни [8, с. 57].

Як зазначає З. С. Варналій, привабливою моделлю регіональної децентралізації може бути польський підхід. На першому етапі цієї моделі державні адміністрації на місцях, які відомі як гміни, отримують чітко визначені повноваження і стають менш залежними від центрального уряду у питаннях, що потрапляють під їхню компетенцію. На другому етапі цього процесу, їхні фінансові ресурси зростають, і створюються відповідні джерела для покриття фінансового дефіциту, особливо у випадку, якщо територія визнається депресивною [1, с. 367].

Шведська модель економічної безпеки пов'язана з розвитком та зміцненням Швеції у другій половині ХХ ст. як однієї з найбільш розвинених країн у соціально-економічному відношенні. Ця модель відзначається відмінним поєднанням елементів належного управління,

політичної стабільності, стійкого економічного зростання, високого рівня соціального захисту та добробуту суспільства. За рівнем виробництва Швеція випереджає більшість країн Європейського Союзу, а її ВВП на душу населення перевищує середній показник для ЄС майже на 48 % [6, с. 64].

Шведська політика спрямована на забезпечення високої конкурентоспроможності національної економіки та добробуту суспільства. Вона сприяє розвитку підприємницького середовища та підвищенню продуктивності праці та прибутковості підприємств, що водночас забезпечує стале розширення виробництва та покращення ефективності.

Ця модель також передбачає належне вирівнювання доходів та забезпечує високий рівень соціального захисту громадян. Відповідно до цієї політики, стабільність та ефективність національного виробництва зберігаються, що запобігає зовнішнім та внутрішнім негативним впливам [6, с. 64].

Досвід Швеції, зокрема її економічної політики та безпеки, є джерелом практичного інтересу для багатьох країн ЄС та України зокрема.

Іспанія розробила ефективну систему захисту національних економічних інтересів, що базується на законодавчій та нормативній основі. Ця система передбачає чіткий розподіл компетенцій між міністерствами, відомствами та організаціями щодо реалізації економічного розвитку. Кожен етап розвитку супроводжується законодавчо затвердженою програмою економічних пріоритетів з метою уникнення можливості надання адресних привілеїв. Крім того, у країні діють спеціальні державні служби для здійснення контролю за виконанням цих заходів.

Давши загальну оцінку розвитку сектора економічної безпеки у всіх розглянутих країнах, можна виділити дві основні групи. Перша група включає країни з відносно стабільними економічними системами, такі як США, Великобританія, Іспанія, Німеччина та Японія. Основний акцент у цих країнах робиться на підвищенні продуктивності економіки, при цьому забезпечуючи поточний рівень економічної безпеки для своїх громадян.

Друга група включає нові країни-члени ЄС, такі як Польща, Словаччина та Чехія. Ці країни вже завершили реформи «першого покоління», спрямовані на реструктуризацію та переорієнтацію, і тепер перейшли до завершальної стадії реформ у сфері безпеки.

Висновки і перспективи з подальших досліджень. Забезпечення економічної безпеки є систематичним процесом, який вимагає постійного моніторингу та адаптації до змін у загрозах та умовах діяльності підприємств.

Економічна безпека розглядається як важлива складова національної безпеки, спрямована на усунення та запобігання загрозам, як внутрішнім, так і зовнішнім, з метою забезпечення належного рівня життя населення. Це передбачає активну взаємодію між органами державної влади та приватними підприємствами.

Рівень державного та ринкового впливу на економіку відрізняється в різних країнах світу. Наприклад, в Японії спостерігається відносно невеликий централізований фінансовий вплив на виробництво та перерозподіл доходів, проте існує чітке управління усіма аспектами економічного механізму. У Швеції, навпаки, державний вплив на виробництво мінімальний, але значний у сфері перерозподілу доходів. В Іспанії також спостерігається невеликий централізований фінансовий вплив на виробництво та перерозподіл доходів, але зі значною роллю державного управління всіма аспектами економічного механізму. Американська модель, хоча здавалося б, найбільш ліберальна, зазвичай організована з великим урахуванням державного впливу.

Моделі та способи забезпечення економічної безпеки, які були розглянуті, є ефективними для формування нової концепції безпеки в Україні. Ця концепція базується на розвитку економіки та її захисті від зовнішніх та внутрішніх загроз, а також на розумному використанні ресурсів для задоволення соціально-економічних потреб населення.

На підставі аналізу розвитку сектора економічної безпеки у всіх розглянутих країнах виділено дві основні групи: першу складають країни з відносно стабільними економічними системами, такі як США, Великобританія, Іспанія, Німеччина та Японія. Основний акцент у цих країнах робиться на підвищенні продуктивності економіки, при цьому забезпечуючи поточний рівень економічної безпеки для своїх громадян; другу групу становлять зокрема Польща, Словаччина та Чехія. Ці країни вже завершили реформи «першого покоління», спрямовані на реструктуризацію та переорієнтацію, і тепер перейшли до завершальної стадії реформ у сфері безпеки.

Таким чином, кожна з розглянутих країн має власні правові механізми захисту бізнесу, які враховують специфіку національної правової системи та ділової культури. Водночас спільними рисами є увага до питань захисту права власності, забезпечення добросовісної конкуренції, охорони комерційної таємниці та персональних даних.

Для України досвід цих країн є цінним з точки зору розбудови ефективної системи правової безпеки вітчизняного підприємництва. Зокрема, актуальними напрямками є:

- посилення захисту прав власності та гарантій виконання контрактів;
- удосконалення антимонопольного законодавства та боротьба з недобросовісною конкуренцією;
- розвиток альтернативних методів вирішення господарських спорів (медіація, арбітраж);
- гармонізація законодавства про захист персональних даних з європейськими стандартами;
- підвищення ефективності та незалежності судової системи.

Реалізація цих та інших заходів дозволить суттєво зміцнити правову безпеку українського бізнесу та покращити інвестиційну привабливість національної економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варналій З. С. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети / Монографія / З. С. Варналій – К.: НІСД, 2007. – 768 с., с. 367.
2. Генерування інформації іноземної розвідки. Застосування експертизи у сфері кібербезпеки. Забезпечення майбутнього. URL: <https://www.nsa.gov/>
3. Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. М. Гуменюк. – К. : НІСД, 2014. – 468 с.
4. Жаліло Я. Стратегія забезпечення економічної безпеки України. Пріоритети та проблеми імплементації // Стратегія нац. безпеки України в контексті досвіду світової спільноти. – К.: Сатсанга, 2001. – 224 с.
5. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. № 964<15, у ред. від 09.07.2017 р. [Електронний ресурс] // Сайт «Верховна Рада України». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580<19>.
6. Крайник О. П. Економічний розвиток регіону: Монографія / За ред. акад. М. І. Долішнього. – Л.: Ліга-Прес, 2002. – 294 с.
7. Кредитна Установа для Відбудови (KfW). URL: <https://mof.gov.ua/uk/kreditna-ustanova-dlja-vidbudovi-kfw>
8. Маргасова В. Г. Зарубіжний досвід забезпечення економічної безпеки регіону. Науковий вісник ЧДІЕУ. Регіональна економіка. Чернівці, 2011. №1 (9). С. 53-61.
9. Програма Industrie 4.0 Як уряд Німеччини планує розвиток бізнесу, аби залишатися у світових лідерах. URL:

https://texty.org.ua/articles/85143/Programa_industrie_40_Jak_urad_Nimechchyny_planuje-85143/

10. Регулювання ринку цінних паперів у США. URL: https://ufin.com.ua/analit_mat/drn/019.htm
11. Рєзнік О. М. Порівняльний аналіз сутності економічної безпеки України та країн Європейського Союзу / О.М. Рєзнік // Форум права. – 2015. – № 4. – С. 232–236 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/jdf/FP_index.htm_2015_4_42.pdf.
12. Тарасюк Г. М. Економічна безпека як критерії ефективності економічної стратегії держави. Вісник ЖДТУ. Серія: Економічні науки. Житомир, 2010. №4 (54). С. 192–193.
13. Шутаєва О. О. Японська модель корпоративної соціальної відповідальності: особливості формування та практика реалізації / О.О. Шутаєва // Культура народів Причорномор'я. – 2014. – № 278, Т. 1. – С. 116–120.
14. Юрченко А. Ю. Особливості формування політики забезпечення економічної безпеки: перспективи для України в контексті міжнародного досвіду. Економіка і суспільство. 2016. № 2. С. 441–445.

ЗМІСТ І СУТНІСТЬ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. *Стаття присвячена дослідженню адміністративно-правового регулювання медичних послуг в Україні в контексті євроінтеграції. Підкреслено, що медична сфера є тією сферою, яка покликана забезпечити належний рівень і доступність медичного обслуговування усім громадянам, котрі звертаються за медичною допомогою. Важливість цього питання є беззаперечною, адже майже завжди медична допомога тісно перетинається із питанням забезпечення прав людини. Констатовано, що сьогодення, яке пов'язане зі становленням інформаційного суспільства, розвитком новітніх технологій та інновацій, пропонує нам все новіші та перспективніші варіанти відновлення здоров'я, шляхом надання таких медичних послуг, які пов'язані з трансплантологією, репродуктивними технологіями, клонуванням та ін. Вочевидь, все це має мати під собою чітку і зрозумілу правову основу, яка перебуватиме у площині неухильного дотримання основоположних прав людини і громадянина. Зазначено, що нині вже сформовано нормативно-правове підґрунтя забезпечення медичної сфери, що дозволяє зреалізувати конституційні засади щодо охорони здоров'я в Україні, однак з огляду на динамічність цієї галузі окремі норми потребують удосконалення, уточнення або зміни, а окремі правовідносини у галузі охорони здоров'я – очікують свого закріплення у законодавчих актах.*

Наголошено, що досвід формування та розвитку системи охорони здоров'я, що має досить тривалий і складний шлях, який пройшли провідні країни світу, і медична сфера яких є певним еталоном для інших, свідчить про те, що позитивний результат функціонування цієї сфери досягався за допомогою поєднання двох складових: державного і приватного секторів надання медичних послуг. Обидва сектори стали міцним підґрунтям та гармонійним доповненням один одного. Натомість, особливим стимулом для кожного стала конкуренція, що сприяла запровадженню найбільш прогресивних форм організації медичної галузі, покращення медичної діяльності і, відповідно, дозволяла якнайкраще визначати перспективні та пріоритетні напрями для подальшого розвитку системи охорони здоров'я.

Ключові слова: *система охорони здоров'я, медицина, медична послуга, лікувальні заклади, медичне страхування, медичне обслуговування, адміністративно-правове регулювання, законодавчі акти, інновації в медицині, європейські стандарти.*

Annotation. *The article is devoted to the study of administrative and legal regulation of medical services in Ukraine in the context of European integration. It is emphasized that the medical field is the field that is designed to ensure the appropriate level and availability of medical care to all citizens who seek medical help. The importance of this issue is undeniable, because almost always medical care closely intersects with the issue of ensuring human rights. It has been established that the present, which is connected with the formation of the information society, the development of the latest technologies and innovations, offers us more and more new and promising options for restoring health, by providing such medical services as are related to transplantology, reproductive technologies, cloning and others. Obviously, all this should have a clear and understandable legal basis, which will be in the plane of unwavering observance of the fundamental rights of a person and a citizen. It is noted that the regulatory and legal basis for the provision of the medical sphere has already been formed, which allows the implementation of the constitutional principles regarding*

health care in Ukraine, however, given the dynamism of this field, certain norms require improvement, clarification or change, and certain legal relations in the field of health care "I" are awaiting their consolidation in legislative acts.

It is emphasized that the experience of the formation and development of the health care system, which has a rather long and difficult path, which the leading countries of the world have gone through, and whose medical field is a certain benchmark for others, shows that the positive result of the functioning of this field was achieved with the help of a combination of two components: the public and private sectors of providing medical services. Both sectors have become a solid foundation and a harmonious complement to each other. Instead, competition became a special incentive for everyone, which contributed to the introduction of the most progressive forms of organization of the medical industry, improvement of medical activity and, accordingly, allowed to determine the best possible promising and priority directions for the further development of the health care system.

Key words: health care system, medicine, medical service, medical facilities, medical insurance, medical service, administrative and legal regulation, legislative acts, innovations in medicine, European standards.

Актуальність теми. Медична сфера є тією сферою, що покликана забезпечити належний рівень і доступність медичного обслуговування усім громадянам, які звертаються за медичною допомогою. Важливість цього питання є беззаперечною, адже майже завжди медична допомога тісно перетинається із питанням забезпечення прав людини.

Сьогодні, що пов'язане зі становленням інформаційного суспільства, розвитком новітніх технологій та інновацій, пропонує суспільству все новіші та перспективніші варіанти відновлення здоров'я шляхом надання таких медичних послуг, які пов'язані з трансплантологією, репродуктивними технологіями, клонуванням та ін. Вочевидь, все це має мати під собою чітку і зрозумілу правову основу, яка перебуватиме у площині неухильного дотримання основоположних прав людини і громадянина.

Варто зауважити, що сьогодні вже сформовано нормативно-правове підґрунтя забезпечення медичної сфери, що дозволяє зреалізувати конституційні засади щодо охорони здоров'я в Україні, однак з огляду на динамічність цієї галузі окремі норми потребують удосконалення, уточнення або зміни, а окремі правовідносини у галузі охорони здоров'я – потребують закріплення у законодавчих актах.

Зокрема, сьогодні ще не повною мірою вирішені усі питання, що стосуються надання медичних послуг, а це, в силу європейської спрямованості України, вимагає більш глибокого наукового аналізу, що дозволить виробити такі положення, в яких будуть враховані європейські стандарти, що напрацьовані у сфері медицини.

Отже, можемо констатувати, що становлення медичних послуг на всіх етапах розвитку безпосередньо пов'язане з державною політикою реформування сфери охорони здоров'я.

Важливим аспектом у цьому процесі має стати адміністративно-правове регулювання сфери охорони здоров'я, що сприятиме вирішенню сучасних проблем у наданні медичних послуг населенню, які потребують комплексного підходу до них. Натомість, сьогодні варто звернути особливу увагу на питання розвитку системи платних медичних послуг, що надаються приватними медичними установами. Така діяльність має відбуватись на основі чіткого і зрозумілого законодавства, забезпечуючи максимальне охоплення усіх аспектів надання таких медичних послуг.

Метою дослідження є з'ясування сутності категорії «медична послуга» в контексті реформування галузі охорони здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, що стосуються різноманітних аспектів сфери охорони здоров'я, адміністративно-правового регулювання діяльності медичних закладів, проблематики медичного права досліджувались такими вченими як Ю. В.

Бережна, А. А. Герц, З. С. Гладун, І. М. Жаровська, О. А. Євтушенко, І. В. Миколаєць, І. Ю. Сенюта, В. Ю. Стеценко, С. Г. Стеценко, М. Ю. Щирба, Я. О. Янчак та низка інших.

Виклад основного матеріалу. Передусім, варто зауважити, що в Україні «кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування», що закріплено на найвищому рівні – у Конституції України (ст. 49) [1].

Окрім того, Основним Законом закріплено положення про те, що «держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвиткові лікувальних закладів усіх форм власності» [1].

Досвід формування та розвитку системи охорони здоров'я, що має досить тривалий і складний шлях, який пройшли провідні країни світу, і медична сфера яких є певним еталоном для інших, свідчить про те, що позитивний результат функціонування цієї сфери досягався за допомогою поєднання двох складових: державного і приватного секторів надання медичних послуг. Обидва сектори стали міцним підґрунтям та гармонійним доповненням один одного. Натомість, особливим стимулом для кожного стала конкуренція, що сприяла запровадженню найбільш прогресивних форм організації медичної галузі, покращення медичної діяльності і, відповідно, дозволяла якнайкраще визначати перспективні та пріоритетні напрями для подальшого розвитку системи охорони здоров'я.

У контексті адміністративно-правового регулювання медичних послуг в Україні, А. В. Самохін, акцентує увагу на тому, що терміни «медична допомога» і «медична послуга» широко вживаються в національному законодавстві України, проте цілісна правова дефініція цих понять у законах України відсутня. Посилаючись на Рішення Конституційного суду України від 29 травня 2002 р. № 10-рп/2002, вчений зазначає, що «медична допомога» і «медична послуга» трактуються і як синоніми, і як антоніми, і як частина одна одної. Так само, на думку вченого, співвідносяться поняття «медична допомога» і «медичне обслуговування» та інші. У той же час дефініції зазначених понять і термінів, наведені науковцями та практиками, різноманітні, а співпадають лише в окремих частинах й елементах [2, с. 96].

Аналіз трактувань сутності понять «ринок медичних послуг» українськими та іноземними науковцями дозволив, А. Д. Барзиловичу, дійти висновку, що зазначений ринок є складною збалансованою системою, що формується з сукупності організацій та установ, що є учасниками ринку та надають, регулюють або споживають медичні послуги при кон'юктурі ринку в певний момент часу, та діяльність яких спрямована на якісне та доступне надання необхідних послуг із поліпшення стану та збереження здоров'я людей. Натомість поняття «державне регулювання ринку медичних послуг» можна використовувати у вузькому та широкому значеннях [3, с. 74].

Розглядаючи медичну послугу як товар медичного ринку, С. Ф. Марова та С. М. Вовк, цілком справедливо зауважують, що «система охорони здоров'я – найважливіша складова системи соціального захисту держави. Вона ще має пострадянську розгалужену мережу медичних закладів, але вже з відтінком сучасності – приватний ринок медичних послуг починає займати суттєве місце в системі охорони здоров'я України. Водночас фінансування більшості лікувальних закладів досить здійснюється переважно за рахунок державних коштів, що знаходиться в щільній залежності від соціально-економічної ситуації у державі. Хронічний брак фінансових ресурсів не дозволяє надавати якісні медичні послуги населенню. В той же час, у державах, де є змішана система охорони здоров'я, можливість надання якісних медичних послуг не викликає сумнівів, тому що достатнє фінансування дозволяє формувати їх у повному обсязі, згідно з потребами споживачів» [4].

Л. Р. Криничко, О. Д. Крикун і Ю. М. Малігон, звертаючись до класифікації медичних закладів, що пропонує Всесвітня організація охорони здоров'я, зауважують, що сьогодні у світі виділяють лише три основні моделі охорони здоров'я. До них відносять: державну,

страхову та приватну модель медицини. Враховуючи чинники економічного розвитку, жодна з наведених моделей не зустрічається у «чистому вигляді, проте є обов'язковим переважання якоїсь одної». Саме тому, сьогодні система охорони здоров'я виступає головною складовою загальної системи соціального захисту держав [5, с. 111].

Натомість, дослідниця ефективності розвитку та функціонування ринку медичних послуг в умовах глобалізації та інтеграційних процесів у охороні здоров'я, Я. Янчак, вважає, що медична послуга відрізняється від будь-якої послуги в іншій сфері індивідуальністю та неповторністю, тому постає проблема оцінювання якості медичних послуг, а першим кроком до визначення показників якості є виділення основних її критеріїв. До основних, на думку дослідниці, критеріїв якості медичних послуг належать такі: 1) доступність медичної послуги; 2) адекватність медичної послуги; 3) наступність і безперервність медичної послуги; 4) ефективність і дієвість; 5) орієнтованість на пацієнта, його задоволеність; 6) безпека процесу лікування; 7) своєчасність медичної послуги; 8) відсутність (мінімізація) лікарських помилок, що ускладнюють одужання або збільшують ризик прогресування наявного у пацієнта захворювання, а також підвищують ризик виникнення нового; 9) науково-технічний рівень [6, с. 229-230].

Варто також звернути увагу на думки, які висловлює А. А. Герц, визнаючи справедливою тезу про те, що медична послуга може являти собою сукупність корисних властивостей конкретної діяльності (дій медичного характеру), а її корисний ефект може задовольнити потреби особи у відновленні чи підтриманні її здоров'я. При цьому вчена виділяє декілька особливостей медичних послуг:

- медичні послуги можуть здійснювати не всі особи, оскільки медична послуга – це професійна діяльність або сукупність професійних дій;
- професійна діяльність або сукупність професійних дій повинні здійснюватися для досягнення певної мети;
- медична послуга не має матеріального результату, але вона може бути поєднана зі створенням матеріального компоненту, загалом, матеріальний компонент не являє собою матеріальну цінність, а входить як складова до способу лікування;
- виконавець не завжди може гарантувати результат послуги, оскільки, по-перше, медична послуга являє собою не односторонні дії виконавця, але і зустрічні дії з боку пацієнта; по-друге, необхідно враховувати індивідуальні особливості кожного людського організму;
- медична послуга має визначену вартість, тому її надання супроводжується обов'язком оплати, яка включає витрати виконавця на її надання та його винагорода [7, с. 13].

Натомість, на думку О. Я. Коров'як, «незважаючи на проголошені Конституцією України принципи, система охорони здоров'я не забезпечує рівного безкоштовного доступу населення до якісних медичних послуг. Це виявляється в:

- 1) низькій якості медичних послуг. Очікувана тривалість життя населення України складає 68,2 року, що в середньому на 10 років нижче, ніж у країнах ЄС. Коефіцієнт дитячої смертності у 2,5 рази вищий, ніж у «старих» країнах ЄС. Рівень передчасної смертності втричі перевищує показник ЄС, рівень смертності від туберкульозу – у 20 разів вищий;
- 2) нерівному доступі до послуг охорони здоров'я. Бідні верстви населення страждають через відсутність можливості одержання необхідної медичної допомоги. Відомча медицина (з обмеженим доступом) ускладнює досягнення мети рівного доступу. Існують диспропорції у доступі до медичних послуг міських і сільських мешканців. Високим є тягар особистих витрат населення на послуги охорони здоров'я. Згідно з офіційною статистикою, витрати населення перевищують третину загального обсягу фінансування галузі (40% у 2008 р.) і здійснюються безпосередньо під час одержання медичних послуг [8, с. 55].

Водночас, у контексті фінансування медичної галузі, варто звернути увагу на думки, які викладає А. Мокрицька. Досліджуючи сутність та класифікацію медичних послуг як основу їх фінансування, науковець зауважує, що не можна говорити про те, що охорона

здоров'я не може і не має розвиватися за законами ринкового господарювання. Саме в умовах ринкових відносин з'являються передумови радикальних змін в організації охорони здоров'я. Звісно, в Україні на даний момент ринкові відносини не можуть бути розповсюджені на всю систему надання медичної допомоги.

Таке становище обумовлено, по-перше, практично повним державним регулюванням діяльності медичних установ, по-друге, обмеженим числом медичних установ, серед яких можлива конкуренція, регулююча роль якої стосовно якості медичних послуг очевидна. У зв'язку з цим, цілком виправданою є поява двох категорій, що позначають кінцеві результати лікарської діяльності. Так, «медична допомога» – це кінцевий результат безкоштовної медицини, тоді як «медична послуга» – це продукт або товар медицини платної [9, с. 116].

Висновки. Отже, можемо констатувати, що становлення медичних послуг на всіх етапах розвитку безпосередньо пов'язане з державною політикою реформування сфери охорони здоров'я.

Важливим аспектом у цьому процесі має стати адміністративно-правове регулювання сфери охорони здоров'я, що сприятиме вирішенню сучасних проблем у наданні медичних послуг населенню, які потребують комплексного підходу до них. Натомість, сьогодні варто звернути особливу увагу на питання розвитку системи платних медичних послуг, що надаються приватними медичними установами. Така діяльність має відбуватись на основі чіткого і зрозумілого законодавства, забезпечуючи максимальне охоплення усіх аспектів надання таких медичних послуг.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Самохін А. В. Адміністративно-правове регулювання медичних послуг в Україні: проблеми вдосконалення категоріального апарату. Науковий вісник Міжнародного університету. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 6-3. Том. 1. С. 96–99.
3. Барзилович А. Д. Наукові підходи до визначення понять «ринок медичних послуг», «державне регулювання ринку медичних послуг». Держава та регіони. Серія: Державне управління. 2019. № 4 (68). С. 70–75.
4. Марова С. Ф., Вовк С. М. Медична послуга як товар медичного ринку. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2017. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2017_4_4
5. Криничко Л. Р., Крикун О. Д., Малігон Ю. М. Приватні медичні послуги як об'єкт державного регулювання. Публічне урядування. № (5 (25)). С. 107-119. URL: [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2020-5\(25\)-107-119](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2020-5(25)-107-119)
6. Янчак Я. Ефективний розвиток та функціонування ринку медичних послуг в умовах глобалізації та інтеграційних процесів у охороні здоров'я. Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки: зб. наук. праць. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2017. № 876. С. 227–235.
7. Герц А. А. Право на надання медичних послуг як елемент особистого немайнового права на охорону здоров'я. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2014. № 11. Том. 2. С. 12–14.
8. Коров'як О. Я. Забезпечення якості послуг у медичній галузі України. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2018. № 5. Том 29 (68). С. 54–59.
9. Мокрицька А. Сутність та класифікація медичних послуг як основа їх фінансування. Світ фінансів. 2013. № 4. С. 115–120.

УДК: 342.9

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-89-104

ORCID ID 0000-0002-5242-7327

Савицька Світлана Леонідівна,

науковий керівник,

Кандидат юридичних наук,

Доцент кафедри правосуддя

юридичного факультету ІУТП ДУІТ

Шавлюк Валерія Алімівна

студентка 2 курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти,

Юридичного факультету Інституту управління та технологій

Державного університету інфраструктури та технологій,

МІСЦЕ СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ (ПРАКТИКИ) В УКРАЇНИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ВИРІШЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПИТАНЬ СУДОЧИНСТВА

Анотація. В даній роботі виділено основний принцип українського судочинства та проаналізовано застосування його як англо-американського принципу "ratio decidendi". Визначені правові засади організації судочинства в українській національній правовій системі. Приділено увагу ключовим причинам необхідності застосування судового нормотворення, а саме низькому рівню тлумачення, а отже і розуміння правових норм. Судове правотворення обумовлене необхідністю захисту так званих прихованих прав, а також є дієвим засобом усунення правового вакууму і подолання колізій між правовими нормами.

У праці також досліджені молодий інститут зразкової справи в адміністративному судочинстві та роль правових позицій Верховному Суду через призму судової практики як рушійної сили розвитку судової системи в Україні. Ключовою метою правових висновків та зразкової справи як регуляторів є забезпечення сталості та єдності судової практики, гарантування стандарту дотримання прав людини.

З огляду на неможливість законодавцем врегулювати швидкий розвиток суспільних відносин, виникнення великої кількості колізійних правовідносин та правового вакууму, автором дослідження акцентовано увагу на нераціональність розвитку судової системи в Україні лише в так званих "рамках" романо-германської правової сім'ї.

Перспективами розвитку судового прецеденту в Україні є або надання йому офіційного допоміжного рекомендаційного статусу як джерела правового регулювання, або віднесення до обов'язкових до застосування всіма суб'єктами джерел права. У будь-якому випадку подальше реформування інституту судового прецеденту прямо пов'язано із удосконалення професійного відбору суддів, а також забезпеченням прозорості і об'єктивності судових рішень.

Ключові слова: судове правозастосування, судова нормотворчість, джерело права, інститут зразкової справи, правові позиції Верховного Суду, судовий прецедент, судова практика.

Annotation. The article highlights the basic principle of Ukrainian legal proceedings and analyses its application as the Anglo-American principle of "ratio decidendi". The author defines the legal basis for the organisation of court proceedings in the Ukrainian national legal system. The article focuses on the key reasons for the need to use judicial rule-making, namely, the low level of interpretation and, consequently, understanding of legal norms. Judicial law-making is driven by the need to protect the so-called hidden rights and is an effective means of eliminating the legal vacuum and overcoming conflicts between legal norms.

The article also examines the young institution of exemplary cases in administrative proceedings and the role of legal opinions of the Supreme Court through the prism of judicial practice as a driving force for the development of the judicial system in Ukraine. As regulatory authorities, the key purpose of legal opinions and exemplary cases is to ensure the sustainability and unity of judicial practice and to guarantee the standard of human rights observance.

Taking into account the inability of the legislator to regulate the rapid development of social relations, the emergence of a large number of conflict of laws and a legal vacuum, the author focuses on the irrationality of the development of the judicial system in Ukraine only within the so-called "framework" of the Romano-Germanic legal family.

The prospects for the development of judicial precedent in Ukraine are either to grant it an official auxiliary recommendatory status as a source of legal regulation or to classify it as a source of law binding on all subjects. In any case, further reform of the institution of judicial precedent is directly related to improving the professional selection of judges, as well as ensuring transparency and objectivity of court decisions.

Keywords: judicial law enforcement, judicial rule-making, source of law, institute of exemplary case, legal positions of the Supreme Court, judicial precedent, judicial practice.

Актуальність теми дослідження. Під дією інтеграційних процесів українська національна правова система змінюється та набуває нових особливостей, що обумовлюється потребами правового регулювання. Однією з таких набутих особливостей є поява нових способів правового регулювання суспільних відносин, зокрема й активізація нових раніше не застосовуваних чи мало застосовуваних джерел правового регулювання.

На сьогодні сутність верховенства права не зводиться виключно до справедливості при встановленні правосуддя, вона також охоплює і створення дієвого механізму утвердження справедливості в ході реалізації вказаної функції судами. Разом з тим, сьогодні сформувався такий стан правового регулювання, який прямо вказує, що право і закон це різні категорії, а обмеженість діяльності судів законодавством є гарантією від їх свавілля.

З наведеного набуває актуальності питання щодо неможливості реалізації засади верховенства права в діяльності судової гілки влади, якщо їй надані повноваження суто технічно застосовувати функціонуючі приписи законодавства без реалізації функції власної правотворчості.

Саме тому виникає необхідність проведення аналізу доцільності наділення судової гілки влади повноваженнями щодо формування правових норм, а також дієвості такого механізму щодо забезпечення прав людини і можливості співіснування з іншими джерелами права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізована тематика є досить дискусійною та актуальною у науковій літературі.

Так, сутність сучасної судової системи та її основних принципів досить змістовно проаналізовано у роботах: Н.Д. Квасневської, О.С. Копитової, В.І. Завидняк, В.І. Капустинського, І.В. Волкової.

Зміст інституту зразкової справи проаналізовано у працях таких вчених як: А.С. Аксюта, Р.Г. Куйбіда, Н.А. Шлевер. Сутність, особливості, значення та проблеми використання правових висновків Верховного Суду вивчено такими вченими як: Н.О. Петрова, Н.В. Кузнєцова, С.В. Калюжна, В.В. Сахнюк, І.С. Іванюри, Д.В. Шевченка, С.В. Калюжною.

Мета дослідження: дослідження сутності та особливостей судового правозастосування та судової правотворчості та їх ролі у правовому регулюванні суспільних відносин, пошук відповіді на питання: «Чи є судовий прецедент джерелом права в українській національній правовій системі?», а також визначення майбутніх перспектив використанням судової правотворчості у регулюванні суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу. Глобалізаційні та інтеграційні процеси є одними із головних рушійних сил в правовому розвитку в усіх гілках влади України. Крім того,

євроінтеграційний шлях України вимагає адаптацію української судової системи до судової системи Європейського Союзу. Важливо зазначити, що вона неможлива без ґрунтовного підходу до проведення реформування судової системи, спрямованої на забезпечення та зміцнення незалежності судової влади, що є гарантом стабільності судових інституцій, які забезпечують демократію та верховенство закону.

Відповідно до ст. 2 Закону України “Про судоустрій та статус суддів” завданням суду є здійснення правосуддя на засадах верховенства права, забезпечення кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України.

Наталія Квасневська, аналізуючи різні підходи науковців та положення законодавства, тлумачить поняття “судова система” - “як зовнішньо та внутрішньо упорядковану організаційно єдину сукупність всіх судів утворених відповідно до Конституції та законів України на які покладаються виключні повноваження щодо здійснення правосуддя[11]”.

Здійснення правосуддя є однією з головних функцій судових органів, яке ґрунтується на всебічному, відповідно до принципів права, розгляду і вирішенню в судовому порядку юридичних спорів, в тому числі кримінальних проваджень, щодо захисту прав та інтересів громадян.

Правосуддя ґрунтується на таких засадах та принципах як: незалежність суддів, гласності розгляду справи, справедливості і законності, рівності учасників судового процесу перед законом і судом, гласності і відкритості судового процесу, мови судочинства і діловодства в судах та обов’язковості судових рішень.

Одним із головних завдань судових органів під час здійснення правосуддя є правильне судове правозастосування. Судове правозастосування є ключовим елементом судової системи і визначає, які права та обов’язки мають сторони у конкретних справах. Судове правозастосування, також відоме як судова практика, означає застосування законів і правових норм до конкретних фактичних обставин, які виникають у судових процесах.

Олена Копитова, суддя Північного апеляційного господарського суду, серед механізму правового регулювання виокремлює судове правозастосування як особливу форму через взаємозв’язок застосування права з іншими формами його реалізації, який створює єдиний механізм реалізації права[15].

Теоретичне підґрунтя судового правозастосування полягає у здійсненні його уповноваженими на те органами в межах закону та відповідно до особливостей процедури і принципам верховенству праву, яке зосереджене на захисті прав, свобод та інтересів громадянина, а також діяльністю державних органів відповідно до їх компетенцій.

Результатом даного процесу є ухвалення правозастосувального акту у вигляді судового рішення. Нормами процесуального права закріплено, що судові рішення має ґрунтуватися на засадах верховенства права та бути законним і обґрунтованим.

Не можна не погодитись з думкою О. Копитовою, яка влучно зазначає, що судові рішення є не тільки процесуальним документом, а й виявом судової практики. Даний прояв судового правозастосування включає такі складові:

- 1) ухвалення рішень, які сприяють забезпеченню єдності судової практики;
- 2) відступ від сталої правової позиції Верховним Судом у випадку необхідності[16].

Природа даного процесу полягає у встановленні суті норми права у конкретних справах під час здійснення судовими органами розгляду справи, за допомогою якого здійснюється пошук смислу правової поведінки, регульовані відповідними нормами права. Слід підкреслити, що у процесі правозастосування, суд не лише керується владними приписами й нормами, а й створює власні.

Крім того, судове правозастосування має на меті захист конституційних цінностей людини-громадянина України. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і

здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Натомість законодавством України не забезпечено врегулювання та захист усіх суспільних відносин. Питання прогалин у праві є актуальним до сьогодні, що підкреслює важливість правильного судового правозастосування.

Прогалини у праві зумовлені повною або частковою відсутністю необхідної правової норми у законодавстві. Втім, цивільне (ст. 10 ЦПК України) та господарське (ст. 11 ГПК України) процесуальне законодавство забороняє відмову у розгляді справ з мотивів відсутності, неповноти, суперечливості законодавства, що регулює спірні відносини та вказує на звернення до аналогії закону та (або) аналогії права, також дана норма знайшла своє місце у адміністративному (ст. 6 КАС України) процесуальному законодавстві.

Так, Володимир Завидняк згадує судову правотворчість за допомогою якого суди визнають та захищають “приховані права”, тобто ті права, які можуть впливати з загальних принципів та норм природного права [7] в контексті конституційного захисту основоположних прав та інтересів людини.

Неможливо заперечувати той факт, що судова правотворчість виступає невід’ємним елементом процесу судового правозастосування, який допомагає суддям формувати нові правові норми чи інтерпретувати існуючі в ході вирішення конкретних судових справ. Судова правотворчість в українському судочинстві є досить динамічним процесом, який враховує не лише букву закону, але й конкретні обставини кожної справи та сучасні соціокультурні та правові реалії. Такий підхід дозволяє судовій системі ефективно взаємодіяти з розвитком суспільства та забезпечувати правосуддя, яке відповідає потребам громадян, спонукаючи законодавця вносити зміни до нормативних актів України.

Віктор Капустинський, керівник апарату Верховного Суду та Інна Волкова, ще в період початку судової реформи у 2016 році, у своїй статті виділили правотворчу функції судового правозастосування як правозастосування за наявності прогалин у праві та в умовах колізії юридичних норм [10].

Досліджуючи мету та призначення судового правозастосування О. Копитова зазначає, що проблематика даного процесу вбачається у низькій ефективності забезпечення тлумачення норм права у конкретних справах з огляду на особливу юридичну природу прав людини. Як висновок вона згадує прецедентне право як необхідний та вдалий інструмент у конкретизації відповідних правових норм за допомогою якого формується чітке їх розуміння і за допомогою якого відбувається узагальнення практики у даній сфері [14].

Не можна не погодитись з думкою науковців, які відзначають важливу роль судової практики як комплексну діяльність судів, включаючи правозастосовну, інтерпретаційну та правотворчу сфери, що охоплює всі аспекти застосування інститутів права до вирішення конкретних судових справ, створюючи певні юридичні факти, що загалом є проявом прецедентного права в діяльності українських судів.

Звертаючись до прецедентного права (судового прецеденту) важливим є проаналізувати його зміст у англосаксонській правовій системі.

Англо-американська правова система заснована на ідеї, що суди вирішують конкретні справи на основі попередніх рішень, створюючи тим самим судовий прецедент. Дана форма вирішення судових справ сформована історично та сягає ще XII - XIII століть, коли основним джерелом утворення загального права були рішення королівських судів.

Дія судового прецеденту в англо-американській правовій системі визначається в частині судового рішення під назвою “ratio decidendi” (з лат. - “причина рішення”) - аргументація судом свого рішення у конкретній справі. Саме ця частина рішення створює юридичну норму, що вирізняє нормативний характер судового прецеденту, який є обов’язковим для інших справ з аналогічними фактичними обставинами у застосуванні його нижчими інстанціями або судами того самого рівня [19] як джерело права.

Натомість у романо-германській правовій сім'ї використовується “*jurisprudence constante*” - доктрина усталеної судової практики, що є узагальненням судових рішень аналогічних судових справ.

Хоча сам термін “*jurisprudence constante*” в українському праві використовується рідко, суттєвий аспект стабільності судової практики відображається саме в судовому процесі. Тобто основний зміст “*jurisprudence constante*” в українській судовій практиці полягає в постійності та стабільності правозастосовної діяльності судів у вирішенні подібних справ.

Можна виділити такі основні риси “*jurisprudence constante*” в українському судочинстві:

- сталість тлумачення нормативних актів - суди в процесі ухвалення правозастосувального акту дотримуються сталого тлумачення та застосування законодавства на підставі вже визначених юридичних принципів;
- врахування обставин справи - постійність судової практики, крім теоретичного підґрунтя, включає врахування фактичних обставин справи;
- вплив на судові рішення - правові позиції викладені в попередніх судових рішеннях вищими інстанціями використовуються судами нижчих інстанцій;
- правотворчий характер судового рішення - судді при ухваленні рішень можуть формулювати власні правові позиції.

Хоча в Україні судова практика не визнана джерелом права, але можна стверджувати, що органи судової влади визнають її допоміжним джерелом права, який не має зобов'язального характеру. В даному контексті варто зауважити, що судова практика як елемент судового рішення в системі загального права визнається як “*obiter dictum*” (з лат. - “сказане між іншим”).

Та чи можна стверджувати, що судові правозастосування є “*ratio decidendi*” в українському судочинстві? В контексті системи права двох різних правових сімей поняття “судові правозастосування” та поняття “*ratio decidendi*” ототожнювати не можна, але як перше, так і друге поняття має дуже схожу роль в судовому процесі, а саме - визначення основного правового принципу та/або аргументу, який стає вирішальним для прийняття судовим органом того чи іншого рішення у конкретній справі.

Розглядаючи питання місця та ролі судового прецеденту в українській судовій системі, слід проаналізувати характер існування судового прецеденту як такого в українському судочинстві.

В оновленій редакції Кодексу адміністративного судочинства України (далі - КАСУ) від 15.12.2017 року з'явилися норми щодо регулювання впровадженого інституту зразкової справи в адміністративному судочинстві. Метою створення даного механізму полягала у вирішенні актуальних питань, які пригальмовували ефективну діяльність судових органів адміністративного судочинства.

Верховний Суд визначив такі три головні цілі існування інституту зразкової справи:

- зменшення навантаженості на суддів;
- забезпечення єдності правозастосування практики;
- сприяння швидкому розгляду великої кількості однотипних адміністративних справ.

Слід зазначити, що дана процедура типових справ була розроблена за прикладом «пілотних рішень» Європейського Суду з прав людини (далі – Європейський Суд) та досвіду Німеччини. Тому доречно проаналізувати дану практику Європейського Суду.

Загалом станом на квітень 2021 року Європейським Судом винесено 27 пілотних рішень. Перше пілотне рішення було винесено 22.06.2004 року у справі «Broniowski v. Poland» щодо майна, розташованого за річкою Буг. Даним рішенням було визнано порушення прав власності, та на думку Європейського Суду близько 80 000 осіб перебували в аналогічній ситуації[9]. Процедура пілотних рішень застосовується у ситуаціях, що стосуються великої кількості людей і в яких існує нагальна потреба у наданні їм швидкого та належного

відшкодування на національному рівні. Кодифікація процедури ухвалення пілотного рішення закріплена у правилі 61⁴ Регламенту Європейського Суду (далі - Регламент), яке було додане у лютому 2011 року. А також статті 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4.11.1950 року (далі – Конвенція) щодо обов’язкової сили рішень та їх виконання державами-учасниками.

Відповідно до правила 61⁴ Регламенту Європейський Суд може ініціювати, за власною ініціативою або на прохання однієї або обох сторін, процедуру винесення пілотного рішення та ухвалити його, якщо факти заяви свідчать про існування у відповідній держави-учасниці структурної або системної проблеми чи іншої подібної дисфункції, яка спричинила або може спричинити надходження аналогічних заяв[27]. Процедура пілотних рішень Європейського Суду застосовується з урахуванням відповідної належної оцінки порушуваних прав та свобод відповідно до Конвенції.

Досліджуючи особливості даної процедури Артем Григоренко зазначив, що інституція пілотного рішення має такі завдання: 1) виявляти природу встановленої структурної чи системної проблеми; 2) зазначати вид заходів для її усунення, які держава-відповідач на національному рівні зобов’язаний застосувати, а також можливий конкретний строк, наданий для вжиття цих заходів[3].

Однією з характерної особливості процедури прийняття пілотного рішення, зазначеної у п. (а) ч. 6 ст. 61⁴ Регламенту, є право Європейського Суду відкласти розгляд усіх аналогічних заяв до вжиття заходів з метою виправлення ситуації, що вимагаються відповідно до резолютивної частини пілотного рішення[27].

Наталія Блажівська підкреслює, що «Європейський Суд в рамках процедури пілотного рішення наділив себе законотворчими повноваженнями, оскільки вона підкреслює конституційну функцію Європейського Суду, виділяючи при цьому, що Конвенція – це конституційний елемент європейського суспільного порядку[2]». Дану позицію Європейського Суду можна кореспондувати з тим, що, у резолютивній частині таких рішень суд зазначає заходи, які держава-відповідач має застосувати, які несуть характер законодавчих змін на національному рівні. Та відповідно до принципу субсидіарності, який лежить в основі системи Конвенції, держава-відповідач залишається вільною у визначенні належних засобів і заходів для припинення та запобігання даним порушенням.

Крім того, суддя Касаційного адміністративного суду України, Тетяна Стрелець, також зазначає, що Європейський Суд виступає як квазі-конституційний орган, який у пілотному рішенні вказує на існування інституційних проблем, що зачіпають багатьох людей[25].

До того ж, Секретаріат Європейського Суду у роз’ясненні статті 46 Конвенції, підкреслює, що всі справи, що впливають з однієї і тієї ж системної першопричини, поглинаються процесом виконання пілотного рішення[26]. Виносячи пілотне рішення Європейський Суд виступає у роль суду першої інстанції, зобов’язуючи державу-відповідача здійснити конкретні дії. Дана особливість процедури підкреслює прецедентний характер пілотного рішення.

Отже, що пілотне рішення – це особливий вид рішення, в якому Європейський Суд не лише встановлює, що факт порушення державою відповідні положення Конвенції та/або Протоколів до неї, а й ретельно аналізує структурну та/або системну проблему, що призводить до значної кількості аналогічних порушень, надаючи державі-відповідачу вид заходів для їх усунення, які остання зобов’язана виконати.

Доцільно відмітити, що суспільні відносини розвиваються досить динамічно і не є виключенням сфера правового регулювання адміністративних відносин. Такий швидкий розвиток призводить до того, що законодавець не встигає врегульовувати всі існуючі суспільні відносини відразу після їх виникнення, що призводить до появи правового вакууму, а відсутність такого правового регулювання виключно негативно відображається на стані забезпечення прав і свобод людини.

В силу об'єктивних причин, а саме у зв'язку з необхідністю подолання колізій у правовому регулюванні та недопущення правового вакууму, законодавцем було підготовлено та ухвалено законопроект про внесення змін до ряду ключових нормативно-правових актів від 03.10.2017 № 2147 [15], в тому числі й до Кодексу адміністративного судочинства України. Ухвалення вказаного законопроекту обумовлювалося об'єктивною потребою вдосконалення і оновлення допустимих до застосування судами інструментів та засобів судового захисту. Так, станом на 2017 рік судова практика вже мала випадки, особливо у сфері адміністративного судочинства, коли велика кількість осіб зверталася до суду за захистом своїх прав на аналогічних підставах та з тих же приводів, тобто фактично у однакових типових ситуаціях. У зв'язку з браком допустимих до використання у таких випадках правових інструментів, суди мали кожного разу розглядати типові справи в аналогічному порядку та фактично з'ясовувати ті ж самі обставини справи. Безперечно, що така ситуація виключно негативно відображається на розумності строків судового провадження та стану захищеності прав і свобод людини.

Так, однією з ключових новел у правовому регулюванні відправлення адміністративного судочинства, які введені законопроектом № 2147 від 03.10.2017 став інститут зразкової та типової справи. Досвід вказаного правового регулювання національним законодавцем запозичено з практики ухвалення пілотних рішень у зразкових справах Європейським Судом.

Не можна не погодитись з думкою суддею Верховного Суду Жука Андрія, який характеризує типову справу, виокремлює такі її якісні критерії: можливість вирішення зразкової справи по суті позовних вимог; суперечливість норм матеріального права або незрозумілість порядку застосування норм матеріального права до спірних правовідносин; відсутність у справах значних розбіжностей у фактичних обставинах; наявність саме аналогічних вимог і підстав позову; відповідачем типової справи є один і той самий суб'єкт владних повноважень[6].

Зразкова адміністративна справа є за своєю сутністю типовою, яка прийнята до провадження Верховним Судом, з метою винесення зразкового судового рішення на правах суду першої інстанції. Згідно ч. 3 ст. 291 Кодексу адміністративного судочинства [16], суд при ухваленні рішення у аналізованому різновиді справи має приймати до уваги зміст рішення винесеного Верховним Судом при вирішенні аналогічної зразкової справи. Якщо у провадженні суду перебуває адміністративна справа відносно якої суд дійшов висновку, що вона є типовою, а зразкова аналогічна справа перебуває на розгляді Верховного Суду, то такий суд може призупинити судовий розгляд до винесення відповідного рішення вищим судовим органом в системі судів загальної юрисдикції та вступу його у законну силу.

Перевагами вирішення судових справ з урахуванням рішення у зразковій справі є те, що за таких умов немає необхідності їх перегляду судами вищих інстанцій, а також такий спосіб їх вирішення забезпечує оперативність судового розгляду та сталість, єдність судової практики [17].

З огляду на проблему завантаженості національних судів, інститут зразкової справи є ефективним, дієвим і виваженим правовим інструментом захисту прав і свобод, який забезпечує єдність судової практики в контексті вирішення однотипних публічно-правових спорів. Однією з переваг аналізованого інституту на який необхідно звернути увагу, - це закладений законодавцем механізм вирішення проблеми оперативності розгляду маси типових справ, які в силу об'єктивних обставин виникають періодично.

В такому випадку Верховний Суд висвітлює офіційну правову позицію по суті зразкового публічно-правового спору, а така позиція має враховуватися всіма судовими інстанціями. Фактично, інститут зразкової справи заклав основи правового регулювання по суті на підставі судового прецеденту, хоча законодавець прямо й не оперує таким поняттям у офіційних правових нормах.

Надання повноважень вищій судовій інстанції ухвалювати рішення у зразкових справах та покладення обов'язку на судові органи нижчих інстанцій їх обов'язково враховувати при прийнятті рішень, фактично вказує, що судовій гілці влади в особі вищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції надано повноваження в сфері правотворення.

Така практика хоча не відповідає сутності романо-германської правової системи, де правові спори вирішують на основі типових норм матеріального і процесуального права у кожному окремому випадку, але в контексті європейської інтеграції та глобалізаційних процесів, у сучасному правовому світі розвиваються принципові ознаки і між правовими сім'ями. З наведеного, варто відмітити, що застосування у національній практиці адміністративного судочинства аналізованого не характерного правовій системі правового засобу все ж таки виправдане, оскільки забезпечує реалізацію ознаки правової держави та виконанню державною завдань, покладених ст. 3 Конституції України.

До найбільш поширених категорій типових справ у контексті національної судової практики необхідно віднести ті, що являють собою публічно-правові спори фізичних осіб з органами публічної адміністрації про виплату соціальних виплат, зокрема пенсійних певних категоріям осіб. Саме справи щодо здійснення пенсійних виплат, їх розміру мають найбільш масовий характер, а також характеризуються однієї й тією ж категорією позивачів.

Досить вдалою є й практика формування внутрішнього змісту судових рішень у зразкових справах, яка характеризується зрозумілістю для широкого загалу як юристів, так і просто зацікавлених осіб. Вказана структура частіше за все включає наступні елементи:

- викладення руху справи у судових інстанціях;
- формулювання наведеної аргументації учасниками спору;
- нормативно-правові акти, які врегульовують відповідне коло відносин;
- правова позиція вищої судової інстанції, яка включає:
 - здійснення правової оцінки констатованих аргументів учасниками спору;
 - формування власних правових висновків в контексті висунутих аргументів та сутності діючих правових норм;
 - зазначення конкретних підстав та ознак, виходячи з яких суд дійшов висновку, що має місце в даному випадку зразкова справа;
 - конкретні встановлені судом обставини, що дають правові підстави констатувати необхідність використання правових норм інституту зразкової справи;
 - визначення порядку зразкового застосування відповідних правових норм;
 - зазначення обставин, які можуть давати підстави на застосування інших діючих правових норм, а ніж наведених у такій справі.

Інститут зразкової справи є досить дієвим про що свідчить статистика його застосування. Так, станом на жовтень 2022 року, до Верховного Суду було подано 140 адміністративних справ як зразкових, а Верховним Судом прийнято 25 рішень[24].

Щодо характеру публічно-правових спорів в категорії яких найбільша кількість рішень у зразкових справах, то це публічно-правові спори соціального характеру, а саме понад 60% від загальної кількості подань. До таких категорій зразкових справ, які мають тенденцію щодо збільшення кількості слід віднести наступні:

- щодо здійснення перерахування пенсій пенсіонерам Міністерства внутрішніх справ України з огляду на оновлення і збільшення фінансового забезпечення працівників Національної поліції України;
- спори щодо відмови уповноважених органів у складанні документу про розміри грошового забезпечення, який є підставою для подальшого перерахунку і нарахування пенсії особі;
- щодо форми виготовлення паспорту громадянина України;

- щодо скасування рішень уповноважених податкових органів про накладення штрафу, застосування інститут пені як наслідок не здійснення сплати чи прострочення сплати, чи сплати не в повному розмірі єдиного внеску;
- та інші [1].

Як висновок необхідно визначити позитивні і негативні ознаки застосування інституту зразкової справи у національному адміністративному судочинстві. До позитивних ознак застосування даного інститут слід віднести наступні:

- реальне забезпечення єдності національної судової практики у сфері відправлення адміністративного судочинства;
- сприяння реалізації принципу розумності розгляду адміністративних справ судами, шляхом підвищення оперативності;
- зменшення кількості однотипних судових справ, що одночасно перебувають на розгляді у адміністративних судів;
- забезпечення підвищення загальної якості здійснення адміністративного судочинства, а отже як наслідок забезпечення більш високого рівня захисту гарантованих прав людини.

До негативних ознак застосування аналізованого інституту у національному адміністративному судочинстві слід віднести наступні:

- завантаженість Верховного Суду поданнями судів нижчих інстанцій про відкриття провадження у зразковій справі, оскільки саме суди нижчих інстанцій наділені таким правом;
- порушується принцип розумності строку розгляду адміністративної справи у судах нижчих інстанцій у зв'язку з необхідністю додаткового часу для вирішення Верховним Судом питання про відкриття провадженні у зразковій справі;
- здійснення судами абстрактного розгляду справи у разі існування зразкового рішення у типовій справі.

Серед науковців є досить поширена точка зору, що під правовою позицією в контексті аналізованого різновиду здійснення судочинства доцільно розглядати правовий висновок, який ухвалений колективно і має високий ступінь аргументованості і вказує погляд Верховного Суду на офіційне розуміння сутності правової норми, а також визначає умови застосування такої правової норми під час діяльності суддів.

Метою винесення таких позицій визначається забезпечення єдності та сталості практики застосування судами правових норм, оскільки вказані позиції є обов'язковими для врахування всіма органами уповноваженими на застосування відповідної правової норми.

На думку Євгенія Дояра правовим позиціям вищої судової інстанції характерні наступні ознаки:

- створюється у колегіальному порядку представниками вищого судового органу;
- судді мають глибокий ступінь обізнаності у відповідній галузі права і практиці застосування відповідного законодавства;
- аргументованість;
- має на меті забезпечення сталості судової практики у сфері застосування відповідної правової норми;
- забезпечує уникнення проблем в контексті можливих колізій між діючими правовими нормами;
- фактично є прецедентом або типовим правилом застосування відповідної норми права;
- має характер верховенства, оскільки змінюватися може шляхом її перегляду судовою інстанцією, яка її сформувала;
- закріплюється у юридичному акті [5].

Варто також зазначити, що до особливостей, які характерні правовим позиціям Верховного Суду є привід їх винесення, а саме наявність казуальних питань правозастосовної

практики. А також те, що правові позиції носять характер правового прецеденту у випадках, коли вони включають у себе положення і конкретні приклади їх використання до певних чітко вказаних обставин певної справи.

Підсумовуючи викладені ознаки та особливості правових позицій, можна надати їм таке визначення. Правові позиції Верховного Суду – це письмово викладені у офіційному документі вищої судової інстанції погляди, які сформовані як результат здійснення контролю за правосудністю рішень судів нижчих інстанцій, що носять обов’язковий характер для всіх суб’єктів правозастосування і правореалізації при вирішенні спорів аналогічного характеру в процесі тлумачення правових норм та вирішення питання про доцільність їх застосування для врегулювання типових суспільних відносин. Сутність таких правових позицій зводиться до встановлення способів вирішення колізій у правовому регулюванні, усунення правового вакууму - формування так званих судових правових норм.

Окремо доцільно відмітити, що аналізовані правові позиції є обов’язковими для врахування не виключно під час застосування правових норм судами, а також і всіма іншими уповноваженими на правозастосування органами публічної влади і їх посадовими особами. Досить слушною є думка

В. Петрика, який наполягає на тому, що суб’єкт формування правових позицій фактично формує нові юридичні терміни, а саме:

- вказує на нову сутність правових норм;
- вказує на нові погляди на певні обставини справи;
- здійснює консолідований аналіз певних обставин справи [18].

Всі вищевказані напрямки діяльності забезпечують формування правової позиції найвищої судової інстанції, яка в майбутньому є обов’язковою для врахування. При цьому важливо чітко розуміти, що аналізовані правові позиції в жодному випадку не можуть вміщувати в собі якісь нові структурні елементи здійснення правового регулювання, оскільки їх специфіка в тому, що вони відображають погляди на виключно вже створені та діючі правові норми.

Разом з тим, такий підхід є досить дискусійний, оскільки неможливо фактично усунути прогалини у правовому регулюванні чи вирішити колізії між правовими нормами шляхом формування правових позицій і при цьому недопущення включення до їх змісту нових елементів правового регулювання. Таким чином, фактично правові позиції можуть містити нові елементи правового регулювання, але прийнято їх сприймати не як новосформовані правові норми.

На сьогодні можна сміливо говорити про те, що сучасній правовій позиції Верховного Суду характерні ознаки правового прецеденту. Безперечно, після судової реформи 2016 року у діяльності вищої судової інстанції є елемент так би мовити правотворчості. Цей напрямок діяльності обумовлений одним із таких завдань, які покладається на Верховний Суд у вигляді забезпечення дієвості принципу законності шляхом окреслення обсягу застосування певної правової норми. На підтвердження думки про наявність серед повноважень Верховного Суду напрямку діяльності щодо формування нормотворчості доцільно вказати і цілеспрямовану діяльність законодавця щодо позбавлення Конституційного Суду України повноваження у вигляді офіційного тлумачення законів, згідно закону України № 1401-VIII від 02.06.2016, яким внесено зміни до ч. 1 ст. 150 Конституції України [24].

Крім того, правову основу аналізованого повноваження Верховного Суду закладено в Закон України від 02.06.2016, згідно якого внесено зміни до Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [25]. Вказані зміни стосувалися насамперед ліквідації вищих спеціалізованих судів та покладення функції забезпечення єдності судової практики на Верховний Суд з наданням останньому права формувати аналізовані обов’язкові для врахування правові висновки. Структурним елементом Верховного Суду, який має право контролювати

правосудність судових рішень є Велика Палата, повноваження якої щодо оцінки прав осудності поширюються й на судові рішення касаційних судів.

На сьогоднішній день питання віднесення правових висновків Верховного Суду до джерел права є відкритим та найбільш гострим і дискусійним серед всіх існуючих проблем, наслідком якого є негативне відображення на правозастосовній практиці всіх судів та судовій практиці.

Неоднозначність чинного законодавства в контексті використання правових висновків як джерел права криється у змісті ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Так, у ч. 5 ст. 13 зазначеного закону закріплено положення про те, що аналізовані висновки щодо застосування норм права, які містяться у постановах вищої судової інстанції мають обов'язковий характер для всіх суб'єктів правозастосування наділених публічно-владними повноваженнями, які у процесі своєї діяльності здійснюють застосування відповідного правового акту чи правової норми щодо якої мають офіційні висновки.

Разом з тим, у ч. 6 ст. 13 зазначеного закону міститься інше положення, яке за своєю сутністю не відповідає попередньому, а саме про те, що такі висновки про застосування правових норм враховуються судами при правозастосуванні. Втім “обов'язкові до застосування” і “враховуються при правозастосуванні” має принципово різне смислове навантаження. Хоча законодавцем прямо не передбачена юридична сила таких правових висновків, але все ж таки прямо у законодавчих актах закріплена преюдиційність таких висновків, а точніше судових рішень для застосування іншими судами.

При цьому в нормативних актах процесуального права однією з підстав у відмови у відкритті касаційного провадження є сформований Верховним Судом правовий висновок щодо вірності застосування певної правової норми. Специфіка діючого механізму правового регулювання щодо застосування правових висновків вказує на безальтернативну обов'язковість їх застосування і врахування у відповідному правозастосуванні.

Підсумовуючи вищевикладене можна стверджувати, що хоча законодавець прямо і не передбачив у переліку джерел права правові висновки, сутність вищенаведених норм як у процесуальних кодексах, так і в Законі України «Про судоустрій та статус суддів» вказує, що правові висновки є фактично джерелом права.

Разом з цим, доцільно зазначити, що згідно п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України закріплено правову норму вищої та прямої юридичної сили, яка вказує, що судочинство врегульовується виключно законами. З наведеного постає логічне запитання, а чи не намагається законодавець завуальовано деформувати зміст вищевказаної конституційно-правової норми, шляхом закріплення у ряді законодавчих норм законів обов'язковість правових висновків Верховного Суду для застосування та їх врахування при врегулюванні відносин.

Наведені суперечності потребують законодавчого вирішення і вказують на один із пріоритетних напрямків подальшого реформування судової системи в контексті її ролі у системі гілок влади, в тому числі й прямого вирішення питання: “Чи наділений Верховний Суд повноваженнями щодо формування правових норм і чи вони є джерелом права?”.

Що ж до забезпечення сталості та однаковості судової практики, то варто відмітити, що Верховний Суд має достатньо повноважень в сфері контролю законності судових рішень як суд касаційної інстанції, в тому числі й в контексті забезпечення правового регулювання типових правовідносин з огляду на викладені ним правові висновки, які матимуть рекомендаційний характер, оскільки у будь-якому випадку може ухвалювати відповідні процесуальні рішення за результатами розгляду касаційних скарг в яких невраховані судами надані ним рекомендації щодо правового регулювання.

У теорії права судовим прецедентом як різновидом правового прецеденту прийнято вважати рішення суду вищої інстанції у конкретній справі, яке носить обов'язковий характер для інших ієрархічно підпорядкованих судових інстанцій при вирішенні аналогічних справ. В

українській національній правовій системі судовий прецедент витікає із передбаченої законодавством можливості застосовувати нормативні приписи, які містяться у:

- у рішеннях Конституційного суду України;
- у рішеннях Верховного Суду;
- рішеннях Європейського суду з прав людини.

У контексті національного правового регулювання досить слушною є думка Є. Черняка про прецедентний характер рішення судового органу конституційної юрисдикції з огляду на такі їх ознаки: багаторазовість використання, загальнообов'язковий характер і офіційність доведення до відому потенційним суб'єктам правозастосування. Тобто рішення даного органу мають характер прецеденту-тлумачення додаткового значення. Враховуючи офіційність та загальне використання даного різновиду тлумачення фактично можна стверджувати, що в судовій практиці має місце «квазіпрецедент» [23].

Зміст ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» вказує на те, що судові рішення Верховного Суду за своєю правовою природою є остаточним варіантом вирішення певного спору і одночасно є стандартом правозастосування як для судів, так і для інших уповноважених органів. Потреба, яка обумовила законодавця наділити вищий судовий орган правом формування по суті судових прецедентів є високий ступінь колізійності існуючих відносин та виникнення правового вакууму у зв'язку з порушенням оперативності та повноти правового регулювання. За таких умов правові висновки вищого судового органу часто є єдиним засобом розуміння певних правових норм.

Рішення Конституційного та Верховного Суду законодавчо наділені окремими ознаками судового прецеденту обов'язкового до застосуванню характеру, але варто відмітити, що у національній судовій практиці певні ознаки судового прецеденту можуть мати і судові рішення ухвалені судами нижчих інстанцій. Безперечно, що такі рішення не мають обов'язкового характеру, але якщо вони ухвалені із застосуванням аналогії права чи аналогії закону чи містять слушне теоретичне наповнення правових визначень, то суди можуть у добровільному порядку звертатися до їх змісту для обґрунтування певного кола обставин при вирішенні правового спору. У будь-якому випадку у кожній конкретній справі має відбуватися незалежний судовий розгляд, а ухвалення рішення суто на ґрунті не скасованого відповідними судовими інстанціями рішення іншого суду у аналогічній справі неможливе.

Визначення місця судового прецеденту у національній правовій системі є досить дискусійним, але безперечно, що цей інститут є дієвим способом правового регулювання, який враховує активний розвиток суспільних відносин і забезпечує якісне розуміння сутності правових норм.

Науковці поділяються на дві групи, а саме тих, хто заперечує існування судового прецеденту як джерела права в українській правовій системі та тих хто вказує на існування і використання цього джерела.

На думку А. Луць, доцільно прямо в законодавстві передбачити правотворчі повноваження Конституційного та Верховного Суду, оскільки це відповідає сьогоdnішнім потребам правового регулювання і виключно позитивно відобразиться на забезпеченні прав і свобод людини.

На думку В. Шафарчука, судовий прецедент можна розглядати як дієвий спосіб забезпечення прозорості і неупередженості правового регулювання, оскільки чим більше судових прецедентів тим менше можливості свобод дій у органів уповноважених на правозастосування, а тому забезпечується таким чином стандарт правового регулювання на який можуть розраховувати всі особи, які є учасниками типових правовідносин. Важливість судового прецеденту впливає й з того, що чинне законодавство не передбачає правової можливості відмовити особі, яка звернулася за захистом своїх прав у зв'язку з неврегульованістю певного кола суспільних відносин правом [8].

З іншого боку при застосуванні судового прецеденту виникає ризик порушення принципів індивідуальності та об'єктивності розгляду спору. Натомість, суди спрощено будуть ставитися до встановлення і аналізу обставин справи, оскільки існує типове рішення з порушеного кола питань і вони не підлягають додатковому встановленню. За таких умов постає проблема дотримання й принципу справедливості судового розгляду.

Сутність національного використання судового прецеденту зводиться до двох аспектів, а саме запровадження і використання інституту зразкових справ та покладення на правозастосовні органи обов'язку застосовувати та враховувати при вирішенні спорів правові висновки вищої судової інстанції у таких типових правовідносинах.

Використання інституту зразкових справ більше наближене до класичного застосування прецеденту у англо-саксонській правовій системі. Що ж до обов'язковості застосування правових висновків Верховного Суду, то у цьому випадку також простежуються ознаки прецедентного права, але досить обмежені. Правові висновки по суті є прецедентом у формі тлумачення, що відображає дозволену законодавцем межу продовження нормотворення з боку судових органів.

На думку судді Великої Палати Верховного Суду Д. Гудими, відсутність офіційного визначення у чинному законодавстві поняття судового прецеденту та віднесення такого до системи джерел права в офіційному формалізованому порядку не є автоматичним свідченням того факту, що таке джерело права в українській правовій системі відсутнє.

Хоча згадане "англо-американське" джерело права не використовується в українській правовій системі, але активно використовується в контексті тлумачення правових норм. Формуючи правові висновки Верховний Суд реалізує принцип *stare decisis* (з лат.: «стояти на вирішеному»), який вказує на обов'язковість врахування такого рішення в ході розгляду судами нижчих інстанцій типових справ. У зв'язку з тим, що будь-який різновид тлумачення передбачає або зменшення правового впливу норми, або його збільшення, цей факт свідчить про формування нового чи оновленого формалізованого правила поведінки, так-як до тлумачення точно такого не було [4].

Чинний правовий механізм застосування правових висновків як джерела права по суті все ж таки містить запобіжник від порушення принципу незалежності судді при розгляді спору, а також об'єктивності і справедливості його вирішення, оскільки суддя має право констатувати і навести конкретні причини неможливості віднесення справи, що перебуває у нього на розгляді до відповідної категорії типових справ, а отже обґрунтовано не використовувати відповідний правовий висновок. За таких умов у діях судді не буде порушення норм процесуального права, але мотиви такого не використання зразкової справи чи правового висновку мають бути чітко і змістовно обґрунтовані.

Як висновок слід зазначити, що судовий прецедент фактично існує в національній правовій системі і активно використовується, але з урахування особливостей класичної романо-германської правової сім'ї.

Не можна залишити поза увагою і суб'єктивну складову судді у формуванні судового прецеденту, який в подальшому набуває загальнообов'язкового характеру. У даному контексті проблема криється у добросовісності суддів, які формують такий прецедент, створюючи фактично в реаліях правового регулювання на сьогоднішній день правову норму. Офіційне закріплення судового прецеденту як джерела права фактично надає судовій гілці влади повноваження у сфері правотворення, що несе масовий, а не індивідуальний вплив на стан захищеності прав людини, а тому судді повинні мати високі в першу чергу морально-ціннісні та професійні якості і керуватися виключно принципом верховенства права, тобто принципом справедливості при формуванні прецедентних норм.

Подальшою перспективою реформування процесуального законодавства очевидно буде продовження нівелювання законодавцем між офіційним визнанням судового прецеденту

джерелом права і залишення його допоміжним правовим регулятором типових суспільних відносин.

Висновки. Визначальною рисою сучасного стану держав є активна участь у інтеграційних процесах, що обумовлюється глобалізацією всіх сфер життя. Суспільні відносини розвиваються занадто швидко і право не встигає рухатися з розвитком цих відносин, а тому як наслідок виникає велика кількість колізійних правовідносин та навіть правовий вакуум. Такі наслідки несумісні з основними засадами функціонування сучасної держави, яка взяла на себе обов'язки щодо якісного забезпечення прав і свобод людини. Тому держава змушена здійснювати пошук нових ефективних способів правового регулювання, виходячи з існуючих умов функціонування. Одним із таких способів є застосування судових прецедентів в українській судовій системі.

Судовий прецедент як джерело права характерний англо-американській правовій системі і визначається в частині судового рішення під назвою «ratio decidendi». Сутність цього положення зводиться до того, що частина судового рішення, яка обґрунтовує певні обставини справи і може використовуватися в подальшому як правова норма.

Особливість національної правової системи як одного з класичних варіантів романо-германської є те, що судовий прецедент використовується у вигляді узагальнення уповноваженими судовими органами судової практики, яке може бути у вигляді зразкової справи чи правового висновку.

Судова практика як фактично джерело права у національній правовій системі використовується досить давно, але законодавець постійно уникає прямої законодавчої констатації такого джерела права, оскільки такий підхід суперечитиме засадам функціонування і правової системи, і гілок державної влади.

На даний час, у ч. 5, ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» досить непослідовно визначаються обов'язки судів застосовувати та/або враховувати правові висновки при вирішенні відповідних спорів.

Втім констатовано, що у правових нормах містяться положення, що підтверджують опосередкований характер існування судового прецеденту як джерела права. Такий підхід в частині процесуального законодавства суперечить положенням ст. 92 Конституції України, де прямо визначено, що судочинство врегульовується законами, а не судовими рішеннями. Такі суперечності потребують невідкладного вирішення, а об'єктивним шляхом такого вирішення на мою думку може бути надання судовому прецеденту характеру рекомендаційного джерела права, що збереже ідентичність національної правової системи і забезпечить дію розробленого механізму забезпечення Верховним Судом сталості та єдності судової практики.

Більш того, рекомендаційний характер судового прецеденту сприятиме дотриманню справедливості і об'єктивності судового розгляду у кожній окремій справі, а суддя матиме ширші повноваження щодо вибору моделі вирішення спору. Разом з тим, суд найвищої інстанції має повноваження в ході розгляду касаційної скарги у будь-якому випадку постановити остаточне рішення з огляду на врахування чи не врахування судами нижчих інстанцій рекомендаційного джерела – судового прецеденту.

Перспективами подальшого розвитку національної правової системи в контексті використання судового прецеденту як джерела права є безперечно більш широке використання даного способу правового регулювання. Крім того, на мою думку, все ж таки законодавцю прийдеться визначитися з тим чи є судовий прецедент обов'язковим до застосування як джерело права, чи закріпити за ним статус рекомендаційного допоміжного правового регулятора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналіз практики застосування інституту зразкової справи в адміністративному судочинстві як заходу скорочення тривалості судового провадження. URL: <https://rm.coe.int/analysis-of-model-cases-admin-proceedings-by-r-kyubida-ukr-fin/1680a28b2f>.

2. Блажівська Є. Пілотні рішення Європейського Суду з прав людини: поняття та процедура прийняття. Наукові праці НУ ОЮА. 2018. Т. 21. С. 20–26.
3. Григоренко А. Особливості і процедура ухвалення пілотного рішення Європейським Судом з прав людини. Юридичний вісник "Повітряне і космічне право". 2019. Серія «Юрид. вісн. Повітр. і косм. право», № 4. С. 158–163.
4. Гудима Д. В законодавстві України не закріплено поняття прецедент, однак це не означає, що де-факто його не існує. Судова влада України. URL: <https://court.gov.ua/press/news/659343/>.
5. Дояр Є. До питання про правотворчу природу правових висновків Верховного Суду. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2022. № 1. С. 213–217. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/259551/256119>.
6. Жук А. Особливості розгляду зразкових та типових справ. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/2022_11_25_Zhuk_17_11.pdf.
7. Завидняк В. І. Запровадження судового прецеденту на основі поєднання практики, втіленої в законодавстві іноземних держав. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика). 2018. № 3-4. С. 199–204.
8. Іванюра І., Шевченко Д., Сівець А. Правова природа та місце судового прецеденту в системі джерел права України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2021. № 64. С. 26–31.
9. Інформаційний бюлетень - пілотні рішення. Офіс Ради Європи в Україні. URL: <https://rm.coe.int/factsheet-5-fs-pilot-judgments-uk/1680a22060>.
10. Капустинський В., Волкова І. Теоретичні основи судового правозастосування. Часопис цивільного і кримінального судочинства. 2016. № 5. С. 84–93.
11. Квасневська Н. Поняття судової системи України: сучасний погляд. Форум права. 2015. № 5. С. 110–113.
12. Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс України від 06.07.2005 р. № 2747-IV : станом на 4 листоп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
13. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
14. Копитова О. Мета та призначення судового правозастосування: теоретичні аспекти. Прикарпатський юридичний вісник. 2018. Т. 1, № 4. С. 126–129.
15. Копитова О. Судове правозастосування як особлива процесуальна форма: загальнотеоретичний підхід. Visegrad Journal on Human Rights (Словацька Республіка). 2019. № 6 (part 3). С. 136–141. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/12/Vyshegrad-6_2019_Tom-3.pdf.
16. Копитова О. Теоретико-правові засади судового правозастосування : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. 524 с. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/7f6f87c1-2fc3-4769-9725-816c1dca052e/content>.
17. Оксюта А. Зразкові справи можуть обернутись як зменшенням навантаження, так і невиправданою тяганиною. Закон і Бізнес. URL: <https://zib.com.ua/ua/132357.html>.
18. Петрик В. Рішення Верховного Суду як опосередковане джерело адміністративного права. Innovative views in European fundamental scientific-practical legal studies : International scientific conference, м. Riga, 28–29 груд. 2021 р. Riga, 2022. С. 131–133. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/197/5504/11546-1>.
19. Петрова Н., Клецова Н., Калюжна С. Наукове дослідження порівняльної теоретико-правової характеристики судового прецеденту й судової практики у правових системах та історичні передумови виникнення. Порівняльно-аналітичне право. 2020. № 2. С. 25–28.

20. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів (Розділи 4-6) : Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII : станом на 18 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147a-19#Text>.
21. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>.
22. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII : станом на 19 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
23. Сахнюк В. Роль та місце судового прецеденту у системі джерел національного права. Молодий вчений. 2017. № 5.1. С. 119–122.
24. Стеценко С. Г. Звернення до адміністративного суду. Розгляд адміністративних справ у порядку загального та спрощеного позовного провадження. Особливості розгляду типових та зразкових справ. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_11_04_Stetsenko.pdf.
25. Стрелець Т. Судова реформа: навіщо потрібні типові і зразкові справи. Судово-юридична газета. URL: <https://sud.ua/uk/news/laws/109238-sudebnaya-reforma-zachem-nuzhny-tipichnye-i-obraztsovye-dela>.
26. Guide on Article 46 - Binding force and execution of judgments. European Court of Human Rights - ECHR, CEDH, news, information, press releases. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_46_ENG.
27. Rules of Court : as of 20 March 2023. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/rules_court_eng.

УДК:343.983

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-105-111

Ліхтанська Анна Петрівна
студентка 2013 групи
юридичного факультету
Інституту управління та технологій
Державного університету інфраструктури та технологій,
м. Київ Україна

ORCID.ORG/0000-0002-0892-1694

Михайлов Володимир Олександрович
старший викладач кафедри правосуддя
юридичного факультету
Інституту управління та технологій
Державного університету інфраструктури та технологій,
м. Київ Україна

ВИКОРИСТАННЯ OSINT В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню окремих питань використання OSINT у кримінальному праві України. Автор звертає увагу на велику кількість воєнних злочинів та необхідність їх ефективного розслідування. Зазначається, що розвиток інформаційно-комп'ютерних технологій виводить слідчі процеси на якісно новий рівень: отримання криміналістична значущої інформації, в чому важливу роль відіграє OSINT.

Проаналізовано поняття OSINT та інформацію з відкритих джерел, а також алгоритм роботи з ними. Звертається увага як на позитивні моменти, так і на труднощі, які можуть виникнути при роботі з інформацією з відкритих джерел. Зазначається, що з міркувань ефективності, виконання завдань кримінального процесу, захисту персональних даних відповідно до законодавства, можливості процесуальної фіксації та використання в процесі доказування в національних судах необхідно передбачити відповідні гарантії функціонування OSINT.

Використання комп'ютерних технологій стало невід'ємною частиною сучасного світу, а глобальна мережа Інтернет – невід'ємною частиною життя людини. При цьому кожен користувач інтернет-гаджетів, так чи інакше, залишає свій «інтернет-слід», фотографуючись з друзями, роблячи «чек-ін» або оцінюючи якість обслуговування персоналом рекламного та сервісного центру. Крім того, такі елементарні заходи щодо громадян правоохоронці можуть застосовувати для запобігання чи розкриття злочинів.

OSINT безпосередньо розглядається як метод збору інформації для запобігання та розкриття злочинів. Вперше технічні прийоми OSINT (Open Sources Intelligence) були застосовані під час Другої світової війни американською розвідкою, а саме Службою моніторингу іноземного мовлення (FBMS). Але сьогодні OSINT використовують не лише державні спецслужби, а й журналісти, приватні детективи, IT-компанії, фінансові групи тощо.

Ключові слова: OSINT, інформація, докази, доказування, відкриті джерела, дані, фіксування, розслідування.

Annotation. The article is devoted to the study of certain issues of the use of OSINT in the criminal law of Ukraine. The author draws attention to the large number of war crimes and the need

for their effective investigation. It is noted that the development of information and computer technologies brings investigative processes to a qualitatively new level: obtaining forensically significant information, in which OSINT plays an important role. The concepts of OSINT and information from open sources, as well as the algorithm for working with them, were analyzed. Attention is drawn to both positive points and difficulties that may arise when working with information from open sources. It is noted that for reasons of efficiency, performance of tasks of the criminal process, protection of personal data in accordance with the law, the possibility of procedural fixation and use in the process of proof in national courts, it is necessary to provide for appropriate guarantees of the operation of OSINT. Attention is drawn to the need to ensure a proper process of collecting, verifying and evaluating information from open sources, as well as to the importance of metadata in the process of proof.

The use of computer technologies has become an integral part of the modern world, and the global Internet has become an integral part of human life. At the same time, every user of Internet gadgets, in one way or another, leaves his "Internet footprint" by taking pictures with friends, checking in, or evaluating the quality of service provided by advertising and service center personnel. In addition, such elementary measures against citizens can be used by law enforcement officers to prevent or solve crimes.

OSINT is directly considered as a method of collecting information for the prevention and detection of crimes. OSINT (Open Sources Intelligence) technical techniques were first used during World War II by American intelligence, namely the Foreign Broadcast Monitoring Service (FBMS). But today OSINT is used not only by state intelligence services, but also by journalists, private detectives, IT companies, financial groups, etc.

Keywords: OSINT, information, evidence, proof, open sources, data, capture, investigation.

Постановка проблеми. У часи розвитку цифрових технологій є необхідність дослідити можливості забезпечення належного процесу збору, перевірки та оцінки інформації з відкритих джерел, а також на важливість метаданих у процесі доказування.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проблематику штучного інтелекту вивчали наступні вчені: Дуфенюк О., Демура М.І., Ржевська Н.Ф., Серватовський А. В., Онищенко Ю.М., Макаренко П.В., Шевчук Т.А. та інші.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є отримання наукового результату у вигляді теоретично обґрунтованих положень щодо окремих питань використання OSINT в кримінальному процесі України.

Виклад основного матеріалу. Вчені по-різному визначають сутність OSINT. Перша група обмежується отриманням інформації виключно з віртуального простору [9, с. 205]

Другий – більш комплексний підхід до інтерпретації, який зазначає, що це одна з форм процесу організації та управління збором розвідувальних даних (Intelligence Collection Management), що включає їх пошук та відбір із загальнодоступних джерел, закупівлю та аналіз інформації, яка формує розвідувальний документ для прийняття відповідного рішення.

Третя пропозиція пропонує вважати «...OSINT є такою формою роботи з розвідувальними даними, яка включає їх пошук і відбір із відкритих, загальнодоступних джерел, подальшу класифікацію та аналіз інформації, а також формування висновків щодо управління і може служити основою для прийняття управлінських рішень».

А з посиланням на американські джерела зазначають, що існують такі категорії відкритих джерел інформації: 1. широко розповсюджені дані та інформація; 2. цільові комерційні дані; 3. звіт; 4. «сіра» література.

Водночас експерти зазначають, що пошук значущої інформації в Інтернеті пов'язаний із необхідністю подолання низки викликів, пов'язаних із великими обсягами даних, складною динамікою інформаційних потоків, багаторазовим дублюванням інформації, викликані наявністю «шумової інформації», відсутністю індексації значних обсягів інформації в

пошукових системах (навіть такій потужній пошуковій системі Google, за деякими підрахунками, потрібно 300 років, щоб індексувати всю інформацію, обсяг якої становить 300 років, далі рости) [7]. Конкретний механізм обробки цієї інформації, тобто на подальшу можливість їх використання як доказів, зокрема у кримінальному провадженні, з урахуванням перспективи подальшого подання до Міжнародного кримінального суду.

Дослідження В.Д.Щербаня щодо системи забезпечення функціональності OSINT є актуальним. І хоча теми представлені в контексті антикорупційної діяльності правоохоронних органів, деякі з них також є орієнтиром для використання OSINT у сфері розслідування:

- гарантія права правоохоронних органів вільно збирати, зберігати і використовувати інформацію, якщо це не порушує таємниці листів, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції і не полягає у збиранні, зберіганні та використанні конфіденційної інформації;
- гарантія створення механізмів реалізації правоохоронними органами права на інформацію при проведенні розвідувальної інформації з відкритих джерел;
- гарантія забезпечення вільного доступу правоохоронних органів до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів, інших інформаційних банків, баз даних, інформаційних ресурсів та одержання необхідної інформації від усіх органів державної влади, підприємств, організацій та установ тощо;
- гарантія отримання інформації від її розпорядників – передбачає на нормативному рівні визначення видів інформації, передбаченої законодавством для розпорядників, яка не є конфіденційною та має надаватися правоохоронним органам, які здійснюють правоохоронні дії на їх запит;
- гарантія максимального спрощення процедури отримання публічної інформації – ця гарантія забезпечує швидкість та оперативність отримання інформації за умови, що вона не порушує таємниці листів, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та не полягає у збиранні, зберіганні, використанні конфіденційної інформації [6].

Як слушно підкреслюють IT-фахівці: «OSINT не включає несанкціонований доступ до інформації шляхом шахрайства, хакерства, маніпуляцій і кібератак». Цифрові сліди, залишені користувачами на відкритих платформах, аналізуються.

Натомість, незважаючи на певні труднощі, OSINT зарекомендував себе у військовій, політичній сферах, у роботі поліції та приватних детективів, а також у проведенні журналістських розслідувань.

Натомість слід мати на увазі, що OSINT – це не просто процес пошуку інформації, а процес її збереження, відповідної обробки та порівняння з іншою інформацією з метою досягнення певного результату щодо встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, створення криміналістичних версій, планування процесу розслідування. Окремі спеціалісти спрощено виділяють наступні елементи: збір інформації, очищення даних та аналіз «чистих» даних.

Інші виділяють: ідентифікацію джерела, збір даних, обробку даних і звітність [8]. Як зазначають науковці, можливість збирати інформацію з відкритих джерел є вручну або автоматично за допомогою відповідних інструментів і алгоритмів. Наприклад, доцільно використовувати програмні інструменти або сценарії під час пошуку відповідної інформації, наприклад, для веб-скрейпінгу – перетворення інформації з веб-сторінок у структуровані дані: Snsrape Скрипт Python для служб соціальних мереж (SNS), який сканує профілі користувачів, хештеги або пошукові запити, групи Facebook, Instagram, Telegram, Twitter, ВКонтакте, Weibo, канали Mastodon і Reddit і повертає розпізнані елементи, такі як відповідні публікації Hunchly.

Залежно від сценарію, завдань і кінцевої мети можливий аналіз як фактичного інформаційного охоплення (наприклад, що і хто зображений на відео та/або фото, відеозапис, знімки з даних геолокації), так і метаданих і в кінці - проведення комплексної оцінки. Метадані — це інформація, створена видавцями електронних ресурсів як обов'язковий інформаційний мінімум, що дає можливість каталогізатору використовувати її при систематизації в чітко

регламентованому середовищі електронного каталогу з відповідними правилами та стандартами.

У спрощеному сенсі це дані про дату, час, місце створення, «цифровий відбиток» відповідної цифрової інформації. Самі судді зазначають: «Метадані забезпечують необхідний контекст для оцінки доказів (даних) так само, як поштовий штампель забезпечує контекст для оцінки звичайного (паперового) листа та його вмісту. «Суди повинні знати про потенційну доказову силу метаданих, якщо протилежна сторона оскаржує автентичність доказів (авторство, цілісність, автентичність) Метадані можуть бути використані для ідентифікації джерела та одержувача повідомлення, даних про пристрій, який відправив електронний для відстеження та ідентифікації дати, часу, тривалості та типу створених доказів. Метадані можуть бути релевантними як непрямі докази (наприклад, вказувати на найбільш релевантну версію документа) або як прямі докази (наприклад, якщо дані файлу були підроблені). Ця політика актуальна також у разі втрати метаданих» [5].

Тому правильний збір інформації з відкритих джерел відіграє дуже важливу роль під час розслідування. Методичним посібником сьогодні є Берклійський протокол, практичний посібник із використання цифрової інформації з відкритим джерелом у розслідуванні порушень міжнародного кримінального права, прав людини та гуманітарного права, розроблений Університетом Каліфорнії, Школою права Берклі спільно з представниками згідно з Берклійським протоколом Організації Об'єднаних Націй щодо цифрових досліджень із відкритим кодом. У ньому містяться вказівки щодо міжнародних стандартів проведення онлайн-розслідувань підозрюваних порушень, а також вказівки щодо методів і процедур збору, аналізу та зберігання цифрової інформації професійним, законним та етичним способом.

Відповідно, даний алгоритм забезпечує:

- процес виявлення інформації (онлайн-запити, моніторинг);
- процес попередньої оцінки даних;
- процес збору даних;
- процес збереження даних, тобто збір і вилучення цифрової інформації з Інтернету таким чином, щоб можна було підтвердити певні факти, навіть якщо інформацію було видалено з вихідного джерела (резервне копіювання даних, завантаження вмісту, створення скріншотів тощо);
- процес верифікації (перевірка надійності джерел даних і правдивості їх змісту);
- процес слідчого аналізу, тобто інтерпретація даних, формулювання висновків, виявлення прогалин, з'ясування значущості отриманих даних для процесу розслідування [1, с. 38]

Таким чином OSINT зарекомендував себе як ефективний інструмент для роботи з інформацією з відкритих джерел в Україні. Серед науковців і спеціалістів продовжуються дискусії щодо поняття інформації з відкритих джерел, гарантій законності її отримання з деяких із них, різних видів програмного забезпечення та способів його використання, а також роботи з отриманою інформацією. Водночас слід зазначити, що важливою складовою використання даних, отриманих за допомогою OSINT, є перспектива їх подальшого використання в судах, у тому числі в Міжнародному кримінальному суді, і хоча вже розроблено ряд стандартів для цього, виходячи з міжнародного досвіду та вже набутого досвіду вітчизняних спеціалістів, перспективним напрямом дослідження такої інформації залишаються питання процесуалізації: збір, перевірка та оцінка отриманих фактичних даних.

До переваг OSINT можна віднести доступність джерел інформації, обсяг інформаційних ресурсів, простоту повторного використання, а також мінімальні витрати на отримання цієї інформації. У цьому контексті використання елементів і методів OSINT в сфері кримінального права можна розглядати в поєднанні з іншими елементами в рамках конкретних моделей запобігання злочинності.

Слід враховувати, що збір інформації з відкритих джерел може розглядатися як вторгнення в приватне життя. У цьому випадку систематичний збір інформації вважається втручанням у приватне життя, оскільки особа, яка публікує цю інформацію, розраховує на збереження цих даних і відсутність моніторингу свого профілю. Збір даних дозволяється лише в рамках положень законодавства та з метою боротьби зі злочинністю. Враховуючи вимоги європейського законодавства щодо захисту прав і свобод людини, необхідно також наголосити, що правоохоронні органи мають право збирати будь-яку інформацію за умови, що законодавством країни передбачено зберігання загальнодоступної інформації, отриманої через правові засоби.

Відповідні органи мають право збирати інформацію про осіб лише в рамках окремого оперативно-розшукового провадження або відкритого кримінального провадження. Щодо цих випадків у ч. 3 ст. 214 Кримінально-процесуального кодексу України законодавець передбачає, що проведення досудового розслідування (розшукових заходів) до порушення кримінального провадження не допускається і тягне за собою відповідну відповідальність (щодо досудового розслідування).

Для об'єктивності використання OSINT у кримінальному праві необхідно розрізнити принципи отримання інформації з відкритих джерел, зокрема:

- загальне право - законність;
- повага і дотримання прав і свобод людини і громадянина;
- верховенство права та презумпція невинуватості. Ця група принципів стосується не лише розвідувальної та правоохоронної діяльності, а насамперед усіх сфер суспільних відносин.
- відомчий - характерний виключно для підрозділів, які здійснюють діяльність виключно в рамках кримінального провадження. До них належать принципи безперервності, відкритості та негласності слідчих дій, справедливості та неупередженості.

На сьогоднішній день OSINT активно та успішно використовується інформаційно-аналітичними підрозділами провідних країн світу. Дані щодо відсоткового співвідношення продуктивності відкритих джерел інформації підтверджують необхідність і актуальність використання досвіду США та європейських країн у вирішенні оперативних, тактичних і стратегічних завдань силових структур [3].

Варто зазначити, що використання OSINT-методів є невід'ємною частиною кримінально-правової діяльності багатьох європейських країн, особливо при криміналістичному та експертному супроводі розслідування кримінальних проваджень з метою пошуку достовірної інформації.

Виходячи з вищесказаного, OSINT – це сукупність способів і методів пошуку інформації у загальнодоступних джерелах, таких як: соціальні мережі та відкриті бази даних в Інтернеті.

Основними перевагами OSINT є доступність джерел та мізерність матеріальних витрат для отримання такої інформації. Використовуючи методи OSINT, можливим є:

- встановити особу, яка вчинила злочин, за фотографією;
- встановити місцезнаходження особи, яка перебуває в розшуку, за допомогою соціальних мереж, зокрема особистих сторінок як розшукуваної особи, так і кола її знайомих;
- встановити коло знайомств та інтересів особи тощо.

Важливим є не лише оперативний доступ до необхідних ресурсів, але фіксація їх стану та змісту, пошук та належне збереження вилученої з них інформації. Таким чином, постає завдання в забезпеченні оперативного та постійного моніторингу значного обсягу повідомлень в індивідуальних профілях, групах, каналах соціальних мереж та клауд-месенджерів з метою аналізу, виявлення та фіксації (збереження) відомостей, що можуть бути використані як докази злочинної діяльності або цілеспрямованого відшукування певного повідомлення.

Завдання ускладнює та обставина, що цифрова інформація, що знаходиться у відкритому доступі, вразлива до змін та видалення (знищення), а отже адекватність інструментів та методів її збереження є вирішальними факторами (під адекватністю розуміється сукупність

властивостей цифрового елемента, які необхідно охороняти та зберігати з плином часу, включають його автентичність, доступність, ідентичність, стійкість, можливість відображення та зрозумілості [5]).

Нерідкими є випадки, коли інформація, що знаходиться у відкритому доступі, про колабораційну діяльність збирається приватними особами (волонтерами) для її наступного надання до правоохоронних органів.

Оскільки цифрова інформація, що знаходиться у відкритому доступі (далі – інформація з відкритих джерел), збирається для використання як доказ у кримінальному провадженні, а сам процес збереження, як правило, полягає в отриманні цифрової копії (відбитку) такої інформації, важливим є забезпечення встановлення справжності цифрових даних. Тому протоколом Берклі рекомендовано зберігати цифрові дані у тому ж (рідному) форматі або "в стані, максимально наближеному до його вихідного формату. Будь-які зміни, перетворення або конвертації, спричинені процесом збору, повинні бути задокументовані".

Очевидно, що за належної підготовки таке збирання може здійснюватися і без участі спеціаліста. Щодо інформації з відкритих джерел протоколом Берклі рекомендовано фіксувати щонайменше такі дані: цільова вебадреса; вихідний код; захоплення всієї вебсторінки або зображення повідомлення крауд-месенджера в застосунку; вбудовані мультимедійні файли; вбудовані метадані; контекстуальні дані; хеш-значення; дані про процес збирання інформації [2].

В процесі роботи з інформацією з відкритих джерел важлива роль відводиться ланцюгу забезпечення збереження – "хронологічній документації послідовності зберігачів інформації чи доказів, а також документація контролю, дати та часу, передачі, аналізу та розпорядження такими доказами", у зв'язку з чим значно підвищуються вимоги до рівня деталізації відповідних протоколів слідчих (розшукових) дій, в межах яких здійснюється збереження інформації з відкритих джерел. У випадку, коли відповідна інформація фіксувалася приватними особами та на момент проведення розслідування вже відсутня у відкритому доступі, потрібно орієнтувати таких приватних осіб щодо надання відповідних хронологічних протоколів документування, допитувати таких осіб як свідків про обставини виявлення та збереження відповідної інформації. Такі протоколи волонтерів є документами (ст. 99 КПК України), вони мають значення для оцінки допустимості та достовірності як доказу відповідної інформації, збереженою волонтером з відкритих джерел.

Збирання інформації з відкритих джерел може здійснюватися вручну за стандартизованою процедурою або бути автоматизованим за допомогою різноманітних інструментів або сценаріїв. В останньому випадку ланцюг забезпечення збереження може створюватися також автоматично (програмно). Особливо актуальним є використання програмних інструментів або сценаріїв в процесі відшукування належної інформації, наприклад для вебскрапінгу (від англ. *scraping*) – перетворення у структуровані дані інформації з вебсторінок [4, с.152]).

Одним з таких достатньо простих для використання інструментів є *python*-сценарій *snsrape* для служб соціальних мереж (SNS), який сканує профілі користувачів, хештеги або пошукові запити, групи, канали Facebook, Instagram, Telegram, Twitter, ВКонтакте, Weibo, Mastodon, Reddit, і повертає виявлені елементи, наприклад відповідні публікації. Самостійним програмним інструментом вебзахоплення, призначеним для онлайн-розслідувань, є, наприклад, *Hunchly*. Обидва інструменти використовуються у своїй діяльності Центром з прав людини Юридичної школи Каліфорнійського університету в Берклі.

Висновок. Викладене дозволяє зробити висновки про те, що цифрова інформація, що знаходиться у відкритому доступі, може мати важливе значення для розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111-1 КК України. Цю інформацію можуть збирати також приватні особи та надавати органам досудового розслідування, прокуратури. Під час пошуку, збирання та подальшого використання такої інформації слід керуватися як методичним документом Протоколом Берклі. Така інформація може збиратися

як вручну, так і з використанням програмних інструментів. Важливим елементом забезпечення можливості перевірки та оцінки допустимості та достовірності як доказу вказаної інформації є ланцюг забезпечення збереження. Наразі КПК України не містить будь-яких застережень щодо збирання та використання в кримінальному провадженні цифрової інформації, що знаходиться у відкритому доступі Протоколу Берклі та інших подібних методичних посібників і має бути включено в програму підготовки правознавців та правоохоронців, в курси підвищення кваліфікації адвокатів, слідчих, прокурорів.

Підсумовуючи, варто зауважити, що з урахуванням дії правового режиму воєнного стану в Україні правоохоронним органам нашої країни необхідно опановувати метод OSINT та вдосконалювати навички його використання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дуфенюк О. Використання відкритих джерел цифрової інформації під час розслідування злочинів. Інформація та документ у сучасному науковому дискурсі: матеріали VII Всеукраїнської дистанційної науково-практичної конференції. (Івано-Франківськ, 20 травня 2022 р.). Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2022. С. 36-41.
2. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за листопад 2022 року. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yihdosudovogo-rozsliduvannya-2>.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI (із змін.) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
4. Одерій О.В., Кожевников О.А. отримання криміналістично значущої інформації шляхом аналізу відкритих інтернет-джерел. Правовий часопис Донбасу. 2020. № 4 (73) 2020. С. 144 – 155.
5. Протокол Берклі з ведення розслідувань з використанням відкритих цифрових даних. Практичний посібник щодо ефективного використання цифрової інформації у відкритому доступі для розслідування порушень міжнародного кримінального права з прав людини та гуманітарного права (перекл. з англ.). Вид. офіц. Нью-Йорк, Женева, 2020. 119 с.
6. Ржевська Н.Ф. Розвідка відкритих джерел (OPEN SOURCE INTELLIGENCE) Ржевська Н. Ф., Кожушко О. О. Розвідка відкритих джерел. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/19232/1/53-Rzhevskaya-257-261.pdf>.
7. Серватовський А. В., Онищенко Ю.М., Макаренко П.В. Міжнародний досвід використання OSINT. Актуальні питання протидії кіберзлочинності та торгівлі людьми: збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (23 листоп. 2018 р., м. Харків) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Координатор проектів ОБСЄ в Україні. Харків : ХНУВС, 2018. С. 379-382.
8. Щербань В. Д. Система гарантій функціонування OSINT у сфері антикорупційної діяльності в правоохоронних органах. Часопис Київського університету права. 2019. №4. С. 137 – 141.
9. Яровий Т. С. OSINT, як перспективний інструмент контролю за лобістською діяльністю в контексті державної безпеки. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління. 2019. № 4(6). С. 201 – 208.

УДК 340

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-112-119

ORCID ID: 0009-0007-4045-2545

Філатова Євгенія Василівна

Аспірантка кафедри адміністративного
і кримінального права юридичного факультету
Дніпровський Національний Університет
імені Олеся Гончара
Дніпро, Україна

ВПЛИВ ПРЕЗУМПЦІЇ ЗГОДИ АБО НЕЗГОДИ НА РОЗВИТОК ТРАНСПЛАНТОЛОГІЇ. ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД КРАЇН ПІВДЕННОЇ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ

Анотація. У статті розглянуто різні системи презумпції (згоди або незгоди) на посмертне донорство у країнах Південної та Північної Америки, а саме: їхній вплив на розвиток трансплантології всередині країни. Для дослідження цієї статті було проаналізовано 12 країн, з яких у 5 країнах закріплено правову процедуру згоди (Чилі, Аргентина, Колумбія, Еквадор, Коста-Рика) та у 7 країнах процедура незгоди (Бразилія, США, Перу, Мексика, Канада, Панама, Болівія) на посмертне донорство. У дослідженні розрахований відсоток людей, які чекали на кінець 2022 року пересадку органів від кількості населення за кожною країною. Відповідно до результатів аналізу було створено 2 порівняльні діаграми, які графічно відображають числові дані даного дослідження. Стаття становить важливий внесок для покращення функціонування правової системи сфери трансплантології в Україні. А саме, проаналізувавши досвід успіхів та невдач держав, які застосовують різні підходи для вирішення проблем недостатчі органів для трансплантації пацієнтам, на цьому підґрунті можна зробити висновок, що для вирішення цієї проблеми необхідно вжити комплексних заходів, що включають у себе збільшення обізнаності населення про важливість донорства органів, покращення системи організації та координації донорської діяльності, а також державне фінансування медичної сфери. Тільки за умови спільних зусиль можна досягти значного поліпшення ситуації з донорством органів та зменшення кількості пацієнтів, які чекають на трансплантацію. У результаті проведеного аналізу стану донорської бази для трансплантації органів було виявлено, що нестача донорських органів є серйозною проблемою, яка перешкоджає ефективному функціонуванню програм трансплантації та погіршує стан здоров'я пацієнтів, які потребують пересадки органів. Недостатність доступних органів призводить до значного збільшення часу очікування на трансплантацію, а також до збільшення ризику смертності серед пацієнтів у черзі на пересадку.

Ключові слова: право, донор, реципієнт, закон, медицина, трансплантація, механізм державного управління, охорона здоров'я, публічне управління.

Annotation. The article examines various presumed consent (opt-in or opt-out) systems for posthumous organ donation in countries of South and North America, specifically their impact on the development of transplantation within each country. Twelve countries were analyzed, of which in 5 countries the legal procedure for consent (Chile, Argentina, Colombia, Ecuador, Costa Rica) is established, and in 7 countries the procedure for dissent (Brazil, USA, Peru, Mexico, Canada, Panama, Bolivia) regarding posthumous donation. The study calculated the percentage of individuals awaiting organ transplantation by the end of 2022 relative to the population of each country. Based on the analysis results, two comparative diagrams were, which graphically represent the numerical data of this study. The article constitutes an important contribution to improving the functioning of the legal system in the field of transplantation in Ukraine. Specifically, by analyzing the successes

and failures of states applying different approaches to solving the problem of organ shortage for transplant patients, it can be concluded that addressing this issue requires comprehensive measures, including increasing public awareness of the importance of organ donation, improving the organization and coordination of donor activity, and state funding for the medical sphere. Only through joint efforts can significant improvement be achieved in the organ donation situation and a reduction in the number of patients awaiting transplantation. As a result of the analysis of the donor base status for organ transplantation, it was found that the shortage of donor organs is a serious problem hindering the effective functioning of transplantation programs and worsening the health status of patients in need of organ transplantation. The inadequacy of available organs leads to a significant increase in waiting time for transplantation and an increased risk of mortality among patients in the transplant queue.

Keywords: law, donor, recipient, legislation, medicine, transplantation, mechanism of state governance, healthcare, public administration.

Постановка проблеми. Оскільки, як у більшості країнах Світу, так й в Україні є проблеми щодо нестачі анатомічних матеріалів людини для трансплантації, постає актуальне питання, як вирішити цю проблему. Трансплантація органів є єдиним методом лікування кінцевої стадії органної недостатності. Це дає можливість врятувати життя в ситуаціях, коли немає інших еквівалентних варіантів лікування. Тема є актуальною, оскільки дослідження висвітлює проблему нестачі донорських органів для трансплантації у зв'язку із розширенням можливостей медичної науки та підвищенням попиту на трансплантацію органів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз дослідження в цій області вказує на те, що презумпція згоди або незгоди грає ключову роль у формуванні правового та етичного контексту трансплантології. Наукова спільнота висвітлює проблеми нестачі органів та супутні питання механізму державного управління у правовому регулюванні трансплантації органів. Серед авторів потрібно виділити роботи Мусієнко А.В., Стрілка В.Є., Міщук І.В., Майкут Х.В., Новицька М.М., Аніщенко М.А., Форманчук А.М.

Мета статті полягає у вивченні підходів різних країн Південної та Північної Америки, які дають можливість проаналізувати чинники впливу (правова процедура презумпції згоди або незгоди на посмертне донорство, а також популяризація донорства серед населення), котрі позначаються на розвиток трансплантології всередині кожної країни та на яких зосереджується дана стаття.

Виклад основного матеріалу. Кожна проаналізована країна має наступні дані: правова процедура згоди або незгоди на посмертне донорство; кількість пересаджених органів у 2022 році; кількість людей, які очікували трансплантацію у 2022 році та їх відсоток відповідно до населення.

Бразилія. Презумпція незгоди. Однією з головних перешкод для збільшення активності трансплантації в Бразилії є низький рівень донорства органів, зокрема через неприйнятно високий рівень відмови сімей, який наближається до 40 %. Донорство органів померлого в Бразилії вимагає згоди родини донора. У вересні 2023 року було створено Програму фінансового приросту національної системи трансплантації з метою стимулювання збільшення потужностей трансплантології та задоволення потреб населення, поєднуючи обсяг діяльності з якістю допомоги. Ідея полягає в тому, щоб поінформувати людей про важливість донорства органів і тканин [1]. У 2022 по всій країні було пересаджено 7679 органів (7200 посмертні органи та 479 органів було взято від живих донорів) [2]. Найбільш трансплантованим органом є нирка. Населення на 01.06.2022 оцінюється у 215313498 мешканців [3]. На середину 2022 в черзі на трансплантацію органів перебувало 35587 осіб [4] (0,017 %).

Відмова членів родини померлого донора дати дозвіл на процедуру є основною причиною великої черги на трансплантацію. З метою вивчення факторів, які перешкоджають

і навіть перешкоджають донорству органів у Бразилії, дослідники провели огляд літератури, вказавши на відмову сім'ї, як основну перешкоду донорству органів.

США. Презумпція незгоди. Відповідно до вибірки населення США, 90 % дорослих підтримують донорство органів, але лише 60 % насправді є донорами. Зареєструватися в реєстрі донорів можуть усі охочі старше або молодші 18 років (в кожному штаті по-різному). Для донорства органів немає вікових обмежень. Також, можна пожертвувати та отримати органи в США, навіть якщо людина не проживає в країні або не є громадянином США. Лікарі дають органи людям на основі медичних потреб, а не громадянства [5]. У 2022 році було пересаджено 43661 органів, серед яких: 37200 від посмертного донора й 6461 від живого [2]. На 2022 рік у національному списку очікування трансплантації перебувало понад 100000 особи [6]. Чисельність людей 338289857 на 01.06.2022 [3] (0,030 %).

США розробив план реконструкції національної системи трансплантації органів, яка страждає від проблем, включаючи тривалий час очікування пересадки органу. Для модернізації національної системи трансплантації, було подвоєно суму фінансування на 2024 рік. План уряду також передбачає створення незалежної ради директорів, а також створення онлайн-інформаційної панелі, яка надасть громадськості більше інформації, зокрема про вилучення органів, результати в списку очікування та демографічні дані реципієнтів. Ці кроки створять прозорість і підзвітність у системі.

Серії реформ у США, дасть можливість вдосконалити систему трансплантації органів, включаючи створення нових інструментів, які допоможуть пацієнтам краще орієнтуватися в процесі донорства та трансплантації.

Чилі. Презумпція згоди. Відповідно до закону, який регулює систему донорства органів і тканин, вважає донором кожную особу, починаючи з 18 років. Головний крок, який слід зробити, це повідомити про це право вашій родині, щоб у момент смерті вони знали про цю волю. Таким чином, у разі смерті близької людини, яка висловила рішення про донорство за життя, члени сім'ї повинні гарантувати виконання цього бажання. Всього за 2022 рік було пересаджено 561 орган (465 посмертні органи та 96 органів було взято від живих донорів) [2]. Число людей у списку очікуванні 2041 [7]. Кількість населення в Чилі на 01.06.2022 оцінюється в 19603733 [3] (0,010 %).

Держава планує розпочати національну інформаційну кампанію щодо донорства та трансплантації органів і тканин, оскільки багато людей відмовляються бути посмертними донорами, зазначивши це у реєстрі не донорів.

Перу. Презумпція незгоди (з 2024 року презумпція згоди). 6400 осіб у Перу перебувають у списку очікування на трансплантацію органів [8]. За 2022 рік було пересаджено 183 органи (129 посмертні органи та 54 органи було взято від живих донорів) [2]. У 2023 році через велику нестачу донорських органів, законодавець прийняв новий закон, який встановлює, що всі громадяни є донорами органів після смерті, які вони документально не підтвердили свою незгоду. Впровадження закону заплановане на 29.02.2024. Чисельність людей в Перу оцінюється в 34049589 на 01.06.2022 [3] (0,018 %).

Багато людей не хочуть пожертвувати органи через побоювання, які є необґрунтованими й не дозволяють врятувати життя. Країна продовжує навчати населення про важливість порятунку життів за допомогою донорства.

Аргентина. Презумпція згоди. В Аргентині донором вважається будь-яка особа віком від 18 років, яка висловила свою волю або не залишила прямого запису про своє протиріччя. У 2022 році було пересаджено 2056 органів, з яких від живого донора 318 та від померлого 1738 [2]. Із загальної кількості проведених трансплантацій 52 були з аргентинськими донорами та 130 з донорами з інших країн. В черзі на кінець 2022 року перебувало 6914 особи, яким для порятунку життя потрібна трансплантація [9]. Чисельність населення 45510318 на 01.06.2022 [3] (0,015 %).

Не всі громадяни висловлюють свою готовність стати донорами, це питання залишається складним, оскільки циркулюють міфи, які зумовлені виключно браком інформації.

Колумбія. Презумпція згоди. Усі колумбійці є обов'язковими донорами, якщо вони не стверджують інше за життя. У 2022 році було здійснено 1210 трансплантації (901 органів від трупних донорів і 309 органів живих донорів) [2]. За типом трансплантації найбільш затребуваним органом у Колумбії продовжує залишатися нирка. Станом на 31.12.2022 в черзі 3106 колумбійців у списку очікування на орган [10]. Чисельність населення на 01.06.2022 становить 51874024 [3] (0,006 %).

Стосовно міфів, які найбільше поширюються навколо донорства в країні, це торгівля органами, тому населення реєструють заяви, щодо проти посмертного донорства. Відповідно до цього, для популяризації донорства та розвінчання всіх міфів, був знятий документальний серіал з реальною інформацією про трансплантацію та донорство органів. Серіал вийшов у 2023 році, який спрямований на підвищення обізнаності глядачів про важливість донорства органів через голоси донорів, реципієнтів та тих, хто є частиною списку очікування. Це є гарною популяризацією посмертного донорства та розвінчання міфів на центральних каналах телебачення, яка охоплює велику аудиторію глядачів.

Мексика. Презумпція незгоди. Донори органів повинні прийняти рішення та письмово надати дозвіл на пожертвування, тому дуже важливо, щоб особа, яка бажає бути добровільним донором висловлює рішення пожертвувати органи або тканини членам родини. За 2022 рік було пересаджено 3006 органів з яких 998 від посмертного донора та 2008 від живого [2]. На кінець 2022 року чекали на трансплантацію 15749 пацієнтів [11]. Кількість населення на 01.06.2022 оцінюється в 127504126 [3] (0,012 %).

Значна кількість родин (близько 50 %) відмовляється пожертвувати органи померлого родича. Таким чином, можна зазначити, що в країні низька популяризація донорства. Це є однією з причин великої черги на трансплантацію в країні.

Еквадор. Презумпція згоди. Відповідно до закону, усі громадяни Еквадору є донорами органів, якщо вони не висловили бажання не бути донорами під час отримання або відновлення посвідчення особи. Згідно із законом, батьки або представники не мають права давати згоду на донорство неповнолітніх дітей своїх органів або тканин. В Еквадорі проводять трансплантацію нирок, серця, печінки, рогівки та кісткового мозку. Всього у 2022 році було пересаджено 192 органи (190 від померлого донора та 2 від живого) [2]. У списку очікування органу близько 890 людей [12]. Кількість населення на 01.06.2022 оцінюється в 18001000 [3] (0,005 %).

Медичні працівники країни, зазначають, що неналежне фінансування медичних закладів, впливає на чергу очікування трансплантації. Щодо тих, хто не є донором, то 24 % дорослого населення висловили бажання не бути донором органів. Популяризація посмертного донорства відіграє вагомий роль у даній сфері, але наразі в країні значна кількість людей відмовилася від презумпції згоди.

Канада. Презумпція незгоди. У Канаді більшість провінцій і територій створили онлайн-реєстри, де жителі можуть вказати свій намір пожертвувати свої органи після смерті. Інші провінції та території, вимагають реєстрації за допомогою форми, яка надсилається адміністратору відповідного плану медичного страхування [13]. Всього у 2022 році було пересаджено 2959 органів (2383 від померлого донора та 376 від живого) [2]. Станом на 31.12.2022 в Канаді чекають на трансплантацію 3777 осіб [1414]. Кількість населення на 01.06.2022 оцінюється в 38454327 [3] (0,010 %).

Кількість канадців, які потребують трансплантації, продовжує зростати швидше, ніж кількість доступних органів. У дебатах щодо стратегій збільшення кількості померлих донорів органів концепції презумпційної згоди приділяється більша увага. Багато діячів з Канади стверджують, що серед канадців може зростати підхід до донорства органів на основі презумпційної згоди, і що ймовірну згоду, можливо, потрібно буде запровадити принаймні в

одній провінції чи території. Таким чином, можна виміряти її вплив на частоту донорства органів, не змінюючи інші змінні, які впливають на швидкість черги.

Панама. Презумпція незгоди. Основні загальні вимоги до померлого донора це діагностика смерті мозку, висловлення бажання бути донором при житті своїм родичам або в нотаріально посвідченому документі, згода членів сім'ї. У Панамі можна пожертвувати такі органи, як: нирки, серце та печінку [15]. Очікують на трансплантацію органів у 2022 році 180 пацієнтів [16]. Всього у 2022 році було пересаджено 46 органів (29 від померлого донора та 17 від живого) [2]. Кількість населення на 01.06.2022 оцінюється в 4408581 [3] (0,004 %).

Пацієнти в Панамі кажуть, що в країні важко отримати доступ до трансплантації органів, і вони проводять у списках очікування від 5 до 7 років. Так, наприклад, на момент смерті донора 50 % родичів відмовляються від трансплантації, це негативно впливає на чергу очікування органу.

Коста-Рика. Презумпція згоди. Посмертним донором може бути людина, яка висловила це бажання, або яка ніколи не висловлювала прямого заперечення, і в цьому випадку це вирішується найближчими родичами. Всього у 2022 році було пересаджено 96 органів (65 від померлого донора та 31 від живого) [2]. Близько 1475 людей очікували у 2022 році на трансплантацію [17]. Кількість населення на 01.06.2022 оцінюється в 5180829 [3] (0,028 %).

Країна прагне підвищити обізнаність і заохотити більше людей висловити свою готовність пожертвувати органи та тканини, щоб збільшити кількість трупних донорів і врятувати більше життів. В країні є онлайн-реєстрація, де люди можуть висловити свою зацікавленість стати донором. Також, однією з проблем великих черг на трансплантацію – відсутність хірургічного обладнання.

Потрібні зміни в динаміці лікарень, щоб покращити процеси донорства, прагнути до програм, які гарантують якість і сприяють внутрішньому та зовнішньому аудиту в лікарнях і різноманітних залучених медичних службах, з метою постійного вдосконалення та усунення перешкод, які заважають досягти гарних показників. Необхідно зупинитися на цьому шляху та провести критичний аналіз, щоб покращити результати та реорганізувати те, що необхідно для досягнення міжнародних стандартів.

Болівія. Презумпція незгоди. Чинні норми встановлюють, що вирішальне слово при вилученні органу мають родичі померлого, навіть якщо людина виявила бажання бути донором за життя [18]. В черзі на очікування операції 749 людини. Всього було пересаджено 51 орган (від живого) [2]. Кількість населення на 01.06.2022 оцінюється в 12224110 [3] (0,006 %).

На меті країни підвищити обізнаність про трупне донорство. Також, держава закликає населення реєструватися на посмертне донорство, заповнивши віртуальну реєстраційну форму на сайті охорони здоров'я. Попри зусилля сторони, яка бере участь у процесі трансплантації, існують соціальні та культурні прогалини, які все ще ускладнюють добровільне донорство.

Отже, для дослідження цієї статті було проаналізовано 12 країн, з яких у 5 країнах закріплено правовою процедурою згоди (Чилі, Аргентина, Колумбія, Еквадор, Коста-Рика) та у 7 країнах процедура незгоди (Бразилія, США, Перу, Мексика, Канада, Панама, Болівія) на посмертне донорство. У дослідженні розрахований відсоток людей, які чекають на пересадку органів від кількості населення за кожною країною. Відповідно до результатів аналізу було створено 2 порівняльні діаграми, які графічно відображають числові дані дослідження. Жовтим кольором позначені країни у яких діє презумпція згоди та синім кольором ті країни, в котрих презумпція незгоди.

Відповідно до Мал. 1 «Відсоток пацієнтів, які знаходяться в листі очікування трансплантації на кінець 2022 року у країнах Південної та Північної Америки», можна зазначити, що законодавче середовище презумпційної згоди відіграє велику роль у стимулюванні донорства органів. Але, в багатьох країнах, у яких закріплена презумпційна згода, прислуховуються до рішення, яке виражають члени сім'ї. На сьогодні, однією з

головних проблем для збільшення рівня донорства органів є вето родичів, часто незалежно від рішення донора. Якщо донорство не обговорювалося з померлим або не було записане в розширеній директиві, члени сім'ї можуть зробити вибір на основі власної думки або затримати процес, зробивши донорство неможливим. Отже, сім'я відіграє ключову роль у визначенні остаточного рішення про донорство, і відмова сім'ї може перешкодити донорству органів. Систематичний огляд виявив, що відмінності між країнами в донорстві пов'язані не тільки з наявністю законодавства про передбачувану згоду, поглядами родичів, а через брак знань серед громадськості щодо посмертного донорства. Також, фінансування сфери трансплантології в деяких країнах Америки приділяється мало уваги. Враховуючи те, що галузь в усіх досліджених країнах продовжує активний розвиток, її фінансова стабільність – один із пріоритетів держав. Водночас завдяки додатковій фінансовій допомозі від держави, галузь трансплантації анатомічних матеріалів зможе зберегти темпи росту та наблизиться до покриття потреби в наданні відповідних послуг.

Трансплантація є одним із найбільших досягнень сучасної медицини, яке може врятувати життя людини та значно покращити якість життя порівняно з тим, що було раніше. Однак процес донорства великою мірою залежить від членів сімей померлого, які мають змогу зробити рятівне пожертвування. Таким чином, популяризація донорства потрібне бути на національному рівні, щоб було суспільне усвідомлення, що трансплантація рятує життя, яка має перспективи розвиватися в кожній країні.

Мал. 1. Відсоток пацієнтів, які знаходяться в листі очікування трансплантації на кінець 2022 року у країнах Південної та Північної Америки.

Відповідно до Мал. 2 «Кількість пересаджених органів за 2022 рік у країнах Південної та Північної Америки» можна зазначити, що країни у яких діє презумпційна згода, сім'я відіграє ключову роль у визначенні остаточного рішення про донорство, і відмова сім'ї може перешкодити донорству органів. Також, впливає на кількість трансплантацій популяризація посмертного донорства та фінансування держави цієї сфери.

Мал. 2. Кількість пересаджених органів за 2022 рік у країнах Південної та Північної Америки.

Висновки. Результати досліджені показують, що, на чергу очікування трансплантації впливає в основному 3 фактори:

1. популяризація культури донорства;
2. правова процедура не згоди посмертного донорства;
3. фінансування сфери трансплантології.

Велику роль відіграє популяризація культури донорства, яке є пріоритетним завданням кожної країни, що робить вагомий внесок у досягнення важливої мети – зменшити час очікування пересадки органу реципієнту. Вирішення етичних і моральних питань, а також ясність інформації, яку потрібно передати членам родини, мають великий вплив на рішення донорства органів. У більшості проаналізованих країн, в яких діє презумпція згоди вирішальне слово при вилученні органів мають родичі померлого. Однак, на момент смерті донора понад 20 % родичів відмовляються від трансплантації, відповідно це негативно впливає на чергу очікування органу для трансплантації реципієнту.

Так, наприклад, за Справою «Elberte проти Латвії» (№ 61243/08 від 05.12.2008) виклав свою думку Суддя Wojtyczek, а саме зазначивши, що виступати родичам проти трансплантації органів померлого не є їхнім автономним правом, яке могло б здійснюватися. Це право є похідним від права померлої людини вільно приймати рішення про трансплантацію своїх органів. Родич, який залишився живим, виступає депозитарієм прав померлого. Таким чином, родичі можуть погодитися або заперечити щодо трансплантації органів померлого лише в тому випадку, якщо вони висловлюють бажання померлого. Утримування інакше перетворило б тіло померлої людини на об'єкт свавільних рішень родичів. Згодна думка Судді Wojtyczek, викладено у Справі «Petrova проти Латвії» (№ 4605/05, від 24.06.2014), в якій зазначено, що право родича виражати саме побажання померлого щодо трансплантації, яке належить до сфери сімейного життя у значенні статті 8 Конвенції.

Тобто, з етичних міркувань, у країнах, в яких діє презумпція згоди на посмертне донорство, родичі повинні висловлювати бажання (не бути посмертним донором) саме померлого, а не своє бажання з цього приводу. Але, наразі, в більшості випадків, рідні померлого висловлюють своє бажання, не надавши згоду на збір органів для трансплантації.

Суспільна обізнаність про донорство органів зростає з кожним днем, і, отже, більше пацієнтів мають шанс на лікування. Трансплантологія є одним із найпередовіших напрямів медицини, який дає можливість відновити здоров'я та жити повноцінним життям тим, хто інакше не мав би жодного шансу. Крім того, здатність точніше підбирати донорські органи реципієнтам покращується з кожним роком завдяки розвитку різних процесів і технологій. Однак, попри ці технологічні досягнення, ключем до успіху трансплантації є бажання ділитися найціннішим – шанс подарувати комусь життя. Популяризація трансплантації органів і донорства серед громадян є довготривалим процесом, який, відповідно до досвіду інших країн, може тривати десятиріччя. Проведення інформаційно-просвітницької роботи із залученням громадських об'єднань, засобів масової інформації, а також суб'єктів взаємодії, які здійснюють заходи популяризації трансплантації

анатомічних матеріалів людини, з використанням сучасних каналів комунікації, для підвищення рівня усвідомлення проблеми нестачі донорських органів, для застосування трансплантації як спеціального методу лікування, рівня поінформованості населення, може позитивно впливати на рішення про донорство органів, усвідомлюючи його важливість для людей, для яких це може бути єдиною надією і новим стартом у житті.

Фінансування сприяє новим відкриттям та інноваціям у дослідженнях, виконанні трансплантацій за допомогою сучасного обладнання, будівництво нових закладів охорони здоров'я, все це сприяє покращенню здоров'я та продовженню життя людей із небезпечними для життя та хронічними захворюваннями. В більшості досліджених країнах, є брак фінансування медичної сфери. Це впливає на збільшення часу очікування трансплантації, відповідно негативно відбивається на здоров'я пацієнта. Зазначимо, що відповідно до соціальних гарантій будь-якої країни, кожна людина має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ministério da Saúde. Ministério da Saúde aumenta em 106 % autorização para novos serviços de transplante em todo o Brasil. URL: <http://surl.li/rgseg> (дата звернення: 17.04.2024)
2. IRODaT. International registry in organ donation and transplantation. URL: <https://www.irodat.org/> (дата звернення: 17.04.2024)
3. Wikipedia. List of countries by population (United Nations). URL: <http://surl.li/svsom> (дата звернення: 17.04.2024)
4. Poder 360. Brasil tem quase 60.000 pacientes aguardando transplantes. URL: <http://surl.li/svtar> (дата звернення: 17.04.2024)
5. HRSA. Organ Donation FAQ. URL: <http://surl.li/svtkh> (дата звернення: 17.04.2024)
6. Donate live America. Organ, Eye and Tissue Donation Statistics. URL: <http://surl.li/svtps> (дата звернення: 17.04.2024)
7. Instituto de Salud Pública de Chile. Trasplantes y Lista Espera por mes - Diciembre 2022. URL: <http://surl.li/synpk> (дата звернення: 18.04.2024)
8. Gob.pe. Más de 6000 peruanos están a la espera de un trasplante de órgano URL: <http://surl.li/synwe> (дата звернення: 18.04.2024)
9. Santa fe. Santa Fe fue la segunda provincia en ablaciones de órganos en 2022. URL: <http://surl.li/sypqu> (дата звернення: 18.04.2024)
10. La cardio. Más de 3.000 colombianos esperan en lista por un trasplante de órgano. URL: <http://surl.li/sypfm> (дата звернення: 18.04.2024)
11. Gobiernode Mexico. Centro nacional de trasplantes. URL: <http://surl.li/syops> (дата звернення: 19.04.2024)
12. Primicias. Una sola persona podría salvar muchas vidas, si se lo permiten. URL: <http://surl.li/syqjo> (дата звернення: 19.04.2024)
13. Bibliothèque du Parlement. Consentement pour le don d'organes au Canada. URL: <http://surl.li/szpxi> (дата звернення: 19.04.2024)
14. Gouvernement du Canada. Le gouvernement du Canada souligne les progrès importants réalisés en matière de dons et de greffes d'organe. URL: <http://surl.li/sytae> (дата звернення: 19.04.2024)
15. Hospital del niño dr. Jose Renan Esquivel. En el Día Nacional del Trasplante aprende más sobre este acto generoso. URL: <http://surl.li/tibcd> (дата звернення: 21.04.2024)
16. Republica de Panama. Donación de órganos, una historia de vida. URL: <http://surl.li/thasu> (дата звернення: 21.04.2024)
17. La nasyon. URL: <http://surl.li/tidoc> (дата звернення: 21.04.2024)
18. Opinion. Dos pasos para convertirse en un donante voluntario de órganos. URL: <http://surl.li/tijow> (дата звернення: 22.04.2024)

УДК:343.983

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-120-125

Ліхтанська Анна Петрівна

студентка 2013 групи

юридичного факультету

Інституту управління та технологій

Державного університету інфраструктури та технологій,

м. Київ Україна

ORCID.ORG/0000-0002-0892-1694

Михайлов Володимир Олександрович

старший викладач кафедри правосуддя

юридичного факультету

Інституту управління та технологій

Державного університету інфраструктури та технологій,

м. Київ Україна

ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню способів використання алгоритмів штучного інтелекту у сфері кримінальних проваджень в національному аспекті. Розглянуто практичні приклади використання штучного інтелекту у кримінальному провадженні. Виділено переваги та недоліки в спектрі досліджуваної теми.

У світі минає чергова технологічна революція, головним складником якої є передача, оброблення та застосування відомостей. Світ перебуває в безперервному процесі цифровізації та глобалізації, рівень злочинності вийшов на наднаціональний рівень і все частіше злочини вчиняються у галузі електронних інформаційних систем, що вимагає пошуку нових підходів та розробки нових форм кримінального процесу.

Варто зазначити, що перспективи запровадження таких технологій у національну систему кримінального судочинства є досить дискусійним питанням як серед практиків, так і серед науковців, водночас така дискусія не перешкоджає науковим дослідженням у цьому напрямку.

Швидкість оброблення даних завдяки штучному інтелекту та його результативність у прийнятті рішень у кримінальному процесі створюють модель цифрового автоматизування прийняття процесуальних рішень.

Такою автоматизацією спрощується процедура прийняття рішень в аналогічних процедурах, що, безперечно, підвищує результативність і спрощує процедуру прийняття рішень з процесуально-економічної точки зору. Сучасні розробки спрямовані на те, щоб машини взяли на себе складні задачі, які раніше виконували люди. У найближчому майбутньому супутні організаційні заходи щодо запровадження штучного інтелекту та його правового забезпечення в державних органах будуть зосереджені на зберіганні великих обсягів даних. Обробка математичних алгоритмів і прийняття рішень на основі штучного інтелекту планується стати невід'ємною частиною нашого живого суспільства.

Ключові слова: штучний інтелект, кримінальне провадження, досудове розслідування, цифрова трансформація, міжнародний досвід.

Summary. *The article is devoted to the study of methods of using artificial intelligence algorithms in the field of criminal proceedings in the national aspect. Practical examples of the use of artificial intelligence in criminal proceedings are considered. The advantages and disadvantages of the spectrum of the researched topic are highlighted.*

Another technological revolution is taking place in the world, the main component of which is the transmission, processing and application of information. The world is in a continuous process of digitalization and globalization, the level of crime has reached a supranational level, and more often crimes are committed in the field of electronic information systems, which requires the search for new approaches and the development of new forms of the criminal process.

It is worth noting that the prospects of introducing such technologies into the national system of criminal justice is a rather debatable issue both among practitioners and among scientists, at the same time, such a debate does not prevent scientific research in this direction.

The speed of data processing thanks to artificial intelligence and its effectiveness in decision-making in the criminal process create a model of digital automation of procedural decision-making.

Such automation simplifies the decision-making procedure in similar procedures, which undoubtedly increases efficiency and simplifies the decision-making procedure from a procedural and economic point of view. Modern developments are aimed at making machines take on complex tasks that were previously performed by humans. In the near future, the accompanying organizational measures for the introduction of artificial intelligence and its legal support in state bodies will focus on the storage of large volumes of data. The processing of mathematical algorithms and decision-making based on artificial intelligence is planned to become an integral part of our living society.

Keywords: artificial intelligence, criminal proceedings, pretrial investigation, digital transformation, international experience.

Постановка проблеми. Однією з центральних проблем сучасності, яка яскраво позначена коронакризою, є значення цифрових технологій і штучного інтелекту в нашому житті, в науці, особливо в її гуманітарній складовій. Це, безсумнівно, відноситься і до кримінології як теоретичного знання і соціальної практики.

Штучний інтелект (далі: ШІ) — це набір наукових методів, теорій і технік, метою яких є відтворення когнітивних здібностей людини за допомогою машини. Система ШІ дає можливість використання великої кількості даних, обчислень, оцінювань, вчитися, дедуктивно міркувати, абстрактно аналізувати та прогнозувати.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проблематику штучного інтелекту вивчали наступні вчені: Демура М.І., Плахотнік О.В., Шевчук Т.А. та інші.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є вивчення досвіду застосування штучного інтелекту у сфері кримінального судочинства та виявлення можливих напрямів впровадження таких технологій в кримінальний процес нашої держави, встановлення ролі технологій ШІ у парадигмі протидії злочинності та окреслення кола невирішених правових проблем, із цим пов'язаних.

Виклад основного матеріалу. Ще одним фактором, який реалізує необхідність впровадження цифрових технологій у систему кримінального судочинства, є документування та розслідування воєнних злочинів, лише 20 квітня, за даними Генпрокуратури, зареєстровано понад 7,4 тис. воєнних злочинів [2].

Зрозуміло, що обробка такого великого обсягу даних потребує використання цифрових технологій для швидкого та ефективного розкриття злочинів. Однією з таких технологій є застосування ШІ у кримінальному судочинстві. Відповідно до Європейської етичної хартії щодо використання штучного інтелекту в системах правосуддя та їхньому середовищі, штучний інтелект визначається як набір наукових методів, теорій і технік, метою яких є відтворення когнітивних здібностей людини за допомогою машини.[3]

Проте, поняття «штучний інтелект» піддається критиці експертів, які розрізняють «сильний» штучний інтелект (той, що здатний повністю автономно контекстуалізувати спеціалізовані та різноманітні проблеми), і «слабкий» або «помірний» штучний інтелект (який є дуже ефективним), що відрізняється від області «машинного навчання»).

Якщо узагальнити результати дослідження досвіду застосування алгоритмів ШІ у сфері кримінального правосуддя, то можна виділити три головні напрями:

- 1) запобігання злочинності;
- 2) використання на стадії досудового розслідування;
- 3) використання на стадії судового розгляду.

1. Використання ШІ в механізмі протидії злочинності реалізується шляхом застосування численних інформаційних засобів запобігання скоєнню злочинів (шляхом визначення можливих місць їх скоєння або їх потенційних учасників).

Виявлений вектор включає інструменти «превентивної поліції», які використовуються для запобігання певним видам злочинів із регулярними елементами, таким як крадіжки зі зломом, вуличне насильство, викрадення транспортних засобів/викрадення з транспортних засобів. Мета цих інструментів — точно визначити, де і коли можуть бути скоєні ці злочини, і відобразити ці відомості на географічній карті у вигляді «гарячих точок», які в режимі реального часу контролюються патрульними поліцейськими. Цей процес називається прогнозним картуванням злочинності [4].

2. Використання ШІ у кримінальному провадженні також активно використовується на досудовому розслідуванні, коли правоохоронні органи вже мають інформацію про вчинення злочину та потребують аналізу великої кількості даних.

3. Крім того, на стадії судового розгляду та під час винесення вироку судді можуть використовувати ШІ та його інструменти для «прогнозування» рецидиву. Маються на увазі програми оцінки ймовірності повторного вчинення злочину підозрюваним, тобто чи буде цього достатньо, щоб утримати особу від вчинення нового злочину.

Передумовою впровадження ШІ в Україні є запровадження єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (JESITS). В загальному системою передбачається повністю без паперове ведення діловодства за рахунок застосування електронного цифрового підпису та електронного документообігу, створення особистих кабінетів для вчинення будь-яких процесуальних дій, а також удосконалення Єдиного державного реєстру судових рішень шляхом доповнення системи гіперпосилань до правових позицій Верховного Суду. Останнє дозволяє алгоритму відібрати рішення Верховного Суду, які стосуються конкретної справи, та створити проєкт рішення без участі людини. Цілком реально, що менші спори в майбутньому можна буде вирішувати онлайн за допомогою системи ШІ, що значно зменшить навантаження на суди [5, с.129].

Крім того, можливість використання ШІ для обрання запобіжного заходу широко обговорюється у вітчизняній юридичній спільноті. Головним проблемним питанням сучасної правозастосовчої практики є обґрунтування рішень (клопотання слідчого прокурора, ухвала слідчого судді, суду) щодо використання до особи запобіжного заходу у виді тримання під вартою та продовження строку тримання під вартою [6].

Схоже, що використання алгоритмів ШІ при виборі людини для профілактичних заходів може дати змогу уникнути описаної проблеми. Для прикладу, відповідною програмою може аналізуватися клопотання слідчого, прокурора про обрання особі запобіжного заходу на предмет відповідності такого документа вимогам Кримінально-процесуального кодексу, зокрема посилання на ризики, передбачені статтею 177 Кримінального процесуального кодексу, відповідні докази на підтвердження таких ризиків. На підставі такого аналізу програмою може бути запропоновано проєкт ухвали щодо застосування запобіжного заходу, який слідчий суддя або суд може прийняти та використовувати як основу для свого рішення. Застосування ШІ у такий спосіб може, по-перше, забезпечити підвищення якості

процесуальних документів слідчого та прокурора, по-друге, значно зменшити навантаження на слідчих суддів та суддів, по-третє, забезпечити належну законну процедуру відбору профілактичних дій.

Окремої уваги з точки зору вивчення перспективних напрямків впровадження ІІІ-технологій у кримінальному судочинстві заслуговує пілотний проект електронної кримінально-процесуальної системи eCase, запущений 20 квітня 2020 року в антикорупційних органах. eCase пропонує повну автоматизацію поточних «паперових» дій, що вигідно всім учасникам кримінального процесу. Прокуратура буде контролювати хід розслідування та надаватиме процесуальні вказівки в режимі онлайн.

Слідство швидко отримує всі необхідні дані та має можливість їх аналізувати, оскільки на кожному етапі система оновлює всю інформацію, планує тайм-менеджмент і календар завдань. Також свідки, підозрювані та їхні представники отримують необхідні документи в електронному вигляді.

Позитивний досвід пілотної системи eCase став основою для прийняття Указу «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування»[4].

При цьому певну цікавість викликає те, що така система використовується виключно у кримінальних провадженнях, досудове розслідування яких провадиться слідчими кримінальних справ Національного антикорупційного бюро України (ст. 1 Положення). Оскільки за логікою Закону «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування», функціонування системи має бути запроваджене в усіх органах досудового розслідування.

Запровадження електронного кримінального провадження прискорює, спрощує та суттєво скорочує зусилля, необхідні для розслідування злочинів, підвищує його результативність та мінімізує корупційні ризики. У цьому контексті видається необхідним розробити положення щодо інформаційно-телекомунікаційної системи судового слідства, яке б регулювало функціонування такої системи для всіх органів судового слідства, прокуратури та судів кримінальне провадження, незважаючи на висловлені зауваження, можна розглядати як основу для подальшого впровадження алгоритмів штучного інтелекту в процесуальну діяльність органів слідства та прокуратури. Застосування штучного інтелекту для перевірки заяв і повідомлень про злочини, як-от згаданий вище алгоритм VeriPol [1, с.556], буде мати особливе значення в сьогоденні реаліях.

З вищевикладеного можна зробити обґрунтований висновок, що запровадження ІІІ при перевірці заяв та повідомленні про злочини дозволить уникнути необґрунтованих відмов при реєстрації заяв в ЄРДР, що значно зменшить навантаження на судову систему.

Тому використання інструментів ІІІ має характеризуватися обмеженою роллю в процесі прийняття рішень слідчими, прокурорами, слідчими суддями та судами. Ми критично оцінюємо можливість рішення у кримінальному провадженні ІІІ, оскільки в такому випадку залишається незрозумілим питання відповідальності за таке рішення. У той же час використання ІІІ як допоміжного засобу в процесі прийняття рішень виглядає перспективним, а в деяких випадках навіть необхідним. Національна система кримінального правосуддя перебуває на ранніх стадіях впровадження інструментів ІІІ. Виявляється, використання ІІІ в кримінальному судочинстві не тільки має свої перспективи, але в деяких випадках може стати інструментом захисту прав і законних інтересів фігурантів кримінального процесу зменшити навантаження на слідчі органи, а також на прокуратуру та судову систему. Проте найвагомішим питанням зостається питання дотримання прав особи під час застосування алгоритмів штучного інтелекту, а також забезпечення справедливого судового розгляду, щоб будь-хто, хто вчинив злочин, відповідав у міру своєї провини, а не невинний був обвинувачений чи засуджено, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному

примусу та що до всіх учасників кримінального провадження було дотримано належного процесуального права. Тому, окрім забезпечення належної технічної підтримки застосування алгоритмів ШІ у кримінальному судочинстві в Україні, необхідно також запровадити належне та якісне нормативне регулювання застосування таких технологій у кримінальному судочинстві [6].

Використання можливостей ШІ у кримінальних провадженнях є практично затребуваним та актуальним. Можливості програмного забезпечення в частині підтримки правопорядку надають перевагу людському потенціалу про фіксацію, попередження та завчасного реагування на правопорушення. На даний час активно використовуються технології ШІ за напрямком розпізнавання обличчя. У світі вже досить давно у кримінальних провадженнях використовують програмні комплекси, які дозволяють автоматично розпізнавати обличчя, порівнюючи із системами відеоспостереження та інформацією яка вже є у базі. Водночас висока точність розпізнавання досягається за рахунок застосування технологій індексу за біометричними параметрами обличчя. Ці можливості використовуються і в Україні. Так, Київською міською радою на території столиці встановлено вже більше 6200 камер відеоспостереження із системою розпізнавання обличчя. Доступ до користування цією системою має і поліція, що часто відіграє ключове значення у виявленні, відверненні та розслідуванні злочинів, встановленні місцезнаходження осіб, оголошених у розшук. За аналогічним прикладом система працює і у місті Житомирі, де вона одержала назву «Прозоре місто».

Використання безпілотників. За їх допомогою, наприклад, поліцейські з підрозділу протидії наркозлочинності у 2020 році знайшли в Дніпропетровській області 36 ділянок, засіяних коноплями. Також роботи можуть виявляти браконьєрів, фіксувати незаконний видобуток корисних копалин, незаконні рубки лісу, знаходити осередки лісових пожеж, допомагати шукати заблукалих в лісі чи горах. Дронами моніториться дорожня ситуація на трасах Дніпропетровської та Київської областей і відшукується викрадений транспорт. Надалі планується створення спецгрупи аеророзвідки в кожному регіоні України.

Крім того, ШІ активно використовується під час створення автоматизованих систем, баз даних, для розроблення алгоритмів пошуку кримінальних правопорушників «за гарячими слідами», виявлення потенційних жертв кримінальних правопорушень та в багатьох інших напрямках у роботі правоохоронних органів[3].

При всьому потенціалі використання ШІ слід указати на зворотний його бік: як добро і зло, він може принести неоціненну користь, збільшивши та примноживши людські здібності, розширивши можливості для вирішення великої кількості суспільних проблем, однак при всій позитивності його потенціалу для суспільства дедалі частіше технології ШІ виступають як криміногенний фактор, активно використовуються правопорушниками, тим самим продукуючи зростання рівня злочинності і призводячи до появи нових її видів, створюючи при цьому реальну загрозу охоронюваним кримінальним законом інтересам окремих громадян, суспільству та державі.

Висновки. Актуальною у цьому напрямі вбачається ініціація проведення кримінологічних досліджень у довгостроковій перспективі щодо особливостей застосування ШІ у правоохоронній діяльності. Необхідність нового за змістом і формою кримінологічного аналізу соціальних процесів постає сьогодні у зв'язку з тими трансформаціями, які останнім часом відбулися в соціальній дійсності. Наразі технології ШІ досконало не вивчено. Правова оцінка його статусу має розглядатися комплексно, в плані як недоліків, так і переваг. Не можна недооцінювати чи ігнорувати можливості ШІ. ІТ-технології, та ШІ зокрема, цілком імовірно в майбутньому можуть виступати криміногенним фактором злочинності або ж взагалі сприятимуть появі нових її видів, що визначає напрями для подальших наукових розвідок на цю тему.

Зазначалося, що використання ШІ в кримінальному судочинстві України не тільки має свої перспективи, але в деяких випадках навіть є важливим інструментом для забезпечення прав і законних інтересів фігурантів кримінального провадження. Крім того, застосування штучного інтелекту може значно зменшити навантаження як на органи слідства, так і на прокуратуру та судову систему.

Проте найважливішим залишається питання дотримання прав людини при використанні ШІ, а також забезпечення справедливого суду, щоб кожен, хто вчинив злочин, відповідав у міру своєї вини, щоб є було невинну особу обвинувачено або засуджено, щоб жодна особа не була піддана неправомірному процесуальному примусу та щоби щодо всіх, хто бере участь у кримінальному провадженні, було дотримано належного процесуального права. Визначено, що окрім забезпечення належного технічного використання ШІ у кримінальному провадженні в Україні, необхідно також запровадити належне та якісне нормативне регулювання використання таких технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демура М.І. Перспективи застосування штучного інтелекту у галузі кримінального судочинства. Юридичний науковий електронний журнал. № 5/2022 с.554-557
2. Документування воєнних злочинів: як система БПД долучається до збору доказів порушення прав людини. URL: [https:// minjust.gov.ua/news/ministry/dokumentuvannya-voennih-zlochiniv-yak-sistema-bpd-doluchaetsya-do-zboru-dokaziv-porushennya-prav-lyudini](https://minjust.gov.ua/news/ministry/dokumentuvannya-voennih-zlochiniv-yak-sistema-bpd-doluchaetsya-do-zboru-dokaziv-porushennya-prav-lyudini)
3. Плахотнік О.В. Практичне застосування штучного інтелекту у кримінальному провадженні. Вісник кримінального судочинства. 2019. № 4. URL: <https://vkslaw.knu.ua/ua/4-2019-aktualni-problemy-kryminalnoho-sudochynstva-3/295-problemy-kryminalnoho-protsesu/1016-praktychne-zastosuvannia-shtuchnoho-intelektu-u-kryminalnomu-provadhenni>
4. Систему електронного кримінального провадження eCase запустять вже 30 квітня // LegalHub.online. 2020, 8 квіт. URL: [https:// legalhub.online/kryminalne-pravo/systemu-elektronного-kryminalного-provadhennya-ecase-zapustyat-vzhe-30-kvitnya/](https://legalhub.online/kryminalne-pravo/systemu-elektronного-kryminalного-provadhennya-ecase-zapustyat-vzhe-30-kvitnya/)
5. Шевчук Т.А. Використання штучного інтелекту у протидії злочинності. Вісник кримінологічної асоціації України. 2021. №2 (25)с.128-134
6. Штучний інтелект у правосудді. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/shtuchnyj-intelekt-pravosuddia/>

УДК 34 (091)

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-126-135

ORCID.ORG/0000-0002-3955-3337

Стоматов Едуард Григорович,
к.ю.н., доцент, доцент кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
Класичного приватного університету

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ПРАВА НА НЕДОТОРКАННІСТЬ
ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ: НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
CRIMINAL LAW PROTECTION OF THE RIGHT TO PERSONAL PRIVACY:
CONTEMPORARY HISTORY OF UKRAINE**

Анотація. У статті розглядаються актуальні питання становлення та розвитку кримінально-правової охорони права на недоторканність приватного життя в новітній історії України, з початку ХХ ст. до сьогодення. Проаналізовано українську історіографію історико-правового аспекту цього інституту права. З'ясовано, що новітній історії кримінально-правової охорони права на приватність в Україні приділено значно менше уваги, незважаючи на те, що саме зазначений період розвитку кримінального законодавства синхронізує з становленням міжнародно-правових стандартів у розумінні поваги до приватного життя людини в різних сферах життєдіяльності. З'ясовано, що ступінь реалізації права на недоторканність приватного життя розкриває сутнісні відмінності між тоталітарною, авторитарною та правовою державами, рівень розвитку громадянського суспільства. Виокремлено й проаналізовано основні етапи розвитку кримінально-правової охорони недоторканності приватного життя в Україні. Етап з 1917 до 1921 р. характеризується відновленням української державності та закріпленням лише на конституційному рівні гарантій недоторканності, яким не судилося бути реалізованими. Етап з 1922 по 1960 р. став «кроком назад» в питаннях кримінально-правової охорони права на недоторканність приватного життя, відкинувши навіть надбання попереднього ХІХ ст. Для нього характерною була декларація права окремих елементів приватного життя на конституційному рівні. Однак, повага до них, як і створення належного механізму реалізації та захисту, у тому числі кримінально-правовими нормами, радянською ідеологією були фактично спалюжені. Етап з 1960 р. до прийняття чинного КК України 2001 р. відзначається закріпленням кримінально-правових норм, спрямованих на охорону окремих сторін приватного (особистого, сімейного) життя та характеризується відсутністю наукових розробок концепту приватного життя людини як такого, а відтак і відсутністю унормування будь яких проявів приватності, механізму її належного захисту. Етап від 2001 р. до теперішнього часу вирізняється запровадженням в КК України норм, де під охорону кримінального закону поставлено базисні засади права на приватність. Діахронне порівняння радянського і сучасного національного законодавства дає змогу констатувати те, що Україна зробила значний крок уперед в області практичної реалізації прав людини та їх захисті нормами кримінального закону.

Ключові слова: недоторканність приватного життя, недоторканність житла, таємниця кореспонденції

Annotation. The article deals with topical issues of formation and development of criminal law protection of the right to personal privacy in the contemporary history of Ukraine, from the beginning of the twentieth century to the present. The author analyzes the Ukrainian historiography of the historical and legal aspect of this legal institution. It is clarified that much less attention has

been paid to the contemporary history of criminal law protection of the right to privacy in Ukraine, despite the fact that this period of criminal legislation development synchronizes with the establishment of international legal standards in the understanding of respect for human's personal privacy in various spheres of life. It is found that the degree of implementation of the right to personal privacy reveals the essential differences between totalitarian, authoritarian and rule-of-law states, and the level of the civil society development. The author identifies and analyzes the main stages of development of criminal law protection of personal privacy in Ukraine. The stage from 1917 to 1921 is characterized by the restoration of Ukrainian statehood and the enshrining of immunity guarantees only at the constitutional level, which were not to be implemented. The stage from 1922 to 1960 was a «step backward» in the issues of criminal law protection of the right to personal privacy, rejecting even the achievements of the previous nineteenth century. It was characterized by the declaration of the right to certain elements of personal privacy at the constitutional level. However, respect for them, as well as the creation of a proper mechanism for their implementation and protection, including through criminal law provisions, were actually desecrated by Soviet ideology. The stage from 1960 until the adoption of the current Criminal Code of Ukraine in 2001 is marked by the consolidation of criminal law provisions aimed at protecting certain aspects of private (personal, family) life and is characterized by the lack of scientific developments of the concept of human's private life as such, and therefore the absence of regulation of any manifestations of privacy, and the mechanism of its proper protection. The stage from 2001 to the present is characterized by the introduction of provisions in the Criminal Code of Ukraine that place the basic principles of the right to privacy under the protection of criminal law. A diachronic comparison of Soviet and modern national legislation allows stating that Ukraine has made a significant step forward in the practical implementation of human rights and their protection by criminal law provisions.

Keywords: inviolability of private life, inviolability of home, secrecy of correspondence

Постановка проблеми. Право на недоторканність приватного життя є одним з основних прав людини і громадянина, що відображає прагнення кожного з нас мати свій власний світ інтимних, сімейних, ділових та інших інтересів, який не підлягає контролю з боку держави і суспільства. Сьогодні недоторканність приватного життя громадянина визнається цінністю, невід'ємним правом людини, хоча ступінь можливого втручання держави та суспільства в життя своїх громадян у різні періоди їх існування була відмінною. Батьківщиною цього права вважаються Сполучені Штати Америки. Саме в цій державі, у 1890 р. в журналі *Harvard Law Review* опубліковано статтю адвокатів Семюеля Уоррена і Луїса Брандейса «Право бути залишеним у спокої», в якій автори, спираючись на багаточисельні пам'ятки права, визначили його, як одне з прадавніх прав людини. З цим твердженням не можна не погодитись, сучасні наукові дослідження свідчать, що найдавніші закони України-Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини так чи інакше захищали це право. Сьогодні зростає актуальність проблематики кримінально-правової охорони права на недоторканність приватного життя саме в новітній час. Аналізуючи формування права на недоторканність приватного життя в Україні у XX на початку XXI ст. важливо звернути увагу на те, що наша держава, ведучи боротьбу за незалежність, кілька разів змінювала орієнтацію свого розвитку, й це, безумовно, знайшло відображення і в розумінні цього права, у ставленні до нього держави і суспільства. Початок XX ст. для України характеризувався боротьбою українських національних сил, що була спрямована на відродження самостійної держави на всіх українських етнічних землях. У подальшому, в результаті соціалістичної революції і кардинальної зміни влади і суспільних засад, було здійснено крутий поворот держави в бік тоталітаризму. На межі XX та XXI ст. ст. Україна повернулася до демократичних цінностей. Таким чином, саме досліджуваний період становить найбільший науковий інтерес, оскільки, протягом нього, розуміння права на недоторканність приватного життя розвивалося і змінювалося під впливом революційних

потрясінь, панування тоталітарного режиму, другої світової війни, «хрущовської відлиги», у складні часи «перебудови» та на тернистому шляху незалежної держави.

Стан дослідження проблеми. В Україні історико-правових аспектів права на приватне життя в своїх дослідженнях торкалися П. П. Андрушко, Т. Ю. Вислоцька, О. П. Горпинюк, І. В. Єдинак, Д. Ю. Кондратов, В. О. Серьогін, О. В. Сосніна, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, А. О. Хлопов, І. В. Шатковська та інші. В останнє десятиліття з'явилися ґрунтовні наукові праці присвячені кримінально-правовому захисту окремих суб'єктів приватності в Україні, а саме, охороні інформації, кореспонденції, листування, приватного життя тощо, в яких автори торкаються різних історичних обставин регулювання права на той чи інший аспекти приватності. Серед таких, дослідження О. П. Горпинюк «Кримінально-правова охорона інформаційного аспекту приватності в Україні», в якому авторка провела історичний експурс джерел кримінального законодавства щодо охорони зазначених особистих благ людини [1], починаючи з аналізу трьох редакцій Руської Правди та інших пам'яток права епохи раннього середньовіччя України-Русі. Схожий підхід обрала і О. В. Сосніна, вивчаючи історію розвитку вітчизняного законодавства спрямованого на кримінально-правовий захист житла та честі й гідності особи в Україні [2]. Приділяє увагу історії кримінального законодавства за порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер в Україні та Республіці Польща і І. В. Єдинак [3]. Науковиця слушно акцентувала увагу на загальній проблемі вивчення історії будь-якого правового інституту України, що пов'язаний в довготривалим входженням українських земель до складу інших держав. Т. Ю. Вислоцька та А. О. Хлопов, досліджуючи проблеми кримінально-правової охорони таємниці в Україні, запропонували своє бачення періодизації цього інституту, взявши за основу загальноприйняту сьогодні періодизацію української державності. Більшість вчених прийшли до висновку, що кримінально-правова охорона різних аспектів приватності веде свій початок від Кримінального уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. Російської імперії. Наступні джерела кримінального права, що містять норми про захист права на приватність, а саме Уложення про покарання у редакціях 1866, 1885 рр., Статут про покарання, що накладаються мировими суддями (1864 р.), Кримінальне уложення (1903 р.), Лікарський статут (1857 р.), Судові статuti (1864 р.), Положення про нотаріальну частину (1866 р.) вивченні вченими достатньо повно. Втім новітній історії кримінально-правової охорони права на приватність в Україні, приділено значно менше уваги, між тим як саме цей період розвитку кримінального законодавства синхронізує з становленням міжнародно-правових стандартів у розумінні поваги до приватного життя людини в різних сферах життєдіяльності.

Тож метою статі є ретроспективний аналіз підходів до унормування права на приватність та його кримінально-правової охорони в Україні в ХХ на початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ХХ ст. розвиток розуміння права на недоторканність приватного життя та його правова регламентація в Україні відбувалися складно і неоднозначно. Період від 1917 р. до 1921 р., характеризується відновленням української державності та закріпленням на конституційному рівні гарантій на недоторканність «домашнього вогнища» (ст. 15), «листову тайну» (ст. 16) в Основному законі Української Народної Республіки (1918) [4]. Проте, ідеям прав і свобод людини, що набули широкого поширення й закріплення в Європі, в Україні не судилося затвердитися й закріпитися. Після жорсткої боротьби за створення незалежної національної держави в Україні перемогу отримали прибічники більшовизму, політичної течії спрямованої повалення існуючого буржуазного ладу, захоплення влади і встановлення «диктатури пролетаріату», проведення радикальних соціальних перетворень. Відбулася спроба майже повної відмови від надбань попереднього періоду у сфері охорони приватності особистого та сімейного життя. Український радянський уряд, як і російський, дійшов висновку про те, що у державі соціалістичного типу не може бути індивідуального права, а допустимі лише колективні права.

На тривалий час панівною стала концепція пріоритету публічного (державного) стосовно приватного (особистого). У перші роки радянської влади був ліквідований інститут приватної власності як базис інституту приватного життя. Таким чином, зник сам об'єкт захисту, а значить необхідність реальних і фактичних гарантій недоторканності приватного життя, житла, комунікацій як з боку конституційного, так і галузевого законодавства.

Перші українські радянські Конституції 1919 та 1929 рр. не містили норм про право на приватність у будь якій формі [5]. У зв'язку з цим протягом тривалого часу кримінальне законодавство, що діяло на той період (Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. і Кримінальний кодекс УСРР 1927 р.) не включало норм, що закріплювали відповідальність за порушення недоторканності приватного життя.

Однак, епізодичний захист, пов'язаний з соціальними експериментами в аналізованій сфері все ж таки простежується. Наприклад, на початку 20-х рр. минулого століття радянська влада легалізувала аборти, декларуючи захист здоров'я жінки, «від неосвічених і корисливих шарлатанів і вважаючи, що метод репресії в цій галузі абсолютно не досягає мети» (18 листопада 1920 р.) Наркомздрав і Наркомюст видали спільну постанову «Про охорону здоров'я жінки», де проголошувалися безкоштовність та вільний характер абортів). Відповідно, у двох перших редакціях Кримінальних кодексів Української СРР (за 1922 і 1927 р. р. р.) ст. 146 була передбачена кримінальна відповідальність лише за здійснення абортів особою, що не має відповідної кваліфікації та у невідповідних умовах. Хоча причина цього кроку, на наш погляд, полягала зовсім в іншому, все ж таки можемо говорити про прагнення не втручатися у цю сферу приватності сімейного життя. Заради об'єктивності, необхідно відмітити, що на той час у багатьох країнах Заходу аборти лишалися нелегальними й існувала кримінальна відповідальність за їх здійснення. Втратили силу й антигомосексуальні статті, що існували в Російській імперії. У розділі, що присвячений злочинам у сфері статевих відносин, названих Кримінальних кодексів, окрема стаття за гомосексуальність (мужолозтво) спочатку була відсутня. Також, відповідно до Статуту поштового, телеграфного, телефонного і радіозв'язку, затвердженого Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 15 лютого 1929 р., на службовців органів зв'язку покладался обов'язок зберігання таємниці кореспондуючих осіб та заборонялася передача відомостей про кореспонденцію третім особам. За порушення покладених на зазначених осіб функцій було передбачено на кримінальну відповідальність.

Але, вже на межі 1920-1930-х рр., перехід до формування сталінської моделі соціалізму призвів до затвердження нових офіційних канонів приватного життя. Турбота про жіноче здоров'я, змінилася жорстким контролем, що мав, до того ж, економічний характер. З 1930 р. операція зі штучного переривання вагітності перетворилася на платну медичну послугу. У другій половині 1930-х рр. було повністю ліквідовано досягнення перших років радянської влади щодо розширення меж приватного у цій сфері: влітку 1936 р., незадовго до ухвалення «сталінської» Конституції, в СРСР повернули кримінальну відповідальність за аборти. 11 січня 1934 р. Постановою Президії ЦВК УСРР Кримінальний кодекс Української СРР був доповнений статтею 165¹, що передбачала покарання за добровільний статевий акт двох чоловіків – позбавлення волі на термін до 5 років. За мужолозтво, яке було скоєне «з використанням залежного стану потерпілого, з насиллям, за плату, по професії чи публічно – позбавлення волі на термін до 8 років» [6]. Заборона на переривання вагітності за власним бажанням жінки та введення статті про мужолозтво до КК УСРР збіглися з початком великого терору в СРСР і встановленням тотального стеження за життям населення, зокрема сфері приватного простору. Названі статті були декриміналізовані, лише у наступний період розвитку радянського законодавства, у 1955 р. відмінено кримінальну відповідальність за штучне переривання вагітності, і лише у 1991 р. за мужолозтво.

Разом з тим, на тлі цих процесів окремі елементи приватного життя людини декларувалися в Конституціях СРСР 1936 та УРСР 1937 р. р. (остання фактично відтворювала

зміст першої), а саме, визнавались право недоторканності особи (ст. 127 та 126), недоторканність житла громадян (ст. 128) й таємниця листування (ст. 127). Проте, реальних гарантій недоторканності приватного життя, житла, комунікацій практично не існувало. На нашу думку, в такий спосіб радянський законодавець привів у відповідність до соціалістичного типу держави розуміння особистих прав людини.

Певні зміни в еволюції радянського законодавства почали відбуватися після смерті І. Сталіна, у середині 50-х рр. XX ст. У порівнянні з попереднім періодом, зміни в суспільно-економічному і політичному житті країни призвели до розширення демократичних засад, у тому числі радянського кримінального права. Під час проведення так званої «другої» кодифікації в Радянському Союзі відбувається систематизація як загальносоюзного законодавства, так і законодавства України та інших союзних республік, у тому числі кримінального. Кодифікаційні роботи проводилися відповідно до принципу верховенства союзного закону, спочатку розроблялися та приймалися Основи законодавства Союзу РСР та союзних республік у найважливіших галузях права, а згодом – як розвиток цих Основ – в союзних республіках розробляли та приймали кодекси. Причому інше, ніж в Основах, рішення питань не допускалось, зокрема існувала конституційна норма, що в разі розходження закону союзної республіки з загальносоюзним діяв загальносоюзний закон.

Спершу, під час проведення «другої» кодифікації був прийнятий і набув чинності загальносоюзний акт – Основи кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік (1958 р.). Пізніше, відповідно до цих Основ в Україні був підготовлений та прийнятий 28 грудня 1960 р. Кримінальний кодекс УРСР, що набув чинності з 1 квітня 1961 р.

Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (1958 р.) у ст. 7, визнали злочинними посягання на особу, майнові та інші права громадян. Таким чином, процес кримінально-правової охорони прав і свобод почав свій повільний розвиток. КК УРСР 1961 р. поставлені під охорону такі сфери приватності, як недоторканність житла громадян (ст. 130) та таємниця листування (ст. 131) [7]. Зокрема, порушенням недоторканності житла визнавалось протиправне таємне або відкрите вторгнення посадової особи в дім, квартиру або кімнату, в яких проживають громадяни, а також незаконний обшук, незаконне виселення та інші дії, під якими розуміли незаконне проведення огляду або виїмки (вилучення), вселення інших осіб в зайняте житлове приміщення тощо. Проведення обшуку, огляду, виїмки, виселення визнавались незаконними, якщо вони здійснювалися посадовою особою, яка не мала на це права (наприклад, директором заводу, головою колгоспу чи місцевого комітету). Ці дії також вважались незаконними і тоді, коли вони вчинялися посадовою особою, яка має на це право (слідчим, прокурором, судовим виконавцем), але за відсутністю законних підстав для здійснення таких дій або хоча б і на законних підставах, але без дотримання законних приписів (наприклад, без санкції прокурора або постанови суду чи судового рішення, без запрошення понятих). Злочином не визнавались порушення недоторканності житла у випадках, що не терплять зволікань (з метою попередження злочину, з причин суспільної небезпеки та ін.). Такі дії посадових осіб хоча формально й порушували недоторканність житла громадян, проте, визнавались правомірними в силу обставин, що обумовлені крайньою необхідністю [8]. Злочин вважався закінченим з моменту вчинення самої дії, проведення незаконного обшуку, виселення або в іншому порушенні права недоторканності житла. Вина полягала в прямому умислі. Суб'єктом злочину визнавалась лише посадова особа, що використала своє службове положення для здійснення незаконних дій. Санкція ст. 130 передбачала позбавлення волі на строк до одного року або виправні роботи на той же строк або громадську догану.

Порушення таємниці листування вважалось порушенням службових обов'язків, що виражалось в розголосі змісту адресованої кому-небудь кореспонденції без згоди громадянина, який написав або отримав листа, або повідомлення про сам факт листування. Поняття «листування» охоплювало різного роду кореспонденцію: листи, телеграми,

бандеролі, пакети та ін. Наприклад, повідомлення сторонній особі певних фактів зі змісту телеграми чи передача чужого листа для прочитання іншій особі або огласка тієї особи з якою відбувається листування, це також могло бути і розкриття довіреної для пересилання кореспонденції. Здійснення однієї з перелічених дій вважалось закінченим злочином. Порухення таємниці листування могло бути здійсненим лише умисно, тобто особа мала усвідомлювати, що довірене їй листування складає таємницю іншої особи. Бажання ж особи дізнатися про цю таємницю або розголосити її, свідчить про прямий умисел. Тому втрата листа, телеграми або іншої кореспонденції, а також розголошення таємниці листування з необережності не підпадало під ознаки ст. 131, а кваліфікувалося як халатність (ст. 167 КК УРСР 1960 р.) [8]. За порушення таємниці листування передбачено було більш м'які покарання, а саме, у виді виправних робіт на строк до шести місяців або штраф у розмірі тридцяти карбованців, або громадська догана.

Такий аспект приватного життя як таємниця усиновлення отримав кримінально-правову охорону пізніше, зі вступом в дію у 1970 р. нового Кодексу про шлюб та сім'ю в УРСР, що містив статтю про забезпечення таємниці усиновлення (ст. 112). У зв'язку з цим КК УРСР був доповнений ст. 115¹, в якій з метою захисту інтересів сім'ї та неповнолітніх була передбачена кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення [8]. Суспільна небезпека цього злочину, пов'язувалася з ризиком сімейних конфліктів, розривом сімейних відносин, завданням серйозної моральної травми усиновленому. Об'єктивна сторона злочину полягала у розголошенні таємниці усиновлення будь яким шляхом (усно, письмово, у пресі та інше) відомостей про те, що усиновитель не є батьком або матір'ю усиновленого проти волі сторони, що є усиновителем. Злочин вважався закінченим з моменту повідомлення винним відомостей, незалежно від того чи стали вони відомі усиновленому. З суб'єктивної сторони розголошення таємниці усиновлення могло вчинюватися з прямим умислом. Суб'єктом даного злочину визнавалася особа, що досягла 16-річного віку. Посадова особа, яка розголосила таємницю усиновлення, за наявності відповідних ознак несла відповідальність за посадовий злочин [8]. Статтею були передбачені санкції у виді виправних робіт на строк до одного року або штрафу у розмірі до п'ятдесяти карбованців, або громадської догани.

У подальшому право на приватне життя, як об'єкт конституційної охорони, було дещо розвинуто та задекларовано в Конституціях СРСР та УРСР 1977 та 1978 р. р. Новелою стали відповідно ст. ст. 53 та 51, якими сім'я була поставлена під захист закону та задекларовано державне піклування про родину. А ст. ст. 56 та 54 розширили перелік конституційних прав громадян, включивши до нього, насамперед, охорону особистого життя, а також таємницю не тільки листування, а і телефонних переговорів й телеграфних повідомлень [5].

З метою приведення у відповідність до Конституцій СРСР та Української РСР, згідно Указів Президії Верховної Ради СРСР від 13 серпня 1981 р. «Про внесення змін і доповнень до Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», від 26 липня 1982 р. «Про дальше вдосконалення кримінального і виправно-трудового законодавства» і від 15 жовтня 1982 р. «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів СРСР», а також подальшого вдосконалення кримінального законодавства Української РСР Указом від 12 січня 1983 р. «Про внесення змін і доповнень до Кримінального Кодексу Української РСР» Президія Верховної Ради УРСР постановила внести зміни і доповнення до статей, що стосуються порушення права на приватність. Ст. 131 була викладена в новій редакції, зокрема змінено її назву та розширена об'єктивна сторона, оскільки після слів «порушення таємниці листування» додано «телефонних розмов і телеграфних повідомлень» [9]. До порушення таємниці телефонних переговорів та телеграфних повідомлень громадян були віднесені різного роду дії з метою підслуховування без відома або згоди особи змісту його телефонних розмов або повідомлень телеграфом. Це також могло бути розголошення самого факту телефонної розмови або телеграфного повідомлення. Наприклад, злочином вважалось повідомлення сторонній особі працівником сервісу зв'язку факту та змісту телефонної розмови. Натомість

не були кримінально-караними підслуховування та подальший розголос змісту відкритих розмов, таємничість яких не забезпечувалася (при відкритій кабіні телефона-автомата, в службовому приміщенні) На початку 80-х рр. змінюються підходи й щодо розуміння суб'єкта цього злочину, спочатку суб'єктом визнавалася лише службова особа, надалі радянський законодавець виключив з тексту статті це поняття. Таким чином, суб'єкт злочину зі спеціально стає загальним [7, 8, 10].

Указом 1983 р. були посилені санкції за злочини передбачені ст. ст.130, 131 та 115¹. Зокрема розширено перелік покарань за порушення права недоторканності житла за рахунок штрафу в розмірі 100 карбованців. За порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфних та інших повідомлень, що передаються засобами зв'язку розмір штрафу було збільшено з 30 до 100 карбованців. Змінено санкції й за порушення таємниці усиновлення (ст. 115¹), строк виправних робіт збільшено до двох років, а розмір штрафу до 200 карбованців [10].

Наступні зміни до КК України 1960 р. щодо захисту права на приватне життя були внесені вже після здобуття Україною незалежності. На наш погляд, важливе значення мала зміна назви глави IV Особливої частини КК в 1999 році з «Злочини проти політичних та трудових прав» на «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» [11]. Така новела продемонструвала зміщення акценту з визнання цінності здебільше політичних та трудових, на інші, у тому числі приватні (особисті) права людини, що стало свідченням поширення ідей людиноцентризму на державному рівні.

Подальші зміни зазначених вище статей відбулися в зв'язку з набуттям чинності закону України, за яким розмір штрафу став визначатися в залежності від неоподаткованого мінімуму доходів громадян (н. м. д. г.) Згідно з Законом України «Про внесення змін до законодавчих актів України щодо застосування кримінальних покарань у вигляді штрафу» зазнали зміни ст. ст. 130 та 131, що містили штрафні санкції, а саме, їх розмір було визначено до сорока мінімальних розмірів заробітної плати, а ст. 151 передбачено штраф від тридцяти до вісімдесяти мінімальних розмірів заробітної плати [12].

У 1987 р. КК УРСР 1960 р. доповнено статтею 108, що передбачила відповідальність за зараження вірусом імунодефіциту людини. А в 1991 р. ст. 108⁴, вперше у радянському законодавстві введено кримінальну відповідальність за порушення лікарської таємниці, а саме за розголошення відомостей про проведення медичного огляду на зараження імунодефіциту людини та його результатів. Ці дії каралися позбавленням волі на строк до двох років, або виправними роботами на такий само строк, або штрафом від двохсот до чотирьохсот мінімальних розмірів заробітної плати [13].

Важливою віхою в розвитку права на приватність особистого і сімейного життя стало ухвалення в 1996 р. Конституції України, яка закріпила гарантії недоторканності житла (ст. 30), таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), право на невтручання в особисте і сімейне життя, право знайомитися в органах влади з відомостями про себе та гарантії судового захисту перелічених прав, а також відшкодування матеріальної й моральної шкоди за порушення права невтручання в особисте і сімейне життя та поширення недостовірної інформації (ст. 32). Таким чином, на конституційному рівні було закріплено один з найважливіших принципів громадянського суспільства – невтручання держави у приватне життя громадян.

Зазначені конституційні норми отримали кримінально-правову охорону в 2001 р. у чинному КК України через криміналізацію незаконного розголошення лікарської таємниці (ст. ст. 132, 145), порушення недоторканності житла (ст. 162); порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер (ст. 163); розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) (ст. 168); порушення недоторканності приватного життя (ст. 182). За двадцять з невеликим років майже всі вказані статі (крім ст. 132 «Розголошення відомостей про

проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби)» зазнали редакцій, тобто мають вже свій історичний шлях. Суттєвих змін зазнала ст. 182 КК України у зв'язку з набуттям чинності Закону України (далі ЗУ) від 2 червня 2011 року № 3454-VI з 1 липня 2012 року [14]. Перша редакція цієї статті була сформульована наступним чином: «Незаконне збирання, зберігання, використання або поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди або поширення цієї інформації у публічному виступі, творі, що публічно демонструється, чи в засобах масової інформації, - караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років». Чинна редакція цієї статті не містить таких ознак як «без згоди особи» та вказівки на поширення цієї інформації у «публічному виступі, творі, що публічно демонструється, чи в засобах масової інформації» як елементу об'єктивної сторони цього проступку. Натомість об'єктивна сторона злочину, яка полягала у вчиненні щодо конфіденційної інформації про особу однієї із таких альтернативних дій, як збирання, зберігання, використання, поширення інформації була доповнена її «знищенням» та «незаконною зміною крім випадків, передбачених іншими статтями цього Кодексу». Санкція цієї статті також змінювалася. В попередній редакції вона передбачала виправні роботи на строк до двох років, або арешт на строк до шести місяців, або обмеження волі на строк до трьох років та штраф. У 2012 р. розмір покарання у виді штрафу збільшився з п'ятдесяти нмдг до розміру від п'ятисот до однієї тисячі нмдг.

Також була запроваджена диференціація кримінальної відповідальності за це кримінальне правопорушення через включення до ст. 182 КК України частини другої, яка містила таку кваліфікуючу ознаку як «заподіяння істотної шкоди охоронюваними законом правам, свободам та інтересам особи». До статті було включено примітку згідно з якою, істотною шкодою, якщо вона полягала у заподіянні матеріальних збитків, визнавалася шкода, яка в сто і більше разів перевищує нмдг. Остання зміна редакції цієї статті відбулася у 2019 р. у зв'язку з внесенням змін до Закону України «Про запобігання корупції» щодо викривачів корупції [15]. Зміни стосувалися захисту журналістів, громадських об'єднань, професійних спілок, та окремих осіб, що повідомляють інформацію, у тому числі через засоби масової комунікації, про вчинення корупційного кримінального або іншого правопорушення. Ці дії здійснені з дотриманням вимог закону, визнано такими, що не тягнуть за собою кримінальну відповідальність.

Революція Гідності 2014 р. також вплинула на обсяг кримінально-правової охорони таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, збільшивши його за рахунок диференціації кримінальної відповідальності за порушення такої таємниці, вчиненого не лише щодо державних чи громадських діячів, а й журналістів та повторно [16].

У 2014 р. Законом України від 16 січня 2014 року № 721-VII [17] була здійснена спроба внести наступні зміни до ст. 162 КК України: розширити об'єктивну сторону злочину вказівкою на «блокування доступу» до житла чи іншого володіння особи; ввести кваліфікуючу ознаку «вчинення злочину групою осіб» та збільшити покарання з п'яти до шести років позбавлення волі за кваліфікований вид злочину. Утім невдовзі після втрати чинності цього закону на підставі ЗУ від 28 січня 2014 року № 732-VII [18] вони були скасовані ЗУ України від 23 лютого 2014 р. № 767-VII [19].

Новації в сфері кримінальної відповідальності за розголошення лікарської таємниці (ст. 145 КК України) та таємниці усиновлення (ст. 168 КК України) стосувалися караності цих діянь. Зокрема, в 2008 р. було розширено перелік альтернативних видів покарань за розголошення таємниці усиновлення за рахунок громадських робіт на строк до двохсот сорока годин [20]. На підставі ЗУ від 22 листопада 2018 року № 2617-VIII, який набув чинності з 1 липня 2020 р., збільшено розмір штрафу за порушення лікарської таємниці з «до двохсот», а

за порушення таємниці усиновлення відповідно з «до п'ятдесяти» нмдг до «від однієї до чотирьох тисяч нмдг» [21].

Висновки. Таким чином генеза кримінально-правової охорони права на недоторканість приватного життя в новітній історії України характеризується своєю складністю та повною залежністю від підходів до розуміння та реалізації прав людини, зокрема особистих (приватних). Реалізація права на недоторканність приватного життя та його кримінально-правова охорона чітко демонструють сутнісні відмінності між тоталітарною, авторитарною та правовою державами, ступенем розвитку громадянського суспільства. Розвиток кримінально-правової охорони права на недоторканність приватного життя в зазначений період не можна представити як однолінійний процес, від їх відсутності у законодавстві до поступового збільшення, швидше це був постійний пошук місця та значення цієї групи прав для людини, держави, суспільства. Етап з 1917 до 1921 р. характеризується відновленням української державності та закріпленням лише на конституційному рівні гарантій недоторканності, яким не судилося бути реалізованими, зокрема у сфері кримінально-правової охорони. Наступний етап з 1922 по 1960 р. став «кроком назад» в питаннях кримінально-правової охорони права на недоторканність приватного життя, відкинувши навіть надбання попереднього XIX ст. Для нього характерною була декларація права окремих елементів приватного життя на конституційному рівні. Однак, повага до них, як і створення належного механізму реалізації та захисту, у тому числі кримінально-правовими нормами, радянською ідеологією були фактично спалювані. Пояснювалося це тим, що за соціалізму відсутні відмінності між особистим і суспільним, а правовий статус особи має бути пов'язаний насамперед із природою держави. Таким чином, хоч зазначені права і були визнані, але формально на папері, на практиці такі явища, як несанкціоноване втручання у приватне жило та сімейне життя, розкриття і вивчення приватної кореспонденції правоохоронними органами були цілком звичайними справами. Етап, пов'язаний з «хрущовською відлигою», загостренням кризи радянської системи та народженням незалежної України, з 1960 р. до прийняття чинного КК України 2001 р. відзначається закріпленням кримінально-правових норм, спрямованих на охорону окремих сторін приватного (особистого, сімейного) життя та характеризується відсутністю наукових розробок концепту приватного життя людини як такого, а відтак і відсутністю унормування будь яких проявів приватності, механізму її належного захисту тощо, принаймні до прийняття Конституції України 1996 р. Етап від 2001 р. до теперішнього часу вирізняється запровадженням в КК України норм, де під охорону кримінального закону поставлено такі базисні засади, складові права на повагу до приватного та сімейного життя людини як недоторканність житла, таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер, недоторканність приватного життя, право на таємницю про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз, а також про відомості, одержані при її медичному обстеженні (що становить обґрунтування криміналізації лікарської таємниці), право на таємницю перебування на обліку тих, хто бажає усиновити дитину, пошуку дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення та її розгляду, рішення суду про усиновлення (що є підставою криміналізації порушення таємниці усиновлення (удочеріння)).

ЛІТЕРАТУРА

1. Горпинюк О. П. Інформаційна приватність та її захист від злочинних посягань в Україні: монографія. Львів: ПП «Видавництво «БОНА», 2014. 324 с.
2. Сосніна О.В. Кримінальна відповідальність за порушення недоторканності приватного життя (ст. 182 КК України). дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.08. Львів. 2017. 256 с.
3. Єдинак І.В. Порівняльна характеристика кримінальної відповідальності за порушення за порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції,

- що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер, за законодавством України та Республіки Польща. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Дніпро, 2021. 264 с.
4. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). UTL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text> (дата звернення 24.12.2023)
 5. Стоматов Е. Г. Право на приватність в історії українського конституціоналізму. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 8. С. 44-48.
 6. Про кримінальну відповідальність за мужолозтво : Постанова Президії ЦВК УСРР від 11 січня 1934 року. 33 УСРР. 1934. № 5. Ст. 38
 7. Кримінальний Кодекс Української РСР. Офіційний текст із змінами і доповненнями на 1 жовтня 1970 р. і постатейними матеріалами : Політвидав України, 1971. 154 с.
 8. Кримінальний кодекс Української РСР. Науково-практичний коментар. Київ : Політвидав України, 1978. 620 с.
 9. Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 12 січ. 1983 №4571-Х. 33 УРСР. 1983, № 4. Ст. 50.
 10. Кримінальний кодекс Української РСР. Науково-практичний коментар. Київ : Політвидав України : 1987. 880 с.
 11. Про внесення змін до Кримінального кодексу України : Закон України від 15 лип. 1999 р. №974-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999, № 34, Ст.299.
 12. Про внесення змін до законодавчих актів України щодо застосування кримінальних покарань у вигляді штрафу : Закон України від 8 лют. 1995 р. № 41/95-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 8. Ст. 53.
 13. Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР : Закон України від 12 груд. 1991 р. № 1974-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 11. Ст. 154.
 14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення законодавства про захист персональних даних : Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 50. Ст. 549.
 15. Про внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції» щодо викривачів корупції : Закон України 17 жовт. 2019 р. № 198-IX. Відомості Верховної Ради України. 2019. № 50. Ст. 356.
 16. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення захисту професійної діяльності журналістів : Закон України від 4 лют. 2016 р. № 993-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 12. Ст. 135.
 17. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян : Закон України від 16 січ. 2014 р. №721- VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 22. Ст. 801.
 18. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України : Закон України від 28 січ. 2014 р. № 732-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 22. Ст. 811.
 19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо припинення норм законів, схвалених 16 січня 2014 року : Закон України від 23 лют. 2014 р. № 767-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 17. Ст. 593.
 20. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності : Закон України від 15 квіт. 2008 р. 3 270-VI. Відомості Верховної Ради України. 2008, № 24. Ст. 236.
 21. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України від 22 лист. 2018 р. № 2617-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2019. № 17. Ст. 71.

УДК 343.125

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-136-143

ORCID.ORG/0000-0002-8150-1901

Савицький Дмитро Олександрович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правосуддя юридичного факультету
Державного університету інфраструктури та технологій

ЗАПОБІЖНИЙ ЗАХІД У ВИГЛЯДІ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ: ПІДСТАВИ ЗАСТОСУВАННЯ

Анотація. У статті досліджено підстави застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Розглянуто законодавство, судову практику із зазначеної проблематики, критерії визначення та класифікацію підстав застосування тримання під вартою.

Ключові слова: запобіжні заходи, докази, підстави, достатність доказів, тримання під вартою, обґрунтована підозра, ризики

Annotation. Based on the analysis of criminal procedural legislation, the article examines the grounds for applying a preventive measure in the form of detention. The author examines the legislation and court practice on this issue, and studies the criteria for determining and classifying the grounds for applying custody.

The author concludes that the grounds for making a decision on detention should not be considered to be the availability of sufficient data confirming the need for its use, but rather the proof of certain factual circumstances which prompt such a decision.

Detention is applied if there is a reasonable conclusion (suspicion) that a certain person is involved in a criminal offence, and also makes it possible to predict the future possible negative behavior of the suspect or accused if he or she is left at large during pre-trial or trial proceedings.

Only a comprehensive application of the grounds and conditions of detention provided for by the CPC of Ukraine can objectively facilitate the adoption of this procedural decision and ensure the exercise of the rights and freedoms of a person held criminally liable.

Keywords: preventive measures, evidence, grounds, sufficiency of evidence, detention, reasonable suspicion, risks

Постановка проблеми. Запобіжні заходи є різновидом заходів процесуального примусу, що спрямовані на забезпечення належної процесуальної поведінки підозрюваного, обвинуваченого, засудженого. Тримання під вартою є винятковим та найбільш суворим з них, оскільки полягає в примусовій ізоляції особи від суспільства та поміщення її до установ попереднього ув'язнення на певний строк. Застосування цього заходу призводить до обмеження права особи на свободу та особисту недоторканість, гарантоване ст. 5 Європейської конвенції з прав людини та ст. 29 Конституції України.

Застосування тримання під вартою має відбуватися за наявності відповідних підстав та у чіткій відповідності до вимог кримінального процесуального законодавства. Виходячи з цього неважко помітити, що питання про запобіжні заходи взагалі та тримання під вартою зокрема, є одним з найважливіших у сучасному кримінальному процесі. Особлива роль запобіжних заходів полягає у створенні певних процесуальних умов, що покликані забезпечити чітке виконання завдань кримінального провадження, а саме: захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних

інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Важливість розгляду обраної проблематики підкреслюється ще й поширеним та зростаючим застосуванням органами обвинувачення та судами цього найсуворішого запобіжного заходу. Так, упродовж 2021 року тримання під вартою було обрано щодо 6,61 тис. підозрюваних, у 2022 році цей запобіжний захід застосовано відносно 7,37 тис. осіб, а у 2023 цей показник зріс до 8,40 тис. осіб [1]. Тож, зважаючи на законодавче визначення даного запобіжного заходу як виняткового, наведені цифри свідчать, що подібна «винятковість» є доволі умовною, у зв'язку з цим, питання дослідження підстав застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту набувають особливої актуальності.

Аналіз наукових публікацій. Питання, пов'язані із правовою регламентацією застосування тримання під вартою завжди привертали до себе увагу. Дослідженню підстав та процесуального порядку застосування цього запобіжного заходу присвячені праці таких вчених-юристів, як Ю.П. Аленін, Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, Л.М. Лобойко, М.А. Погорецький, В.І. Фаринник, О.Г. Шило та ін. Однак, динамічність розвитку кримінального процесуального законодавства зумовлює необхідність його подальшого правового аналізу.

Мета статті полягає у розробленні та обґрунтуванні теоретичних положень, пов'язаних із визначенням підстав застосування тримання під вартою та їх видів.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомим є факт, що для проведення будь-якої процесуальної дії або прийняття процесуального рішення необхідна наявність відповідних підстав. Підстава – це безпосередня та необхідна передумова проведення будь-якої процесуальної дії або прийняття процесуального рішення, оскільки саме з нею пов'язані їх обґрунтованість або необґрунтованість.

Звертаючись до етимологічного визначення поняття «підстава», її розуміють як причину, достатній привід для виникнення іншого явища; те головне, на чому базується, ґрунтується що-небудь; те, чим пояснюються, виправдовуються вчинки, поведінка когось-небудь [2, с. 782].

Слід зауважити, що в теорії кримінального процесуального права немає єдності думок щодо поняття «підстав проведення процесуальної дії». Свого часу А.Я. Дубинський, досліджуючи підстави для прийняття процесуальних рішень, доходить висновку, що в якості таких повинна розглядатися сукупність доказів, достатніх для того, щоб прийняти конкретне рішення. В свою чергу, поняття «достатність», охоплює як кількісну так і якісну сторону цього явища. Докази, що покладаються в основу прийняття рішення, повинні бути достовірними, а їх кількість має утворювати сукупність, що дозволяє прийняти правильне рішення [3, с. 21-23]. В.С. Зеленецький зазначає, що підставами для прийняття конкретних процесуальних рішень повинна розглядатися достатня сукупність доказів, під якою слід розуміти особливим чином організоване об'єднання усієї множини належних і допустимих до кримінальної справи фактичних даних, які утворюють у своїй єдності цілісну та стабільну їх систему, що забезпечує адекватне відображення всіх елементів предмета доказування, прийняття законних та обґрунтованих рішень у кримінальній справі [4, с. 5]. Ю.М. Грошевий до підстав прийняття рішення, відносить нормативні приписи, фактичні обставини вчинення злочину, сукупність доказів, установлених та досліджених у певній кримінальній справі [5, с. 61].

Серед представлених точок зору, загальною позицією є те, що усі процесуальні рішення приймаються лише на підставі сукупності доказів, яка повинна відповідати такому критерію як достатність.

Щодо підстав застосування запобіжних заходів, у тому числі, й тримання під вартою, то незважаючи на значну кількість наукових публікацій, присвячених їх визначенню, слід констатувати, що єдності поглядів з цього питання немає.

На думку М.А. Погорецького, виходячи із засад доказового права, правового статусу суб'єктів, по відношенню до яких застосовуються запобіжні заходи, змістом підстав для їх застосування за КПК України може бути лише сукупність доказів, які можна покласти в обґрунтування відповідного процесуального рішення уповноваженої особи [6, с. 7-8]. Схожу думку висловлює В.І. Фаринник, який зазначає, що в основі рішення про застосування того чи іншого запобіжного заходу завжди повинна лежати сукупність конкретних доказів, які свідчать про необхідність попередження неналежної поведінки підозрюваного чи обвинуваченого [7, с. 4]. Т.В. Лукашкіна до підстав застосування запобіжного заходу відносить встановленні слідчим суддею на підставі доказів обставини, які свідчать про наявність одного чи кількох ризиків, визначених ч. 1 ст. 177 КПК України [8, с. 685]. Ю.П. Аленін, відносить до таких підстав навіть припущення, що обвинувачений ухилиться від слідства, перешкодить встановленню істини, продовжить злочинну діяльність, ухилиться від виконання вироку [9, с. 28].

Деякі автори пропонують в підставі для застосування запобіжного заходу виділяти загальну та особливу складову. Загальною складовою вважають наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а особливою складовою – наявність ризиків, які дають достатні підстави вважати, що особа може вчинити дії передбачені ст. 177 КПК України [10, с. 404].

Л.М. Лобойко та О.А. Банчук відмічають, що підставами застосування взяття під варту є: матеріально-правова – наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення; процесуальна – наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений можуть здійснити дії, що зашкодять інтересам розслідування та/або судового розгляду кримінальної справи [11, с. 142]. Подібну позицію займають Ю.М. Грошевий та О.Г. Шило, додаючи до обґрунтованої підозри та ризиків неналежної процесуальної поведінки особи, ще й наявність відомостей про те, що іншими запобіжними заходами виконання завдання кримінального провадження є неможливим [12, с. 222].

Погоджуючись із зазначеними вище думками слід зазначити, що з точки зору положень доказового права, підставами для прийняття рішення про тримання під вартою слід вважати не наявність достатніх даних, які підтверджують необхідність його прийняття, а доказаність певних фактичних обставин, які до цього спонукають. Таке розуміння підстави застосування тримання під вартою є більш точним, хоча тут і не вбачається принципова різниця між поняттями: «наявність достатніх даних (доказів), які обумовлюють необхідність прийняття рішення» та «доказаність фактичних обставин, які спонукають до прийняття такого рішення», оскільки доказаність, як підстава рішення і складається із наявності достатніх доказів.

З огляду на зазначене та з урахуванням положень ч. 2 ст. 177 КПК України підставами застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою є 1) наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення; 2) наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений може переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; вчинити інше кримінальне

правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується. Наявність цих двох складових надає достатні підстави слідчому, прокурору ініціювати перед судом питання про застосування запобіжного заходу, в тому числі тримання під вартою. У противному випадку можливість такого ініціювання виключається, про що прямо зазначено у ч. 2 ст. 177 КПК України.

Крім того, під час визначення підстав як для тримання під вартою, так і обрання будь-якого іншого запобіжного заходу також слід ураховувати правило, закріплене в ч. 3 ст. 176 КПК України, відповідно до якого слідчий суддя, суд відмовляє у застосуванні запобіжного заходу, якщо слідчий, прокурор не доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів обставини, є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів, передбачених ч. 1 ст. 176 КПК України, не може запобігти доведеним ризику чи ризикам. При цьому найбільш м'яким запобіжним заходом є особисте зобов'язання, а найбільш суворим – тримання під вартою.

Неможливість запобігти ризикам та забезпечити належну процесуальну поведінку підозрюваного, обвинуваченого шляхом застосування іншого, більш м'якого запобіжного заходу слід розглядати як умову, а не підставу застосування запобіжного заходу, оскільки ця обставина враховується не під час підготовки відповідного клопотання стороною обвинувачення, а під час його розгляду та вирішення по суті, коли судом визначається вид та необхідність застосування конкретного запобіжного заходу.

Зазначені положення законодавства також знаходять своє підтвердження і в листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (ВССУ) від 04.04.2013 № 511-550/0/4-13 «Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України», відповідно до якого слідчий суддя, суд вирішує питання про застосування запобіжного заходу, якщо за результатами розгляду клопотання встановить: 1) наявність обґрунтованої підозри у вчиненні підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення; 2) наявність достатніх підстав вважати, що існує хоча б один із ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, і на які вказує слідчий, прокурор; 3) недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів для запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні (пп. 1, 9) [13].

Таким чином, на підтвердження необхідності застосування до підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в клопотанні сторони обвинувачення мають зазначатися фактичні дані, що свідчать про 1) обґрунтованість підозри певної особи у вчиненні кримінального правопорушення (матеріально-правові та процесуальні підстави); 2) наявність одного або кількох ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені ч. 1 ст. 177 КПК України (кримінологічні підстави, оскільки йдеться про попередження можливої негативної поведінки підозрюваного, обвинуваченого); 3) необхідність застосування конкретного виду запобіжних заходів і переконують в тому, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не може запобігти вказаним ризикам (матеріально-правові, процесуальні та моральні підстави).

Розглядаючи клопотання про застосування тримання під вартою слідчий суддя, суд щоразу повинен перевіряти наявність підстав і мети його застосування, встановлювати обґрунтованість таких підстав з огляду на фактичні дані кримінального провадження, а також враховувати, що тримання під вартою істотно обмежує право особи на свободу та особисту недоторканність, гарантоване ст. 5 Конвенції, а тому може застосовуватись тільки за наявності підстав, передбачених ст. 177 КПК України та з урахуванням відповідної практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). З огляду на цю обставину ВССУ зазначив, що у разі розгляду відповідного клопотання, не підкріпленого визначеними у КПК України метою та підставами, останнє має бути відхилене (п. 9) [13].

Слід зазначити, що досить часто сторона обвинувачення, ініціюючи перед судом клопотання про застосування запобіжного заходу, особливо у вигляді тримання під вартою, використовує це як зайву можливість додатково перестрахувати себе від ймовірної неналежної поведінки підозрюваного, а також можливість здійснити на таку особу певний психологічний вплив з метою забезпечення оптимального режиму залучення такої особи до подальших процесуальних дій та отримання відповідних показань, що не завжди є необхідним з урахуванням обставин кримінального провадження.

Згідно з ч. 1 ст. 184 КПК України клопотання слідчого, прокурора про застосування будь-якого запобіжного заходу повинно містити виклад обставин, що дають підстави підозрювати, обвинувачувати особу у вчиненні кримінального правопорушення, і посилання на матеріали, що підтверджують ці обставини (п. 3), а також виклад обставин, на підставі яких слідчий, прокурор дійшов висновку про наявність одного або кількох ризиків, зазначених у його клопотанні, і посилання на матеріали, що підтверджують ці обставини (п. 5). Крім того, за п. 1 ч. 1 ст. 132 КПК обов'язковою умовою застосування будь-якого заходу забезпечення кримінального провадження, включаючи й запобіжний захід, є доведення прокурором наявності обґрунтованої підозри щодо вчинення кримінального правопорушення такого ступеня тяжкості, що може бути підставою для застосування заходів забезпечення кримінального провадження. За відсутності обґрунтованої підозри навіть наявність ризиків перешкоджання кримінальному провадженню не може розглядатися як підстава для застосування запобіжного заходу.

Досліджуючи повідомлення про підозру в контексті його обґрунтованості, слід погодитися з думкою О.В. Капліної, що підозра – це ймовірне судження, припущення, попередній висновок про причетність конкретної особи до вчинення кримінального правопорушення. У разі отримання нових доказів раніше повідомлена підозра може бути змінена. Це відрізняє підозру від підсумкового висновку слідчого чи прокурора про винуватість особи, який формулюється в обвинувальному акті та має бути з точки зору сторони обвинувачення обґрунтованим, достовірним та остаточним. Саме тому обвинувачення, відповідно до п. 13 ч. 1 ст. 3 КПК України, є твердженням про вчинення певною особою діяння, передбаченого Законом України про кримінальну відповідальність, висунуте в порядку, установленому КПК України. Підозра не може бути твердженням, її сутність полягає в тому, що це тільки припущення, яке необхідно перевірити під час нового етапу досудового розслідування, який настає після повідомлення про підозру конкретної особи [14, с. 240].

Варто зазначити, що «обґрунтованість підозри» є оцінним поняттям, яке не розкрито в положеннях КПК України. Певні роз'яснення цього терміну були зроблені Верховним Судом України в постанові від 24.11.2016, де зазначено, що підозра є обґрунтованим припущенням про вчинення особою кримінального правопорушення, повідомлення про яке складається на певному етапі досудового розслідування, коли є підстави для формулювання підозри [15]. Втім, остаточному розумінню цього поняття сприяє прецедентна практика ЄСПЛ, згідно з якою наявність «обґрунтованої підозри» передбачає існування фактів чи інформації, яка б могла переконати об'єктивного спостерігача, що особа, про яку йдеться, могла вчинити кримінальне правопорушення. Вимога розумної підозри передбачає наявність доказів, які об'єктивно зв'язують підозрюваного з певним злочином, та які не повинні бути переконливими в тій мірі, щоб звинуватити особу у його вчиненні, але мають бути достатніми, щоб виправдати подальше розслідування. (рішення у справі «Фокс, Кемпбелл і Хартлі проти Сполученого Королівства») [16]. Пізніше це визначення неодноразово повторювалось судом під час розгляду інших справ (наприклад рішення у справі «Нечипорук і Йонкало проти України») [17]. ЄСПЛ акцентує увагу, що підозра має ґрунтуватися на фактичних даних, які можуть переконати слідчого суддю, суд (об'єктивного спостерігача) в тому, що особа, щодо

якої розглядається питання про застосування запобіжного заходу, могла вчинити кримінальне правопорушення.

Тому, оцінюючи існування обґрунтованої підозри під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою слідчий суддя, суд у кожному випадку повинен принципово і критично ставитися до доводів сторони обвинувачення, якими обґрунтовується необхідність застосування саме цього запобіжного заходу та об'єктивно оцінювати переконливість відомостей наведених в матеріалах, доданих до клопотання. Лише за умови доведення під час судового розгляду обставин, які свідчать про наявність обґрунтованої підозри у вчиненні підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення, слідчий суддя, суд може ухвалити рішення про застосування запобіжного заходу (п. 1 ч. 1 ст. 194 КПК України).

Варто зауважити, що наявність обґрунтованої підозри не може залишатися єдиною підставою тримання особи під вартою. Зі спливом певного часу лише наявність обґрунтованої підозри перестає бути підставою для позбавлення свободи, і судові органи мають навести інші аргументи для продовження тримання під вартою. До того ж такі підстави мають бути чітко вказані національними судами в судовому рішенні (рішення ЄСПЛ у справі «Єлоєв проти України») [18].

Наступною підставою застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою є наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений може вчинити дії, передбачені у пп. 1-5 ч. 1 ст. 177 КПК України. Перелік таких дій не підлягає розширеному тлумаченню [13] та полягає у спробах: 1) переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; 2) знищити, сховати або спотворити будь-які з речей чи документів, що мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; 3) незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; 4) перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином. Урахування такої обставини для прийняття рішення передбачає встановлення правдоподібності та достовірності заявлених органом досудового розслідування фактичних обставин; 5) вчинити інше кримінальне правопорушення.

Вказані дії є формами можливої неналежної процесуальної поведінки підозрюваного, обвинуваченого, спрямованої на перешкоджання нормальному перебігу кримінального провадження, які законодавець називає «ризиками». Саме з метою попередження настання таких ризиків та унеможливлення здійснення негативного впливу на хід та результати кримінального провадження і застосовується запобіжний захід.

При вирішенні питання про обрання запобіжного заходу, крім наявності вищенаведених ризиків, слідчий суддя, суд на підставі наданих сторонами матеріалів зобов'язаний оцінити в сукупності всі обставини, у тому числі: вагомість наявних доказів про вчинення підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення; тяжкість покарання, що загрожує відповідній особі у разі визнання підозрюваного, обвинуваченого винуватим у кримінальному правопорушенні, у вчиненні якого він підозрюється, обвинувачується; вік та стан здоров'я підозрюваного, обвинуваченого; міцність соціальних зв'язків підозрюваного, обвинуваченого в місці його постійного проживання, у тому числі наявність в нього родини й утриманців; наявність у підозрюваного, обвинуваченого постійного місця роботи або навчання; репутацію підозрюваного, обвинуваченого; майновий стан підозрюваного, обвинуваченого; наявність судимостей у підозрюваного, обвинуваченого; дотримання підозрюваним, обвинуваченим умов застосованих запобіжних заходів, якщо вони застосовувалися до нього раніше; наявність повідомлення особі про підозру у вчиненні іншого кримінального правопорушення (ст. 178 КПК України). Вказані обставини мають бути ретельно проаналізовані при вирішенні питання про тримання під вартою, особливо щодо

неповнолітніх або осіб похилого віку, вагітних жінок, саодиких матерів, які мають малолітніх дітей, тощо.

Труднощі практичного характеру при обранні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою полягають у тому, що доказування ризиків, за яких цей захід варто застосовувати, мають прогностичний характер, тобто спрямовані у майбутнє, а тому повинні спиратися на конкретні фактичні дані, що свідчать про обґрунтованість прийнятого рішення. ЄСПЛ неодноразово наголошував на необхідності належного обґрунтування підстав обрання запобіжного заходу. Зокрема у справі «Ткачов проти України» від 13.12.2007, вказано, що повторювання формальних підстав для взяття під варту, без будь-якої спроби продемонструвати, яким чином вони застосовуються відносно справи заявника, не може бути розцінене як «відповідні» та «достатні» підстави застосування запобіжного заходу [19]. Зазначене знаходить своє підтвердження в постанові Великої палати Верховного Суду від 15.04.2021 (справа № 800/331/16, 800/13/16), відповідно до якої звичайне відтворення суддею в ухвалі доводів слідчого, наведення шаблонних мотивів без дослідження конкретних фактів та аргументів підозрюваного і його захисника, а також без з'ясування можливості застосування альтернативних запобіжних заходів може свідчити про недотримання суддею вимог статті 5 Конвенції (п. 133) [20].

Формальне наведення в клопотанні про обрання запобіжного заходу обставин про те, що підозрюваний, обвинувачений не виконує покладені на нього процесуальні обов'язки, а також намагається чи намагатиметься переховуватися від органів кримінального переслідування та суду чи іншим чином протидіяти кримінальному провадженню або продовжуватиме злочинну діяльність, недостатньо. Усі ці висновки обвинувачення мають підтверджуватися відповідними доказами, які повинен дослідити слідчий суддя, суд при вирішенні питання про застосування запобіжного заходу.

Висновки: Підсумовуючи викладене варто зазначити, що будь-який запобіжний захід може бути реалізований лише за наявності ситуації, яка обумовлює необхідність його застосування. Підставами для прийняття рішення про тримання під вартою слід вважати не наявність достатніх даних, які підтверджують необхідність його застосування, а доказаність певних фактичних обставин, що спонукають до прийняття такого рішення. Тримання під вартою має застосовуватися за наявності обґрунтованого висновку (підозри) про причетність певної особи до вчинення кримінального правопорушення, а також дають можливість спрогнозувати майбутню ймовірну негативну поведінку підозрюваного, обвинуваченого в разі залишення його на свободі під час досудового або судового провадження. Лише комплексне застосування передбачених КПК України підстав та умов тримання під вартою, може об'єктивно посприяти у прийнятті цього процесуального рішення та забезпечити реалізацію прав особи, яка притягається до кримінальної відповідальності.

ЛІТЕРАУРА

1. Відомості про осіб які вчинили кримінальні правопорушення. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2>
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – Київ–Ірпін: ВТФ «Перун», 2002. – 1426 с.
3. Дубинский А.Я. Исполнение процессуальных решений следователя. Правовые и организационные проблемы. Отв. ред. Г.И. Чангули. Киев: Наук. думка, 1984. 182 с.
4. Зеленецкий В.С. Проблемы формирования совокупности доказательств в уголовном процессе: монография. Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. 108 с.
5. Грошевой Ю.М. Теоретические проблемы формирования убеждения судьи в советском уголовном судопроизводстве: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харьков, 1975. 34 с.

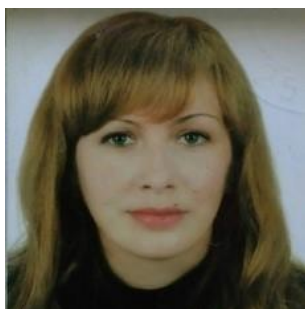
6. Погорецький М.А. Обґрунтування рішень про застосування примусових заходів у кримінальних справах про організовану злочинність / М.А. Погорецький // *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2007. Вип. 15. С. 3–14. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/boz_2007_15_1.pdf
7. Фаринник В.І. Особливості застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні. *Юридичний вісник України*. 2012. № 38. С. 329–336.
8. Лукашкіна Т.В. Умови та підстави застосування запобіжних заходів за чинним КПК України / Т.В. Лукашкіна // *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу / відп. за вип. В.М. Дрьомін; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України*. Одеса: Фенікс, 2014. Т. 1. С. 683–686. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/c7f975e3-024c-4bfc-8fee-c282b38f778b>
9. Аленін Ю.П., Пожар В.Г., Гловюк І.В., Стоянов М.М., Шилін Д.В., Гудулянова Є.М. Прийняття процесуальних рішень за новим кримінальним процесуальним законодавством України: навч.-метод. Посіб. О.:Фенікс, 2012. 138 с.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за загальною редакцією професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. К.: Юстініан, 2012.
11. Лобойко Л.М. Кримінальний процес: навчальний посібник / Л.М. Лобойко, О.А. Банчук. К.: Ваіте, 2014. – 280 с.
12. Грошевий Ю.М. Підстави обрання запобіжних заходів за новим КПК України / Ю.М. Грошевий, О.Г. Шило // *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 220–226
13. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 04.04.2013 № 511-550/0/4-13 «Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0511740-13#Text>.
14. Капліна О.В. Підозра у кримінальному провадженні: поняття, ознаки, сутність / О.В. Капліна // *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 238–242.
15. Постанова Верховного Суду України від 24 лист. 2016 р. у справі № 5328кс16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63392983>.
16. Справа «Фокс, Кемпбелл і Хартлі проти Сполученого Королівства» (заяви № 12244/86, 12245/86, 12383/86) від 30.08.1990. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57721"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
17. Справа «Нечипорук і Йонкало проти України» (заява № 42310/04): рішення ЄСПЛ від 21.07.2011. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683.
18. Справа «Слоєв проти України» (заява № 17283/02): рішення ЄСПЛ від 06.11.2008. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_433#Text.
19. Справа «Ткачов проти України» (Заява № 39458/02): рішення ЄСПЛ від 13.12.2007. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_335#Text
20. Постанова від 14.04.2021 № 800/331/16(800/13/16) Верховний Суд. Велика Палата URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/96669464>.

УДК 343(477)“13/15”
DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-144-149

ORCID ID 0000-0003-2627-8871

Kateryna R. Dobkina,
Doctor of Law, Professor,
Dean of the Faculty of Law
State University
Infrastructure and technologies,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0009-0001-3278-1855

Olesya O. Syrota,
assistant attorney,
Kyiv, Ukraine

CRIMES AGAINST PUBLIC AUTHORITY IN THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE IN THE MEDIEVAL AGE

Annotation. This article examines the types and main features of crimes against public authority in the criminal law of medieval Ukraine. It has been proven that in the absence of an extensive multi-functional state apparatus, as well as an understanding of the specifics of the concept of a crime against public authority, all criminal offenses in the sphere of public interests were equated with state crimes. It was found that in the 16th century types of crimes against the public authorities are being registered, which were divided into two groups: those that encroached on state interests and were directed against the sovereignty of the state, its territorial integrity, and economic and financial independence; which had as their immediate object the honor of the monarch, and their peculiarity was that they encroached on the rights of other persons at the same time. It was established that the further development of the system of crimes against public authority took place in the second half of the 17th - the first half of the 18th century. In this period, the norms of the Lithuanian Statute of 1588 remained in force regarding the organization of a conspiracy, mutiny, gathering troops, encroachment on the person of the hetman, surrender of the fortress, counterfeiting, encroachment on state property, correspondence with the enemy, forgery of government documents, seals, crimes against the economic security of the state. In the criminal law of Zaporizhzhya Sich, treason against society, an attempt on the life or health of a foreman, forgery, forgery of seals and documents, giving pledges to the enemy, actions of a foreman contrary to the interests of the general public were considered crimes against public authority. It was revealed that the end of the development of the system of crimes against public authority is the second half of the 18th century. It was found that their division into two groups remained unchanged, but new types of criminal offenses in the field of public interests appeared (killing the monarch, causing harm to his health, encroaching on the life or health of members of the imperial family, expanding the list of ways of depriving the monarch of his life).

Keywords: Ukraine; the Lithuanian-Russian period; Hetman's Ukraine; concept of crime; types of crimes; development; crimes against the state; punishment

Formulation of the problem. As you know, crimes against public authority are one of the most particularly dangerous criminal acts. This is how they qualify in modern countries of the world, but these criminal offenses were considered serious in the

medieval era, including in Ukraine, which was reflected in the legal monuments of the Lithuanian-Russian, Lithuanian-Polish periods and the Hetmanship era.

In the dialectical aspect, crimes against public authority form a certain system and must move in the temporal dimension. Therefore, this system is in constant development and naturally acquires new characteristics. Their discovery will enrich the Ukrainian historical and legal science with knowledge about the evolution of the system of crimes against public authority in the criminal law of Ukraine within the framework of the medieval era (both early and late). Moreover, scientific knowledge of the main features and signs of the system of crimes against public authority will provide an opportunity to find out and understand the level of legal awareness of the Ukrainian people in the period under study.

So, it can be stated that the relevance of the study of the system of crimes against public power in the criminal law of Ukraine in the medieval period is to follow the development of the system of crimes against public power based on the identification of the structural elements of the specified system and the clarification of their main features according to the legal sources of this period authorities during the 16th - 18th centuries, as well as to find out the level of legal awareness of Ukrainian society, as well as its legal culture in general.

Analysis of research topic. In domestic historical and legal science, the specified scientific problem was highlighted in the works of T. Bairaka, M. Bogdanova, I. Boyk, I. Grozovsky, S. Kudin, S. Kovaleva, T. Koval, Yu. Kopyk, D. Lyubchenko, S. Narizhnyi, Ya. Padokh, Yu. Senkiv, M. Slabchenko, Ye. Shalomeeva, O. Shevchenko, A. Yakovliv and some other scientists, a study of the concept of crime in the sphere of public interests in the criminal law of Ukraine was conducted based on the sources of Lithuanian-Russian law, Lithuanian-Polish periods, Hetmanship era.

In general, scientists conducted research on types of crimes against public authorities according to a time criterion or according to separate legal monuments (Lithuanian Statute of various editions, "Rights by which the Little Russian people are tried", etc.). But, as follows from the analysis of the works of these scientists, not enough attention was paid to the evolutionary and continuous processes of development of the system of crimes against public authority in the criminal law of Ukraine of the medieval era.

The aim of the study. The purpose of the study is to clarify the types and main features of crimes against public authority in the criminal law of medieval Ukraine. This goal is specified in the following tasks:

- find out the types of crimes against the public authorities in the Lithuanian-Russian and Lithuanian-Polish periods (XVI - first half of the XVII century) and identify their main features;
- to describe the types of crimes against public authority in the period of the second half - the first half of the 18th century;
- to identify the main features of crimes against public authority in the criminal law of Ukraine in the second half of the 18th century.

Presenting main material. It should be noted that in the medieval era, in the absence of an extensive multi-functional state apparatus, as well as an understanding of the specifics of the concept of a crime against public authority, all criminal encroachments in the sphere of public interests were associated with state crimes. In the studied period, their appearance was conditioned by those state-building processes that took place in the medieval period in Ukraine and had a significant impact on the development of the legislator's legal awareness.

Mutiny and treason were among the first crimes against public authority recorded in normative acts (Charter of the Kyiv Land in 1507) [1, c. 33-34].

A study of the norms of all three editions of the Lithuanian Statute, in which state crimes ("insult to the state of the economy") are recorded, shows that they should be divided into two types. The first of them consisted of crimes that encroached on state interests (these actions were directed against the sovereignty of the state, its territorial integrity, and economic and financial independence).

If we talk about terminology, the concept of a crime against public authority was conveyed through the term "causing harm to the Commonwealth."

Such actions could be carried out in the form of:

- organizing a conspiracy or rebellion against the monarch;
- attempts at a coup d'état (gathering of troops to organize a rebellion with the aim of removing the grand duke and seizing the throne);
- providing courier assistance to the enemy, correspondence with him or bringing enemy troops to the territory of the state;
- surrender of the fortress;
- escape to enemy land;
- sending weapons to the enemy's land;
- encroachment on state property;
- forgeries of seals or documents of the state office;
- causing property damage to the interests of the state due to counterfeiting of coins, introduction of illegal customs duties, etc. (Statutory Charter of the Kyiv Land of 1507; Statute on Estates of State Traitors of 1509; Articles 2, 4, 5, 6, 8, 21, Chapter I, Edition I; Articles 3, 6, 11, 12, 13, 15, 25, Section I, Article 41, Chapter III, Edition II; Articles 3, 6, 7, 16, 17, 19, 29, 35, Section I, Article 48, Chapter III, Edition III) [1, p. 33, 34, 62; 2, p. 2, 3, 4, 9; 3, p. 16, 18, 20-22, 52; 4, p. 2, 3, 5, 6, 17, 18, 27, 83]. Such actions were particularly dangerous, punishable by the death penalty, deprivation of honor and confiscation of property [5, p. 67; 6, p. 88].

The second group of crimes against public authority was represented by acts that had as their immediate object the honor of the Grand Duke (king) ("disrespecting the supremacy of our estate"). The peculiarity of this group of crimes was that they encroached on the rights of other persons at the same time. Such criminal actions should be considered as causing moral damage to the person of the king, disrespect for him, their appearance can be explained by the peculiarities of the political system of the medieval state, in which the person of the monarch was under the special protection of the law [7, p. 150].

Insulting the Grand Duke should also be understood as a criminal act directed against public authority, but in fact it manifested itself in the same forms as an attempt on the "domestic majesty". This, as rightly stated by S.V. Kudin, was a consequence of the peculiarities of the political system of monarchical states during the Middle Ages, in which encroachment on the monarch was simultaneously considered an encroachment on the state system, the interests of public power.

These crimes include:

- an insult to the monarch;
- encroachment on the life, health, honor of a person in the presence or in the palace of the monarch;
- encroachment on the life or health of a personal envoy of the monarch;
- violation of the terms of the charter or letter of the Grand Duke (king) (the so-called "gleit"), their destruction;
- causing property damage in the monarch's estates (Articles 6, 11, 23, 26, Chapter I, Article 16, Chapter III, Edition I; 8, 19, 20, 21, 27, 30, Chapter I, Edition II; Articles 4, 9, 10, 11, 13, 14, 23, 24, 25, 35, Section I, Edition III) [2, p. 3-5, 10, 11; 3, p. 19, 24, 25, 29, 30; 4, p. 4, 8-15, 21, 22, 32].

After the national liberation war of the Ukrainian people in the middle of the 17th century. a new state emerges - the Hetmanship, and the jurisdiction of the king of the Polish-Lithuanian Commonwealth no longer extended to its territory, which also meant the actual cancellation of those norms of the Lithuanian Statute that did not correspond to the realities of life. It can be predicted that the judges were guided by common sense, so it should be assumed that the norms regarding the surrender of the fortress, counterfeiting, encroachment on state property, correspondence with the enemy, forgery of government documents, seals, crimes against the economic security of the state, etc., remained in force.

It is clear that such crimes as the organization of a conspiracy, mutiny, gathering of troops were intended to encroach on the life or health of the hetman, not the king. After all, the uprising against the hetmans is well known. Thus, from the tsar's letter to Hetman I. Samoilovych dated October 30, 1676, it is known that Archpriest Adamovych and Colonel P. Roslovets of Starodub spoke against him, trying "to drive him out of the Hetman's government, and to excommunicate him directly from health", "from the world to destroy and excite the local people" [8, p. 782].

From another message dated January 22, 1666, it becomes clear that Judge General Yu. Nezamai was preparing a coup d'état with the aim of removing Hetman I. Bryukhovetsky [9, p. 77]. There is also information about an attempt to raise an anti-hetman uprising in Pereyaslav, led by Nosach and Matvei [10, p. 262].

Crimes against public authorities were also known in Zaporizhzhya Sich. Such can be considered betrayal of society, an attempt on the life or health of Sichi leaders, counterfeiting, forgery of seals and documents, giving pledges to the enemy, actions of the foreman contrary to the interests of the Cossack community, etc. In particular, it follows from the memoirs of I. Rozsoloda that there was betrayal of the Cossack society.

It should be noted that in the criminal law of the Hetman region of the 18th century. especially serious crimes were considered crimes against public authority, which were recorded in the "Rights by which the Little Russian people are tried" (Code of 1743). They continued, as per the norms of the Lithuanian Statute, to divide into two groups. The first included crimes that caused harm to the interests of the state and at the same time insulted the "monarch's majesty" ("committed treason and harm to the sovereign and the state", Paragraph 1, Paragraph 2, Section III) [11].

Such should be considered an attempt on the life or health of the monarch (Item 2, Paragraph 2, Section III) [11]. The new additions to the 3rd edition of the Lithuanian Statute indicate the completion of this act, which is punished more severely than attempted murder, as well as encroachment on the life or health of members of the imperial family (Clauses 3, 4, Paragraph 2, Section III) [11]. "We mean those members of the monarch's family who are his legal heirs. Therefore, encroachment on them means creating conditions for ending the rule of the reigning dynasty" [12, p. 103]. In addition to the mentioned change, "the legislator expands the list of ways to remove the monarch" [13, p. 142]. Such, for example, are poisoning and witchcraft (Item 4, Paragraph 2, Section III) [11].

Among other crimes that belong to the first group, the following should be defined:

- attempted mutiny in the form of gathering troops;
 - treason;
 - assistance to the enemy with financing, weapons, introduction of enemy troops into the territory of the state;
 - surrender of the fortress;
 - I will flee to the land of the enemy;
 - forgery of acts of the monarch, his seals;
 - counterfeiting (Paragraphs 5, 6, 7, 8, Paragraph 2; Paragraph 1, Paragraph 7; Paragraph 13; Paragraph 1, Paragraph 14, Section III) [11].
- The legislator also formalized a new type of crime against public authority, which is espionage for the benefit of the enemy (Item 4, Paragraph 4, Section III) [11]. The second group consisted of crimes against the honor of the monarch ("against the person of the sovereign"). Such were insulting the monarch verbally or in writing, violation of decrees and protective letters of the emperor (Paragraphs 1, 2, Paragraph 5; Paragraphs 1, 2, Paragraph 11, Section III) [11]. Some crimes of this group could simultaneously encroach on the life, health or honor of other persons (this is, in particular, the commission of a crime against a person in the presence of the monarch or at his "palace" or against the person of his courier (Paragraphs 9, 10, 12, Section III) [11].

Conclusions. 1. In the criminal law of Ukraine of the medieval period, the system of crimes against public authority was formed and developed. But under the conditions of the absence of an extensive multifunctional state apparatus, as well as an

understanding of the specifics of the concept of a crime against public authority, all criminal encroachments in the sphere of public interests were equated with state crimes. In the editions, the legislator formalizes the main types of crimes against public authorities. The mentioned process was gradual and was characterized by the development of types of crimes against public authority, which was reflected in each of the following editions of the Lithuanian Statute.

2. In general, crimes against public authority were divided into two groups. The first included crimes that encroached on state interests and were directed against the sovereignty of the state, its territorial integrity, and economic and financial independence (organization of a conspiracy or rebellion against the monarch; attempted coup d'état; providing courier assistance to the enemy, correspondence with him, or bringing enemy troops into the territory of the state; surrender of the fortress; escape to the enemy's land; sending weapons to the enemy's land; trespassing on state property; forging seals or documents of the state office; counterfeiting; introduction of illegal customs). The second group was represented by acts that had as their immediate object the honor of the grand duke (king), and their peculiarity was that they encroached on the rights of other persons at the same time (insulting the monarch with a word; encroachment on the life, health, honor of a person in the presence or in the palace of the monarch; encroachment on the life or health of the personal envoy of the monarch; violation of the terms of the charter or letter of the grand duke (king) or destruction of the document; causing property damage in the monarch's estates).

3. The further development of the system of crimes against public authority took place in the second half of the 17th - the first half of the 18th century. In this period, the norms of the Lithuanian Statute of 1588 remained in force regarding the organization of a conspiracy, mutiny, gathering troops, encroachment on the life or health of the hetman, surrender of the fortress, counterfeiting, encroachment on state property, correspondence with the enemy, forgery of government documents, seals, crimes against the economic security of the state. In the criminal law of Zaporizhzhya Sich, treason against society, an attempt on the life or health of a foreman, forgery, forgery of seals and documents, giving pledges to the enemy, actions of a foreman contrary to the interests of the general public were considered crimes against public authority.

4. The completion of the development of the system of crimes against public authority is the second half of the 18th century, which was reflected in the norms of the Code of 1743. In general, these norms duplicated the corresponding articles of the Lithuanian Statute of 1588, the division of these crimes into two groups remained unchanged (encroachment on state interests and actions directed against the person of the monarch). At the same time, new types of criminal offenses in the field of public interests appear (killing the monarch, causing harm to his health, encroaching on the life or health of members of the imperial family, expanding the list of ways of depriving the monarch of his life (witchcraft, poisoning)).

LITERATURE

1. Acts related to the history of Western Russia: [in 5 volumes]. [Archaeological commission]. Kh., 1848. T. 2: 1506 – 1544. 405 p.
2. Statutes of the Grand Duchy of Lithuania: [in 3 volumes]. [edited by S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova]. Odesa: Legal literature, 2002. Volume 1: Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1529. 2002. 464 [2] p.
3. Statutes of the Grand Duchy of Lithuania: [in 3 volumes]. [edited by S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova]. Odesa: Legal literature, 2003. Volume 2: Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1566. 2003. 560 [2] p.
4. Statutes of the Grand Duchy of Lithuania: [in 3 volumes]. [edited by S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova]. Odesa: Legal literature, 2004. Volume 3 (book 1): Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1588. 2004. 672 p.

5. Bayraka, T. F. (2015). Formation and development of Ukrainian and Russian criminal law in the XI - the first half of the XVII centuries: diss.... candidate of juridical sciences: 12.00.01. Kyiv : Kyiv. national Taras Shevchenko University. 219 p.
6. Bairaka, T. (2017). Genesis of criminal law of Ukraine and Russia during the Middle Ages: monograph. Kyiv: VADEX. 291 p.
7. Kudin, S. V. (2001). Formation and development of the criminal law of Ukraine in the 10th - first half of the 12th century: diss. ... candidate of legal sciences: 12.00.01. Kyiv : Kyiv. national Taras Shevchenko University. 226 p.
8. Acts related to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeological Commission: [in 15 volumes]. [Archaeological Commission]. Kh., 1882. Vol. 12: 1675 – 1676. 874 p.
9. Acts related to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeological Commission: [in 15 volumes]. [Archaeological Commission]. Kh., 1869. Vol. 6. 1665 - 1668. 279 p.
10. Acts related to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeological Commission: [in 15 volumes]. [Archaeological Commission]. Kh., 1875. Vol. 8. 1668 - 1669. 400 p.
11. Vyslobokov, K.A. (1997). Rights by which the Little Russian people are judged 1743 [under the editorship Yu. S. Shemshuchenko]. Kyiv: Institute of State and Law named after V. M. Koretskyi. 547 p.
12. Yermolaev, V. (1997). About the object of a state crime in "Rights by which the Little Russian people are judged." *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*. No. 3. P. 101-106.
13. Lyubchenko, D. I. (2005). The development of the criminal law of the Hetmanate in the second half of the 17th - 18th centuries: thesis.... candidate of legal sciences: 12.00.01. Kyiv : Academy of Labor and Social Relations. 204 p.

УДК 343.2/.7

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-150-155

ORCID ID 0000-0002-8180-0960

Киренко Сергій Георгійович,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного та кримінального права

юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій,

м. Київ, Україна

ВРАХУВАННЯ ВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИ ПРИ КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Анотація. У статті розглядаються різні аспекти врахування вікових особливостей особи при здійсненні кримінально-правової оцінки вчинених нею або щодо неї суспільно небезпечних діянь. Автор досліджує проблеми законодавчого та правозастосовного характеру, що виникають у таких випадках, і пропонує шляхи їх вирішення.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, вік особи, суб'єкт, потерпілий, кваліфікація.

Annotation. The article considers various aspects of taking into account the age characteristics of a person when carrying out a criminal-legal assessment of socially dangerous acts committed by him or in relation to him. The author examines the legislative and law-enforcement problems that arise in such cases and suggests ways to solve them. In the article, it is proposed to make additions to Part 2 of Art. 22 of the Criminal Code of Ukraine, according to which provide criminal responsibility from the age of fourteen for committing such criminal offenses as: leading to suicide (Article 120), torture (Article 127), threatening to kill (Article 129), illegal deprivation of liberty or kidnapping of a person (Article 146), involvement in the commission of a terrorist act (Article 258-1), facilitation of the commission of a terrorist act, training in terrorism (Article 258-4), illegal production, manufacture, acquisition, storage, transportation, forwarding or sale narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues (Article 307), illegal production, manufacture, acquisition, storage, transportation or forwarding of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues without the purpose of sale (Article 309), illegal introduction of narcotic drugs into the body, psychotropic substances or their analogues (Article 314), inclination to use narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues (Article 315), illegal public use of narcotic drugs (Article 316). The author also proposes to establish criminal liability for committing acts of a sexual nature with a person who has not reached the age of sixteen (Article 155) not from the age of eighteen (as now), but from the age of sixteen. It is indicated the need to establish enhanced criminal liability for the commission of such criminal offenses against minors and the elderly as: intentional murder (Article 115), intentional grievous bodily harm (Article 121), intentional moderate bodily harm (Article 122), torture (Article 127).

Key words: criminal offense, age of the person, subject, victim, qualification.

Постановка проблеми. Врахування вікових особливостей особи при кримінально-правовій оцінці різних суспільно небезпечних діянь в залежності від того, вчинене відповідне діяння нею або щодо неї, має важливе значення, оскільки, по-перше, вік кримінальної відповідальності є обов'язковою ознакою суб'єкта кримінального правопорушення (а, отже, безпосередньо впливає на наявність або відсутність у поведінці особи складу кримінального правопорушення як підстави кримінальної відповідальності), по-друге, вікові особливості особи багато у чому визначають особливості

сприйняття нею своєї поведінки у різних життєвих ситуаціях, і, по-третє, вік потерпілої особи в ряді випадків свідчить про підвищену небезпеку суб'єкта кримінального правопорушення. У цьому ракурсі неприпустимою є ситуація, коли, з однієї сторони, законодавча регламентація віку кримінальної відповідальності не враховує як тяжкості вчиненого особою діяння, так і фактичної здатності відповідної особи адекватно оцінювати власну поведінку, а з другої – коли не можна дати належну кримінально-правову оцінку діянням, пов'язаним з посяганнями на осіб, які в силу своїх вікових особливостей (неповнолітні, особи похилого віку), належать до найбільш уразливих категорій населення. На жаль, доводиться констатувати, що чинне кримінальне законодавство України не завжди в повній мірі враховує такі моменти. Так, за вчинення цілого ряду кримінальних правопорушень, які свідчать про підвищену суспільну небезпеку суб'єктів посягань, зокрема, за катування (ст. 127), незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146) та ін., відповідальність, згідно з положеннями ст. 22 Кримінального кодексу (далі – КК) України, настає лише з шістнадцяти років, хоча такого роду діяння нерідко вчиняють особи у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, які вже достатньо розуміють всю небезпечність і протиправність своїх вчинків, але поведінці яких не можна зараз дати належну кримінально-правову оцінку, оскільки вони за них не підлягають кримінальній відповідальності. Одночасно з цим, деякі статті КК України (наприклад, 121, 122, 127 та ін.) або взагалі не передбачають у якості обставин, що обтяжують відповідальність, вчинення їх щодо неповнолітніх (що є неправильним, оскільки особи у віці до вісімнадцяти років потребують посиленої охорони з боку чинного законодавства, на що, зокрема, вказує і Конвенція про права дитини 1989 р.), або, як п. 2 ч. 2 ст. 115 чи ч. 2 ст. 146 КК України, передбачаючи підвищену кримінальну відповідальність за вчинені діяння, обмежуються вказівками на малолітній вік потерпілих осіб (тобто осіб у віці до чотирнадцяти років), залишаючи поза сферою посиленої кримінально-правової охорони велику групу осіб у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, які також потребують відповідного захисту з боку кримінального законодавства. Автор вже неодноразово звертав увагу у своїх попередніх публікаціях на неприпустимість цього [1, с. 182-183]. Схожа ситуація і з особами похилого віку – вони також не мають посиленої кримінально-правової охорони від вищевказаних посягань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання вікових особливостей як суб'єктів кримінально-протиправних діянь, так і потерпілих від них, розглядали у своїх працях М.І. Бажанов, С.В. Бородін, О.М. Ігнатов, А.А. Музика, В.Я. Тацій та ін., проте ряд моментів, пов'язаних з криміналізацією діянь осіб, що досягли певного віку, забезпечення посиленого захисту осіб окремих вікових категорій потребують свого подальшого вирішення.

Метою дослідження є розробка пропозицій щодо врахування вікових особливостей особи при кримінально-правовій оцінці суспільно небезпечних посягань.

Виклад основного матеріалу. Загальним віком кримінальної відповідальності в Україні, як відомо, є шістнадцять років (ч. 1 ст. 22 КК України), а за деякі кримінальні правопорушення кримінальна відповідальність настає з чотирнадцяти років (ч. 2 ст. 22 КК України). При встановленні віку кримінальної відповідальності законодавець має виходити як з тяжкості вчинених діянь, їх поширеності серед певного кола осіб, так і з їхніми можливостями адекватно оцінювати свою суспільно небезпечну поведінку, що, власне, і дозволяє порушувати у разі необхідності питання про притягнення їх до кримінальної відповідальності. З цього приводу В.Я. Тацій, аналізуючи у свій час перелік діянь, передбачених ч. 2 ст. 22 КК України, зазначав, що в основу зниження віку кримінальної відповідальності за них покладені такі критерії: 1) рівень розумового розвитку, свідомості особи, який свідчить про можливість уже в чотирнадцять років усвідомлювати суспільну небезпечність і протиправність злочинів, перерахованих у ч. 2 ст. 22 КК; 2) значну поширеність більшості з цих злочинів серед підлітків; 3) значну суспільну небезпечність (тяжкість) більшості з цих злочинів [2, с. 132]. У свою чергу А.А. Музика вказує: «Обмеження 14-16 роками мінімального віку, з якого може наставати

кримінальна відповідальність, пов'язано з тим, що саме у цьому віці відбувається становлення підлітка як особистості, перехід від дитячого стану до дорослого. У цьому віці неповнолітні вже можуть розуміти й оцінювати свої вчинки, хоча психіка їх ще не зовсім сформована. Вони не завжди критично ставляться до своїх дій, схильні до наслідування, можуть вчинити правопорушення із помилкових уявлень про товариство, нерідко неспроможні протистояти негативному впливові їх оточення» [3, с. 81]. В цілому, це так, проте, поряд з цим, слід зазначити, що при вирішенні питання встановлення віку кримінальної відповідальності для осіб у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років за конкретні суспільно небезпечні діяння саме у певний проміжок часу, потрібно враховувати, що окрім загальних закономірностей вікового розвитку таких осіб існують й особливості їх розвитку, зумовлені специфікою певних історичних періодів, пов'язаних, зокрема, з наявністю у людей різноманітних ресурсів і можливостей (у т. ч. і можливостей одержувати та обробляти інформацію, оцінювати власну поведінку і т.п.), а, отже, якщо з такої позиції порівнювати підлітків, наприклад, середини минулого сторіччя та сучасності, то навряд чи можна стверджувати, що вони не відрізняються між собою і до них потрібно застосовувати однакові нормативні підходи при вирішенні питання встановлення віку кримінальної відповідальності. Тобто, якщо в попередні часи за конкретне діяння кримінальна відповідальність наставала з шістнадцяти років, то в більш пізній період (з урахуванням існуючих у суспільстві реалій) не можна виключати можливість зниження віку кримінальної відповідальності до чотирнадцяти років за його вчинення. До речі, чинне кримінальне законодавство вже знає таку практику: наприклад, у свій час було знижено вік кримінальної відповідальності з шістнадцяти до чотирнадцяти років за жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК України), що видається абсолютно правильним. Саме у такому ракурсі і слід розглядати проблематику встановлення віку кримінальної відповідальності в конкретний історичний час.

Аналіз ч. 2 ст. 22 КК України дозволяє визначити наявність певних проблем, які не дозволяють належним чином оцінювати цілий ряд суспільно небезпечних діянь, вчинених особами у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років. Так, передбачаючи для таких осіб кримінальну відповідальність, зокрема, за умисне вбивство (статті 115-117), законодавець не передбачає для них відповідальність за погрозу вбивством (стаття 129), що навряд чи є послідовним, оскільки, по-перше, серед представників цієї вікової категорії погроза вбивством нерідко передує самому вбивству і, по-друге, рівень розумового розвитку таких підлітків достатній для усвідомлення неприпустимості не лише посягання на життя іншої людини, а й погрози позбавити її життя. Виходячи з того, що кримінальне законодавство повинно не лише карати особу за вчинене, а й утримувати її від суспільно небезпечної поведінки, можна стверджувати, що встановлення кримінальної відповідальності (шляхом внесення відповідного доповнення до ч. 2 ст. 22 КК України) з чотирнадцяти років за погрозу вбивством, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози, сприятиме посиленню боротьби з такими діями серед осіб вказаної вікової категорії.

Також слід зазначити, що чинне кримінальне законодавство не враховує належним чином небезпеку і поширеність серед підлітків такого суспільно небезпечного явища як доведення до самогубства (як і схиляння до нього), адже прикладів того, як такі особи знушаються над своїми однолітками чи меншими за віком дітьми, внаслідок чого ті кінчають життя самогубством (або намагаються вчинити самогубство) чимало, а, отже, не можна залишати (за наявності відповідних випадків) поза сферою дії ст. 120 КК України велику групу осіб у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, відповідна поведінка яких має викликати з боку держави адекватну реакцію (вказавши на ст. 120 у ч. 2 ст. 22 КК України). Також слід зазначити, що назва ст. 120 КК України («Доведення до самогубства») не у повній мірі відображає сутність діянь, за які вона передбачає кримінальну відповідальність, адже, поряд власне з самим доведенням до самогубства, у статті окремо вказується на схиляння до самогубства, а також на інші дії, що сприяють вчиненню самогубства. Кримінально-правова

термінологія має бути чіткою та однозначною. З приводу таких питань З.А. Тростюк у свій час зазначала: «Кримінально-правовий термін має бути однозначним. Одному кримінально-правовому поняттю повинен присвоюватися один кримінально-правовий термін і, навпаки, різні поняття повинні позначатися відмінними термінами» [4, с. 16]. На необхідності критичного аналізу категоріального апарату кримінального права справедливо вказував і В.В. Кузнецов [5, с. 64]. Таким чином, назву ст. 120 КК України краще змінити на «Доведення до самогубства або сприяння самогубству».

Як вже зазначалося вище, викликає увагу відсутність законодавчої можливості притягати до кримінальної відповідальності осіб у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років за катування (ст. 127 КК України), адже рівень суспільної небезпеки цього діяння дуже високий і його вчинення свідчить про підвищену небезпеку для суспільства відповідних осіб. Також потрібно враховувати і поширеність дій, що мають ознаки катування, у підлітковому середовищі, і відсутність кримінальної відповідальності за це є серйозною перешкодою для успішної боротьби з такого роду діяннями. Таким чином, ч. 2 ст. 22 КК України потрібно доповнити і вказівкою на катування (ст. 127).

Навряд чи сприяє ефективній боротьбі зі злочинністю відсутність кримінальної відповідальності для осіб у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років за таке кримінальне правопорушення як незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146), оскільки, по-перше, у такому віці підліток вже прекрасно розуміє всю небезпеку дій, пов'язаних з позбавленням волі іншої людини (до речі, не випадково за такий різновид незаконного позбавлення волі як захоплення заручників (ст. 147 і 349) відповідальність настає саме з чотирнадцяти років), а, по-друге, як вже зазначалося, при встановленні віку кримінальної відповідальності потрібно виходити (у тому числі) і з превентивної функції кримінального права. Встановлення кримінальної відповідальності з чотирнадцятирічного віку за незаконне позбавлення волі або викрадення людини дозволить не тільки адекватно оцінювати випадки вчинення таких діянь з боку відповідних осіб, а й має утримувати підлітків від подібної поведінки.

Слід звернути увагу на ст. 155 КК України, що передбачає кримінальну відповідальність за вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку. Коло суб'єктів цього кримінального правопорушення законодавець обмежив виключно повнолітніми особами. У зв'язку з цим виникає закономірне питання: як з кримінально-правової точки зору оцінювати випадок, коли, наприклад, має місце добровільний природний статевий акт між сімнадцятирічною та п'ятнадцятирічною особами? Кваліфікація дій сімнадцятирічної особи за цією статтею виключається (адже вона не є повнолітньою). Взагалі, у таких випадках, виходячи з положень чинного кримінального законодавства та правозастосовної практики, може виникнути абсурдна ситуація, коли, наприклад, якщо сімнадцятирічна особа буде демонструвати особі у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років порнографічні предмети чи розповідати їй про різні сексуальні збочення, то таку особу можна притягти до кримінальної відповідальності, зокрема, за ч. 1 ст. 156 КК України як за вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, а якщо вона ж вступить з такою особою у добровільний статевий акт – ні. Виходом з цього є виключення з диспозиції ч. 1 ст. 155 КК України вказівки на повнолітню особу, встановивши, таким чином, за відповідні дії кримінальну відповідальність з шістнадцяти років. До речі, повертаючись до ст. 156 КК України, слід зазначити, що її назва («Розбещення неповнолітніх») не зовсім відповідає її змісту, оскільки неповнолітніми є особи у віці до вісімнадцяти років, а верхня межа віку потерпілих осіб у статті становить шістнадцять років. Отже, ст. 156 КК України краще назвати: «Розпусні дії щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку».

Особливого значення в сучасних умовах набуває боротьба з тероризмом, що також вимагає належної законодавчої бази. У цьому ракурсі видається незрозумілою позиція законодавця, який, передбачивши кримінальну відповідальність з чотирнадцяти років за сам

терористичний акт (ст. 258), залишив поза увагою різноманітні дії, пов'язані з його вчиненням, а саме: втягнення у вчинення терористичного акту (ст. 258-1) та сприяння вчиненню терористичного акту, проходження навчання тероризму (ст. 258-4). Виходить, якщо, наприклад, особа вже досягла чотирнадцятирічного віку і здійснила терористичний акт, то вона буде відповідати за свій вчинок згідно з вимогами закону, а якщо вона втягнула у вчинення терористичного акту, наприклад, свого однолітка, що є, по суті, підбурюванням до вчинення терористичного акту, то їй кримінальна відповідальність не загрожує. Складається парадоксальна ситуація: фактичний виконавець об'єктивної сторони терористичного акту підлягає кримінальній відповідальності, а підбурювач – ні. Виведення у свій час законодавцем підбурювання до вчинення терористичного акту зі сфери дії ст. 258 КК України, шляхом надання йому ознак самостійного складу (ст. 258-1), створило ряд проблем, однією з яких є неможливість притягати до кримінальної відповідальності фактичних підбурювачів до вчинення терористичного акту у випадках, якщо вони не досягли шістнадцятирічного віку. Така ситуація потребує виправлення і у ч. 2 ст. 22 КК України, поряд зі ст. 258, потрібно вказати на ст. 258-1, а також і на ст. 258-4 КК України.

Очевидною є небезпека для суспільства незаконних дій з наркотичними засобами, психотропними речовинами або їх аналогами. Тим більше здивування викликає позиція законодавця, який, наприклад, за крадіжку, грабіж, розбій чи вимагання відповідних предметів (ст. 308) передбачив кримінальну відповідальність з чотирнадцяти років, а, наприклад, за їх виготовлення чи збут – ні. Така прогалина в законодавстві створює величезні можливості для залучення до наркобізнесу осіб у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, що є неприпустимим. Виходом з цього є доповнення ч. 2 ст. 22 КК України вказівками на статті 307, 309 (які передбачають відповідальність за такого роду діяння), а також – з метою посилення протидії різним формам незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів – і на статті 314 («Незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів»), 315 («Схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів»), 316 («Незаконне публічне вживання наркотичних засобів»).

Окремої уваги, як зазначалося вище, заслуговує й відсутність у ряді випадків посиленої кримінально-правової охорони осіб, які, в силу, своїх вікових особливостей, є більш уразливими для зовнішнього впливу, мають порівняно менше можливостей захистити себе від суспільно небезпечних посягань, і вчинення щодо яких кримінально-протиправних діянь свідчить про підвищену суспільну небезпеку осіб, які, використовуючи такі моменти, вчиняють діяння, потерпілими від яких є неповнолітні або, навпаки, особи похилого віку. З урахуванням цього, видається доцільним вказати у якості обставин, що обтяжують відповідальність, вчинення кримінальних правопорушень, передбачених статтями 115 («Умисне вбивство»), 121 («Умисне тяжке тілесне ушкодження»), 122 («Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження»), 127 («Катування») щодо неповнолітніх або осіб похилого віку (а не обмежуватися, як зараз у п. 2 ч. 2 ст. 115, вказівкою на малолітній вік потерпілої особи).

Висновки. Таким чином, враховуючи вищевказане, з метою усунення існуючих недоліків чинного кримінального законодавства України, потрібно: доповнити ч. 2 ст. 22 КК України, яка встановлює перелік діянь, відповідальність за вчинення яких настає з чотирнадцятирічного віку, вказівками на статті 120, 127, 129, 146, 258-1, 258-4, 307, 309, 314, 315, 316 КК України; виключити вказівку на повнолітню особу як суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 155 КК України, передбачивши тим самим відповідальність за відповідні дії з шістнадцяти років; ст. 120 КК України назвати «Доведення до самогубства або сприяння самогубству», а ст. 156 КК України назвати «Розпусні дії щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку»; вказати у якості ознак кримінальних правопорушень, передбачених п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 127 КК України, вчинення відповідних діянь щодо неповнолітнього чи особи похилого віку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Киренко С.Г. Кримінально-правова охорона особи та суспільства: проблеми та шляхи вирішення (Розділ VII) /Деліктологія: Монографія. Під загальною редакцією І.М. Копотуна, С.В. Петкова, Р. Polian.Куновіце: Академія ГУСПОЛ: 2022, Т. 6. С. 180-206.
2. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ-Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. 416 с.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. К.: ВД «Дакор», 2019. 1384 с.
4. Тростюк З.А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України. К.: Атіка, 2003. 144 с.
5. Кузнецов В.В. Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності в українському вимірі : монографія. К.: ТОВ «Інтерсервіс», 2012. 908 с.

УДК 343.148

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-156-163

ORCID.ORG/0000-0002-1842-1810

Кобилянський Олег Леонідович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доктор філософії, доцент кафедри цивільного та
кримінального права Державного університету
інфраструктури та технологій
м. Київ, Україна

ORCID.ORG/0000-0002-6002-0463

Ергард Наталія Миколаївна
кандидат медичних наук, доцент,
доцент кафедри судової медицини та медичного права
Національного медичного університету імені О.О.
Богомольця, юрист
м. Київ, Україна

ORCID.ORG/0009-0007-2940-6978

Поліщук Дар'я Олександрівна
студентка Юридичного факультету Національного
авіаційного університету
м. Київ, Україна

ОГЛЯД ТРУПА НА МІСЦІ ПОДІЇ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: СУДОВО-МЕДИЧНІ АСПЕКТИ

Анотація. Стаття присвячена аналізу роботи органів досудового розслідування у кримінальному провадженні при збиранні доказової бази при огляді трупа на місці події для подальшого проведення судово-медичної експертизи під час дії правового режиму воєнного стану. Зазначено роль судово-медичного експерта на процесуальних стадіях збирання, підготовки, зберігання, оформлення матеріалів з метою подальшого судово-медичного дослідження. Висвітлено ряд актуальних проблемних питань, які виникають при огляді трупа на місці події під час воєнного стану. Охарактеризовано помилки, яких припускаються органи досудового розслідування, що призводять до не точних відомостей у висновку експерта та в подальшому, неналежного проведення досудового розслідування.

Ключові слова: судово-медична експертиза, труп, воєнний стан, місце події, органи досудового розслідування.

Annotation. The article is devoted to the analysis of data on the work of pre-trial investigation bodies during investigative actions in criminal proceedings, when collecting the evidence base during the examination of a corpse at the scene of the incident for further forensic medical examination during the legal regime of martial law. For an objective study of this issue, the normative and legal provisions of the national legislation were analyzed, which regulate the procedure for conducting procedural actions related to the collection and evaluation of materials for the appointment of a forensic medical examination. The cases from the practice of representatives of law enforcement agencies when inspecting the scene of an event and a corpse during the operation of the legal regime of martial law were investigated. A number of current problematic issues have been identified that

arise when examining a corpse in a place nearing the time of war. The particularity of the inspection of the place under special circumstances (the place of mass execution of civilians and the place of mass burial of civilians, where corpses were discovered) after the discovery of military operations was noted. A number of gaps have been identified in the national legislation that regulate the development and improvement of the ship medical service of Ukraine, but do not regulate the nutritional activities and specialization of ship medical experts during the period of emergency duty. The investigation of the officials during the inspection of the place is underway, which will further highlight the accuracy and reliability of the materials that are the objects of the investigation of the ship medical examination.

Keywords: forensic medical examination, martial law, scene of the incident, bodies of pre-trial investigation.

Запровадження правового режиму воєнного стану по всій території України знайшло своє відображення на всіх суспільних рівнях, особливо на моральному та фізичному здоров'ї населення. Бойова обстановка стала першочерговим чинником у сфері реформування національного законодавства. При аналізі суспільного реагування на військові дії стали помітні кардинальні зміни та проблеми у медичній сфері.

Найбільше навантаження на себе прийняла система охорони здоров'я. Надзвичайно велика кількість випадків травмування та загибелі людей зруйнували систему контролю, організації та забезпечення медичного обслуговування населення України. Ці обставини також вплинули не тільки на заклади охорони здоров'я. Перевантаженість відчули і у відділеннях дослідження трупів судово-медичних бюро України. Велика кількість загиблих людей призвела до дестабілізації більшості бюро судово-медичних експертиз. Масове надходження загиблих (померлих) осіб до моргів загальмувала всю роботу системи у моргах. Зокрема, такі умови роботи призвели до нестачі експертних кадрів в бюро судово-медичних експертиз. З іншої сторони, одним з негативних чинників став той факт, що дуже часто громадяни не забирали тіла своїх померлих родичів, покидаючи місця свого постійного проживання [1, 105].

Окремим питанням варто розглянути огляд трупа на місці події представниками органів Національної поліції під час дії воєнного стану, та в подальшому направлення трупа до бюро судово-медичних експертиз. Складні умови бойових дій та їх наслідки у вигляді обстрілів, руйнування цивільних об'єктів (житлових будинків), вибухи, пожежі та інше, створюють перешкоди для органів досудового розслідування під час огляду трупа на місці події.

З метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місця події (ст. 237 КПК України). Огляд трупа проводиться за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря, якщо вчасно неможливо залучити судово-медичного експерта. Після огляду труп підлягає обов'язковому направленню для проведення судово-медичної експертизи для встановлення причини смерті (ст. 238 КПК України).

Вилученні матеріали в подальшому при винесенні слідчим, прокурором постанови про призначення судово-медичної експертизи, будуть відправленні до експертної установи. Огляд місця події – це слідча дія, в ході якої виявляють, безпосередньо сприймають, оцінюють і фіксують стан, властивості та ознаки матеріальних об'єктів з метою отримання фактичних даних, що мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні.

Метою цієї статті є аналіз системи застосування кримінального процесуального законодавства щодо процесуальних дій у кримінальному провадженні відносно підготовки матеріалів для проведення судово-медичної експертизи під час дії правового режиму воєнного стану, а також виявлення та дослідження чинників при проведенні огляду місця події, що в подальшому впливають на якість та належність матеріалів, які є об'єктами дослідження судово-медичної експертизи.

Виклад матеріалу. Для об'єктивного вивчення даного питання були проаналізовані нормативно-правові положення національного законодавства, які регулюють порядок проведення процесуальних дій, які пов'язані із збиранням та оцінкою матеріалів для призначення судово-медичної експертизи. Зокрема, досліджено випадки із практики правоохоронних органів при огляді місця події та трупа під час дії правового режиму воєнного стану.

Так, вітчизняні науковці Н.М. Ергард, С.М. Кубаля, Ю.В. Ситник [1, 104; 2, 400], І. Строк, Т. Строк [5, 236], О. Пчеліна, Т. Фоміна [6, 256] у своїх наукових працях розглядали питання впливу правового режиму воєнного стану на діяльність органів досудового розслідування на місці події та окреслювали проблемні питання проведення судово-медичної експертизи трупа.

Аналізуючи роботу органів досудового розслідування під час слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні, варто окремо приділити увагу такому суб'єкту як судово медичний експерт, який проводить судову експертизу для потреби слідства. Відповідно до Закону України «Про судову експертизу» органи досудового розслідування, а саме: слідчий, дізнавач, органи прокуратури та суду залучають судового експерта для проведення судової експертизи на підставі судового рішення або чи рішення органу досудового розслідування. Під час проведення оперативно-розшукової діяльності органами досудового розслідування у кримінальному провадженні, при збиранні доказової бази для подальшого проведення судово-медичної експертизи допускається ряд помилок та погрішностей, які в результаті можуть негативно вплинути на процес проведення судової експертизи. Це може призвести до того, що висновок судового експерта визнають необґрунтованим. Саме на таких процесуальних стадіях, як: збирання, підготовка, зберігання, оформлення матеріалів, для передачі судовому експерту з метою комплексного дослідження, органами досудового розслідування може бути допущено ряд помилок, які призведуть до проблем під час складання висновку експерта та в подальшому затягуванні проведення досудового розслідування. Організація проведення експертного дослідження та оформлення результатів, а саме формулювання висновку судового експерта являє собою стадію, якою визначаються основні питання та завдання слідства для проведення якісного досудового розслідування. Ряд недоліків при збиранні, оформленні та зберіганні матеріалів для направлення на судову експертизу можна класифікувати за принципом ситуаційності на: загальні та суб'єктивні. Адже, враховуючи всі обставини справи при огляді місця події, недоліки можуть виникати з різних причин.

Кримінальним процесуальним законодавством України врегульовано порядок та специфіка огляду трупа при огляді місця події, а саме у ч. 1 ст. 238 КПК України зазначається, що «...огляд трупа здійснюється слідчим або прокурором за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря...». Зокрема, огляд трупа може здійснюватися водночас із оглядом місця події, таким чином законодавець врегульовує дві процесуальні дії, тобто не виділяючи труп як окремий об'єкт дослідження (ч. 2 ст. 238 КПК України). Після ретельного збору матеріалів та зовнішнього огляду трупа, який проводиться слідчим або прокурором в присутності понятих, труп направляється до державної спеціалізованої установи для встановлення причини смерті і є як самостійний об'єкт дослідження при проведенні судово-медичної експертизи (ч. 3 ст. 238 КПК).

Питання щодо відповідальності за огляд трупа на місці події, до направлення до державної спеціалізованої установи, повністю покладається на слідчого, прокурора та спеціалістів (судово-медичних експертів, криміналістів) залучених для виявлення, фіксації та вилучення матеріалів та предметів (знаряддя вбивства), що мають пряме відношення до вчинення злочину. Всі недоліки при збиранні матеріалів та зовнішньому огляді трупа на місці події можуть суттєво вплинути на подальше проведення судово-медичної експертизи. Однак, огляд трупа слідчим, прокурором має на меті встановлення фактичних даних та особливостей положення трупа особи на місці події. До фактичних даних необхідно віднести: встановлення

анкетних даних потерпілої особи, приблизний проміжок часу смерті, припущення щодо способу вбивства особи (за наявності конкретних предметів які б могли бути знаряддям вбивства) та виявлення характерних ознак, особливості розташування трупа (або частин його кінцівок) на місці події, встановлення кола осіб які б могли бути причетні до вчинення злочину, допит цих осіб та зовнішній огляд прилеглої території до місця події.

Підставою для призначення судово-медичної експертизи є відповідне рішення органу досудового розслідування, або судове рішення. В постанові слідчий, прокурор який проводив огляд місця події та огляд трупа безпосередньо ставить конкретні питання стосовно причин смерті особи та інших предметів (знаряддя вбивства), що мають інтерес для органів досудового розслідування.

Необхідно звернути увагу, що при призначенні судово-медичної експертизи трупа важливу роль має гендерний аспект, зокрема, для осіб жіночої або чоловічої статті виокремлюються конкретні питання, щодо їх статевої продуктивності, зрілості, наявності статевих зносин, вагітності або венеричних захворювань, наявності ознак мужолозтва або згвалтування тощо. Експертне дослідження трупа або його частин проводиться у спеціально відведених та облаштованих приміщеннях – моргах, або в моргах закладів охорони здоров'я.

Т. Строк та І. Строк привертають увагу до відмінностей у трактуванні понять таких процесуальних дій як «огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією» та «огляд місця події на території масових поховань» [5, 237]. Особливістю терміну «ексгумація трупа» є той факт, що ексгумація трупа полягає у вийманні трупа з вже відомого місця поховання в землі чи в іншому місці, і в подальшому, з метою його огляду та проведення судово-медичного дослідження. Відповідно до ч. 1 ст. 239 КПК України «...Ексгумація трупа здійснюється за постановою прокурора. Виконання постанови покладається на службових осіб органів місцевого самоврядування...». При проведенні ексгумації труп виймається з місця поховання. Відповідно до Закону України від 10.07.2003 № 1102-IV «Про поховання та похоронну справу» місцем поховання є «...кладовище, крематорій, колумбарій або інша будівля чи споруда, призначена для організації поховання померлих...». Тому варто погодитися із думкою науковців щодо правильності вживання терміну щодо місць масових поховань людей на тимчасово окупованих північно-східних територіях України [5, 237].

Відповідальність за перевезення та доставку трупа безпосередньо покладається на особу органу досудового розслідування, яка призначила проведення судово-медичної експертизи. Також, одночасно із трупом до експертної установи направляються копія протоколу огляду місця події, одяг, предмети та біологічні матеріали, які були вилученні при огляді місця події. Відповідальність за цілісність та якість слідів і речових доказів покладається на представника органу досудового розслідування.

Строк проведення судово-медичної експертизи трупа не повинен перевищувати один місяць із дня надходження трупа до експертної установи. В разі недотримання експертом місячного строку проведення експертного дослідження він повинен направити письмове повідомлення із обґрунтуванням та причинами затримки, особі яка призначила судову експертизу. Однак, із практики відомо багато випадків, коли через перевантаженість бюро судово-медичної експертизи, термін її виконання перевищував 1 рік.

Аналізуючи спеціальне законодавство, яке регулює сферу проведення судово-медичної експертизи (досліджень) трупів у бюро судово-медичної експертизи, варто зауважити, що Наказом МОЗ України № 6 від 17.01.1995 року «Про розвиток і вдосконалення судово-медичної служби України» та Законом України «Про судову експертизу» не роз'яснюється питання щодо організації діяльності судово-медичних установ під час бойових дій в період надзвичайних станів (збройна агресія, бойова обстановка, аварії, техногенні катастрофи, стихійні лиха). У зв'язку із специфічними умовами, в яких доводиться працювати судово-медичному експерту під час дії правового режиму воєнного стану, необхідно реформувати структуру бюро судово-медичних експертиз із створенням окремого відділення групи

швидкого реагування для покращення функціонування бюро під час воєнного стану. Зокрема, можливе створення в складі слідчо-оперативної групи (СОГ) та військового шпиталю, окремої мобільної групи судово-медичних експертів, які спеціалізуються на проведенні експертиз в умовах бойової обстановки та їх наслідків.

Кримінальним законодавством України встановлена відповідальність за введення в оману суду або іншого уповноваженого органу, а саме диспозиція ст. 384 КК України встановлює кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок експерта. Також, судово-медичного експерта може бути притягнуто до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення, склад якого передбачений ст. 385 КК України, а саме відмова експерта від виконання покладених на них обов'язків.

Наголошуючи на важливості законодавчого удосконалення та забезпечення діяльності працівників бюро судово-медичних експертиз, варто звернути увагу на положення Порядку взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції України закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини під час воєнного стану на території України, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України, Офісу Генерального прокурора № 177/450/46 від 9 березня 2022 р. Відповідно до п. 1 розділу III «...у разі неможливості огляду трупа на місці його виявлення (обстріли, проведення бойових дій тощо) огляд трупа здійснюється слідчим в бюро судово-медичної експертизи або іншому спеціально визначеному та облаштованому безпечному місці, із залученням судово-медичного експерта або лікаря з можливим подальшим направленням трупа для проведення судово-медичної експертизи (розтину) трупа...».

Аналізуючи Наказ МВС України, МОЗ України, Офісу Генерального Прокурора «Про затвердження Порядку взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції України, закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини під час воєнного стану на території України» № 177/450/46 від 09.03.2022 року виникають певні питання щодо законності виконання даного наказу.

На нашу думку, зміст даного Наказу має певні недоліки як організаційного, так і практичного характеру.

Так, відповідно до пункту 3 розділу II Наказу визначено, що «Працівникам закладів охорони здоров'я дозволяється видавати лікарські свідоцтва про смерть та проводити видачу/захоронення тіл без направлення на судово-медичну експертизу за умови огляду трупа працівником закладу охорони здоров'я на місці перебування трупа зі встановленням факту відсутності ознак насильницької смерті або на підставі наявної медичної документації (без уточнення)». Однак, тут виникає ряд проблемних питань.

З одного боку, це зменшує завантаженість судово-медичних експертів, оскільки більшість трупів, які направлялись до 10 березня 2022 року, були без ознак насильницької смерті і експерт витрачав час на розтин цих трупів, не маючи можливості, через понаднормову завантаженість, детально дослідити трупи з насильницькою категорією смерті, що є більш доцільним саме для судово-медичної експертизи.

З іншого боку, були непоодинокі випадки, коли до огляду трупа на місці його виявлення залучали працівників закладу охорони здоров'я (лікарів іншої спеціалізації) і ними було допущено низка помилок при огляді трупа. А саме: неправильне трактування давності настання смерті за часом відновлення кольору трупних плям; не виявляли ознаки, які свідчили про перелом ребер при дослідженні лікарем грудної клітини; не виявляли малопомітну strangulacijnу борозну, утворену внаслідок дії зашморгу з м'якого матеріалу (шаль, шарф), хоча труп був з явно вираженими загальноасфіктичними ознаками; не виявляли закриту черепно-мозкову травму, хоча був виражений симптом «окулярів». У всіх цих випадках у Протоколі огляду місця події було зазначено, що труп без ознак насильницької смерті, однак, під час судово-медичного розтину їх було діагностовано. Тому, чи буде діагноз у Лікарському

свідомості про смерть відповідати дійсності щодо категорії смерті – невідомо. Перевірити це можна буде лише після ексгумації тіла, однак і тут є свої складнощі через гнильні процеси, що відбуваються з тілом після настання смерті.

У підпункті 1 пункту 7 розділу II Наказу зазначено, що «За умов перебування хворого або пораненого перед смертю на лікуванні, лікарське свідоцтво про смерть видається без розтину на підставі огляду трупа та наявної медичної документації». Тут також виникають питання проблемного характеру.

Так, практика показала, що при оформленні медичної документації лікарями допускається: неповний опис тілесних ушкоджень (немає вказівки на характер рани (вогнепальна, колото-різана, різана тощо); відсутність опису кольору синців, який вказує на давність заподіяння ушкодження; неправильно вказана локалізація ушкодження та його характер; суперечливий опис стану хворого тощо). Тому, чи буде діагноз у Лікарському свідоцтві про смерть відповідати дійсності стану здоров'я загиблого – невідомо.

За неможливості освідування потерпілого, допускається, в окремих випадках, проведення експертизи тільки за медичною документацією (історія хвороби, індивідуальна карта амбулаторного хворого тощо) за наявності оригінальних документів, які містять повну інформацію про характер ушкодження, клінічний перебіг та інші вичерпні дані. Однак, коли постане питання дослідження медичної документації для визначення часу отримання тілесних ушкоджень, то за неповними даними у медичній документації та у Лікарському свідоцтві про смерть судово-медичний експерт не в змозі буде надати категоричну відповідь на низку питань, зокрема щодо давності заподіяння тілесного ушкодження.

У підпункті 1 пункту 2 розділу III зазначено, що «на підставі постанови, направлення, відношення або іншого документа, складеного уповноваженою особою військової адміністрації, Національної поліції України, прокуратури, Служби безпеки України або інших уповноважених органів, проводиться судово-медичне дослідження (зовнішній огляд) або судово-медична експертиза (розтин) трупа». Проте, відповідно до статті 7-1 Закону України «Про судову експертизу» «Підставою проведення судової експертизи є відповідне судове рішення чи рішення органу досудового розслідування, або договір з експертом чи експертною установою – якщо експертиза проводиться на замовлення інших сторін». Такою «іншою стороною» є потерпілі, адвокати та обвинувачені. Отже, в Законі «Про судову експертизу» ніде не зазначено про повноваження уповноважених осіб військової адміністрації призначати експертизу. Такі дії можливі, лише за умов внесення відповідних змін до Закону «Про судову експертизу».

В пункті 3 розділу III зазначено, що «За умов явних ознак вогнепальної, вибухової, опікової, хімічної, радіаційної або іншої травми, як результату бойових дій, незалежно від того, чи є постраждалий військовим або цивільним, лікарське свідоцтво про смерть видається лікарем судово-медичним експертом на підставі зовнішнього огляду. Умовою для використання подібного алгоритму є обов'язкове фотографування трупа із достатнім цифровим документуванням, обов'язковий відбір матеріалу для судово-імунологічного та можливого молекулярно-генетичного дослідження (за необхідності), а також за можливості збереження елементів, що стали причиною травмування». Однак, виникає низка питань з цього приводу.

По-перше, як і де зберігати архів з фотознімками трупа? На нашу думку, необхідно в Наказі розкрити питання щодо: місця та часу зберігання, форми побудови архівних даних, передачі архівних даних відповідним органам для проведення подальших слідчих дій [3, 96; 4, 95].

По-друге, як фіксувати наслідки військових злочинів проти життя та здоров'я людини у зонах активних бойових дій за відсутності відповідної фотоапаратури або знаходженні її у неналежному стані (розбита або в неробочому стані апаратура, відсутня можливість зарядити елементи живлення). На нашу думку, як крайній захід, в даному випадку варто

використовувати спеціальну спрощену документацію для фіксації результатів зовнішнього огляду трупа із насильницькою категорією смерті. Це дасть можливість прискорити швидкість судово-медичного дослідження трупів та збільшить обсяг самих досліджень за короткий проміжок часу в умовах масової загибелі людей в зонах активних бойових дій. Також дозволить якісно описати наявні тілесні ушкодження, які через значні гнильні процеси, що відбулися на трупі, можуть значно змінитися або зникнути за час, витрачений на узгодження питань щодо можливості направлення до медичних підрозділів Збройних сил України, закладів Міністерства охорони здоров'я України та за час на транспортування.

По-третє, де і як забезпечити «збереження елементів, що стали причиною травмування» в Бюро судово-медичної експертизи? На нашу думку, за аналогією зі злочинами проти життя та здоров'я, що вчиняються в мирний час, такі речові докази мають зберігатися в органах досудового розслідування при матеріалах кримінального провадження [3, 99; 4, 96].

В пункті 4 розділу IV зазначено, що «за результатами огляду трупа, після з'ясування обставин смерті та за відсутності ознак насильницької смерті чи підозри на таку повідомляють територіальний заклад охорони здоров'я про необхідність оформлення лікарського свідоцтва про смерть». Повідомляти територіальний заклад охорони здоров'я повинен уповноважений працівник органів та підрозділів Національної поліції України, і за його повідомленням необхідно оформити лікарське свідоцтво про смерть. Однак, виникає низка питань: як процесуально це буде здійснено? Лише зі слів уповноваженого працівника органів та підрозділів Національної поліції України лікар повинен виписати лікарське свідоцтво про смерть або лікар повинен оглянути тіло, перед тим як виписати лікарське свідоцтво про смерть, або після ознайомлення з Проколом огляду місця події лікар виписує лікарське свідоцтво про смерть, а копію Проколу зберігає в медичному архіві?

Варто зауважити, що були непоодинокі випадки, коли уповноважені працівники органів та підрозділів Національної поліції України неправильно вказували категорію смерті (наприклад, на механічну асфіксію через повішення – зазначали у Протоколі «без ознак насильницької смерті»; не виявляли ознаки закритої черепно-мозкової травми; не могли встановити отруєння при виражених ознаках, які про це свідчили тощо). Тому, чи буде безпечно, з правової точки зору, лікарю, який оформить лікарське свідоцтво про смерть лише на підставі повідомлення уповноваженого працівника органів та підрозділів Національної поліції України не оглядаючи труп?

Отже, наведе вище свідчить про наявність невирішених питань у Наказі МВС України, МОЗ України, Офісу Генерального Прокурора «Працівникам закладів охорони здоров'я дозволяється видавати лікарські свідоцтва про смерть та проводити видачу/захоронення тіл без направлення на судово-медичну експертизу за умови огляду трупа працівником закладу охорони здоров'я на місці перебування трупа зі встановленням факту відсутності ознак насильницької смерті або на підставі наявної медичної документації (без уточнення)» № 177/450/46 від 09.03.2022 року, які необхідно доопрацювати у відповідності до чинного законодавства та потреб практики.

О.В. Пчеліна та Т. Г. Фоміна наголошують на важливості правильного визначення учасників і їхніх функцій під час огляду місця події в зоні бойових дій. Особливу увагу науковці приділяють ролі судово-медичного експерта під час виявлення місця масового розстрілу цивільних громадян і місця масового поховання цивільних осіб, де виявлені трупи. Зокрема, присутність судово-медичних експертів дає можливість під час огляду місця події виявити та встановити наслідки специфічних факторів на трупі (наявності вогнепальних травм, визначити їх характер, встановити кількість поранень, а також відповідність за локалізацією на одязі і тілі людини) [6, 237].

Висновки. Отже, на основі проведеного нормативно-правового дослідження особливостей функціонування бюро судово-медичних експертиз та проведення експертного дослідження трупів, а також діяльності органів досудового розслідування під час огляду трупа на місці події в період дії правового режиму воєнного стану, можна зробити висновки щодо недосконалості системи законодавчого реагування

відносно впровадження у норми національного законодавства спеціальних положень стосовно забезпечення діяльності бюро судово-медичних експертиз.

Наслідки збройної агресії проти України створили специфічні умови для роботи під час огляду на місці події. Зокрема, відсутність нормативного регулювання на особливості діяльності судово-медичного експерта під час бойової обстановки (наслідків ракетного удару, масового поховання) знаходять своє відображення у затягуванні процесу експертного дослідження та досудового розслідування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ергард Н.М., Кубаля С.М., Ситник Ю.В. та ін. Актуальні питання проведення судово-медичної експертизи під час воєнного стану. Modern directions of scientific research development. Proceedings of the 12th International scientific and practical conference. BoScience Publisher: Chicago, USA, 2022 (18.05-20.05.2022). Pp. 104-109.

2. Ергард Н.М., Кубаля С.М., Ситник Ю.В., Богдаш В.В., Селін В.С. Судово-медичний огляд трупів загиблих (померлих) осіб в умовах воєнного стану. Actual priorities of modern science, education and practice. XII International Scientific and Practical Conference, March 29 - April 01, 2022, Paris, France. Pp. 399-403.

3. Ергард Н.М., Кобилянський О.Л., Гаврильченко М.О. та ін. Проблемні питання встановлення факту смерті людини під час воєнного стану: судово-медичні аспекти. Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects. Proceedings of the 13th International scientific and practical conference. MDPC Publishing: Berlin, Germany, 2022. Pp. 95-101.

4. Ергард Н.М., Кобилянський О.Л., Гаврильченко М.О. та ін. Судово-медичні аспекти документування військових злочинів: проблемні питання. Innovations and prospects of world science. Proceedings of the 11th International scientific and practical conference. Perfect Publishing: Vancouver, Canada, 2022. Pp. 94-98.

5. Строк Т.М., Строк І.А. Процесуальний порядок проведення огляду місця події на території масових поховань під час воєнного стану. Актуальні питання кримінального провадження у сучасних умовах: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (31 трав. 2023 р.). МВС України, Одес. держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2023. С. 235-237.

6. Пчеліна О.В., Фоміна Т.Г. Особливості проведення огляду місця події під час досудового розслідування злочинів, пов'язаних зі збройною агресією проти України. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2023. № 2. С. 251-259.

UDC 343

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-164-169

ORCID: 0000-0003-1714-4804

Galyna Didkivska,

*Professor of the Criminal Department
of Law and Process of the State University of Ukraine,
Doctor of Law, Professor*

ORCID.ORG/0000-0002-7891-3331

Dmytro Shevchenko

*Professor of the Criminal Department
of Law and Process of the State University of Ukraine,
Doctor of Law.*

THE ECONOMIC CRISIS OF SOCIETY AS A DETERMINANT OF VIOLENCE AGAINST A PERSON

Annotation. *This article examines some issues of the economic crisis in society as a determinant of violence against a person. It is noted that the restoration of psychological stability in some cases requires the correction of some formed views, bringing them into mutual agreement, changes in the general orientation of the individual. It is indicated that these changes can take place both in a positive and in a negative direction, from the point of view of others. At the group level, the issue of the economic crisis in society as a determinant of violence against a person arises when, being expressed externally, contradictions between individual family members collide, which leads to a violation of the stability of the system of relations within the family. It is noted that at the general social level, group contradictions between a specific husband and wife, father and son, mother-in-law and daughter-in-law are reflected in contradictions between larger groups of husbands and wives, fathers and sons, which subsequently leads to violence against the person.*

The article also draws attention to the fact that the modern period of existing family contradictions intensified in connection with the involvement of women not only in social production, but also in war. The process of the so-called women's emancipation disturbed the balance within the large system of the social institution of the family. Now it is impossible not to see "family conflict" at the general social level. It is observed in the form of a clash of larger social groups of men, wives, parents, and children. As it is presented, the general social family conflict is dangerous with no less harmful consequences than the aggravation of national or economic contradictions, which inevitably generates violence against a person.

It is concluded that today, the war has exposed the negative social processes of demographic and economic direction, which accompany the stagnation of the reforms carried out in wartime Ukraine, first of all, they have significantly weakened the importance of the family as a social institution. Instead, it is the family that can and should reliably and consistently resist violence against a person, take care of children's health, ensuring their mental and moral and ethical development in society, and not generate violence.

Keywords. Criminal offense, criminal responsibility, punishment, domestic violence, person, security, criminogenic economic factors, economic crisis, determinants, family conflict.

Аноація. У даній статті досліджуються питання окремих питань економічної кризи у суспільстві як детермінант насильства проти особи. Зазначається, що відновлення психологічної стабільності в ряді випадків вимагає корекції деяких сформованих поглядів, приведення їх у взаємну відповідність, змін загальної спрямованості особистості. Вказується, що ці зміни можуть відбуватися як у позитивному, так і в негативному, з погляду оточуючих, напрямку. На груповому рівні питання економічної кризи у суспільстві як

детермінант насильства проти особи виникає тоді, коли, будучи вираженими зовні, протиріччя між окремими членами родини зіштовхуються, що призводить до порушення стабільності системи відносин усередині родини. Зазначається, що на загально соціальному рівні групові протиріччя між конкретним чоловіком і дружиною, батьком і сином, свекрухою й невісткою відображаються в протиріччях між більшими групами чоловіків і дружин, батьків і синів, що у подальшому призводить до насильства проти особи.

У статті, також, акцентується увага на тому, що сучасний період існуючих сімейних протиріч активізувалося у зв'язку із залученням жінок не тільки у суспільне виробництво, але і війну. Процес так званої жіночої емансипації порушив рівновагу усередині великої системи суспільного інституту родини. Тепер не можна не бачити «сімейний конфлікт» на загально соціальному рівні. Він спостерігається у вигляді зіткнення більших соціальних груп чоловіків, дружин, батьків, дітей. Як представляється, загальносоціальний сімейний конфлікт небезпечний не менш пагубними наслідками, чим загострення національних або економічних протиріч, що неминує породжує насильство проти особи.

Підсумовується, що на сьогодні, війна оголила негативні соціальні процеси демографічного та економічного спрямування, які супроводжують застій у реформах, що проводяться у війсьній Україні, перш за все суттєво послабили важливість сім'ї як соціального інституту. Натомість саме сім'я зможе та повинна надійно і послідовно протистояти насильству проти особи, дбати про здоров'я дітей, забезпечуючи їх розумовий та морально-етичний розвиток у суспільстві, а не породжувати насильство.

Ключові слова. Кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, покарання, домашнє насильство, особа, охорона, криміногенні економічні фактори, економічна криза, детермінанти, сімейний конфлікт.

Relevance of the research topic. We believe that the study of the economic crisis as a determinant of violence against a person is quite relevant today, since it is necessary to take into account the fact that Ukraine is currently in a state of war. And it is precisely such factors that create material prerequisites for those social institutions whose activities are related to education, upbringing and formation of an individual personality, which form a violent orientation against the individual.

Analysis of the latest research. A significant contribution to the development of scientific research on issues of the economic crisis as a determinant of the manifestation of violence against a person at the national level is sufficiently widely covered in the works of domestic scientists, among which the works of V. V. Golina, B. M. Golovkin, and O. M. Dzhuzha can be noted, G.V. Didkivskaia, O. O. Dudorova, A. I. Dolgova, A. P. Zakaluk, M. P. Karpushyna, M. Y. Korzhanskyi, O. V. Kozachenko, O. G. Kulyk, P. S. Matyshevsky, P. P. Mykhaylenko, M. I. Melnyka, Yu. B. Melnikova, A. A. Muziki, V. O. Navrotskyi, Yu.V. Nikitina, V.V. Topchiya, and others.

Presenting main material. If we talk about a person's behavior, in particular illegal behavior, it is determined by a complex of processes and phenomena of an economic, political, ethical-educational, demographic, social-psychological nature that take place in our society. All these processes in their general form determine the conditions of life in society and accordingly adjust the implementation of educational and educational processes of a person, influence the formation of their personality. In this complex of criminogenic factors, socio-economic factors are important. It is they who create the material prerequisites for those social institutions whose activities are related to education, upbringing and formation of an individual personality.

In recent years, the majority of families in Ukraine have experienced a significant drop in real income. This is also connected with the military aggression of the Russian Federation. During the period of reforms, the standard of living of the general population decreased by approximately 40%. The level of social protection of the citizens of Ukraine has fallen back several decades. Real incomes of the population decreased by approximately two times. The material gap between the rich and the poor has increased 15-20 times. The fall in the average standard of living, given the low standard of

living that existed in Ukraine even before the reforms, almost automatically caused the growth of absolute poverty - a situation in which various social groups of citizens found themselves in such a state that they are unable to provide adequate living conditions for their children and to other disabled family members [1].

This state of affairs is one of the factors in the generation of violence against a person of any age.

For example, today up to 40% of all children live in poor families. A poor family is no longer a refuge for children from social problems. Uncertainty about the future reigns more often in such families; there is a process of decreasing human values in children and parents who are not able to provide children with proper living conditions, and this leads to further growth of homelessness, where violence against the person also prevails, in more severe manifestations. Today, the number of the population with incomes below the subsistence minimum is about 40%. The prices of food products, which are necessary for the normal development of children, have risen significantly. As a result, this leads to a further increase in the number of children with a low level of mental and physical development. An additional socio-economic risk factor for preserving the family and ensuring proper development of children is parental unemployment. According to official data, the unemployment rate in Ukraine reaches 6%, but in fact it is about 18%. Material difficulties in such families more often than in well-to-do families form in minors envy, greed, cunning, selfishness and, as a result, the desire for illegal enrichment. Juveniles have a feeling of their own "inferiority", increased interest in their experiences, which leads to a contemptuous or even frankly unfriendly attitude towards the environment, a desire to relieve tension with leisure activities, including in an antisocial informal group [1].

Currently, the issue of unemployment in our country is burdened by the war. A significant part of the territories of Ukraine is partially occupied, partially not suitable for conducting business, which increases the risks of unemployment.

As we can see, economic transformations and the war in our country have led to an actual decline in the level of well-being of the population as a whole, and especially of families with minor children - this is the impossibility due to a lack of funds to maintain a proper lifestyle inherent in a specific society in a specific period of time. This means that these categories of the population cannot adequately eat, pay for housing and communal services, receive medical treatment and rest, study on their own, and provide for their children's education.

These determinants are a kind of provocateurs of violence against a person in its various manifestations.

Comparing the level of material support of the majority of the population of Ukraine with the definitions established in UN documents, which emphasize four main manifestations of poverty: 1) short life; 2) low professional and educational training; 3) deprivation of the economic basis of a normal life - clean drinking water, medical services, quality food; 4) removal from social life [2].

In this case, we can talk about the existence in our country of such a negative phenomenon as poverty, which inevitably affects violence against all living things.

E. Libanov substantiates and defines the concept of poverty and impoverishment as types of decline in well-being and generation of violence based on sociological research. Poverty is the inability to maintain a minimum level of consumption, which is determined on the basis of physiological, social and culturally determined standards, the standard of living of which is lower than the minimum level defined by society. Poverty is the impoverished existence of an individual, a state in which, due to a lack of funds, it is impossible to maintain an appropriate (human-worthy) way of life, characteristic of the society of a particular socio-economic period. Poverty is a fear of the future caused by a person's uncertainty about their ability to protect themselves and their loved ones from material deprivation.

He refers to the category of poor people who are deprived of the most necessary things (normal housing, food, clothing, medical and educational services) without their own will. Among the features

of "Ukrainian poverty", without pretending to be complete, the following should be included:

- Poverty affects the demographic situation in the country, therefore, life expectancy decreases, the number of births decreases. And most importantly, the nation is getting old!
- Poverty causes an increase in crime. The state (central and regional government) essentially loses control over the situation.

Impoverishment is the property condition in which households' expenses for food exceed 80 percent of their average monthly total income, that is, the income of all family members, taking into account all types of income, both in cash and in kind [3].

When a person is in a hopeless situation, he has a natural instinct of self-preservation, he takes everything he considers necessary using violence.

Poverty gradually washes away all moral prohibitions and a person becomes ready for anything: "What reasons can the proletariat have not to steal? It sounds very beautiful and very pleasant to the ears of the bourgeoisie when they talk about the "sanctity of private property." But for one who has no private property, its sanctity disappears by itself. When poverty grows to the point of complete impossibility to meet the most urgent needs of life, to poverty and hunger, the tendency to neglect the entire public order grows even more. It is not surprising that when welfare declines, most people choose criminal behavior more often than starvation or suicide.

Taking into account that the growth of the poverty rate is directly related to the growth of self-interested and violent crime, it is advisable to study the economic indicators of the impoverishment of Ukrainian society and the decline in the well-being of the population. Since there is a war on the territory of our country, which increases the impoverishment of the population. In our time of deep transformative social transformations, the transition from a non-democratic to a democratic civil society, the regaining of one's independence, the construction of a market economy, the introduction of new principles and ideas of the functioning of the state apparatus, a sharp decrease in macroeconomic indicators, income polarization, social differentiation and social stratification, negative socioeconomic trends that lead to the escalation of such a phenomenon as a drop in the standard of living of the population, the generation of all types of violence against a person.

As we can see, the relevance of this problem must be understood in the global socio-economic and political aspects: against the background of war, permanent changes and transformations, the drop in the level of well-being is a universal phenomenon of the generation of violence.

Previous studies of the problem of poverty are based on the works of V. F. Ojbon, S. Ringen, P. Tousem, O. Kangas, who focused attention on universal approaches to defining poverty, which, however, did not contain a complete picture of the factors and aspects of this phenomenon. Ukrainian researchers Yu. I. Sayenko, G. Z. Goleusova, and V. P. Bevs applied methodological approaches to the definition of poverty and the peculiarities of its manifestation in relation to violence against a person. In order to fully cover this problem, it is necessary to take into account a whole paradigm of factors - social, economic, political, cultural, regional, which must be adapted to the specifics of our state system and tools for the implementation of social policy. According to the Decree of the President of Ukraine No. 1525 "On the strategy for overcoming poverty", the definition of poverty is the impossibility due to a lack of resources to maintain a lifestyle characteristic of a certain society in a specific period [4].

In world practice, various concepts and approaches are used, which differ among themselves and have other quantitative and qualitative methods of poverty research:

- 1) the absolute concept - is based on the clear establishment of the minimum level of basic needs, that is, it fixes the limits of poverty and establishes a system of indicators for the analysis of the level of poverty;
- 2) the relative concept – animates the ratio of welfare indicators with the level of material security, which prevails in the country, which is in a clear correlative dependence on derivative changes;
- 3) subjective concept - it is carried out on the basis of the estimates of the respondents

themselves, who determine the poverty line independently, in relation to their needs [5].

In the practice of the World Bank, it is customary to adhere to the global indicator in relation to 1 dollar. These data illustrate the nominal level of poverty, because they do not take into account the specifics of the income level and the size of the consumer basket, which can be used to purchase goods and services at a certain level of prices [6], which are set in each country separately.

In Ukraine, according to the data of the State Statistics Committee, poverty criteria are determined by a subjective method: as the results show, 44% of respondents consider themselves poor, 38% - poor, 11% - middle-class, 0.2% - rich, and 0.02% - very rich. Speaking about the poverty line, it is worth paying attention to the following pattern: a person who spends half of his income is considered beyond the poverty line, although this bar in the CIS countries, before the war with the Russian Federation, reached the mark of 70%. When considering the social structure of the Ukrainian community, it should be noted that a high level of stratification with little social mobility, which is blocked by corruption and political factors and forms a society that does not even have a middle class, which is the backbone of society and a motivator of social progress, is a reason for negative trends, that provoke poverty [7].

With regard to human needs and the factors by which human existence can be prioritized, the most important factors of existence are health, nutrition, then their own safety and future, and last but not least self-realization and self-discovery. Approximately 10% can afford a decent rest [8].

Such results were shown by sociological studies even before the war and did not take into account the impact of military aggression on the deepening of the population into poverty and its impact on violence against the person.

According to the conclusions of E. Libanov's sociological research, the "optimal society" should have 1% of the poor, 1% of the rich and 98% of the middle class, but this is an illusion in the modern context - the share of the poor in Ukraine by social roles and statuses looks like this: pensioners, unemployed, socially vulnerable families. These statistics give us additional thoughts about ways of implementing social policy and the humanitarian sphere in our country. The average monthly equivalent of income in Ukraine per inhabitant is UAH 599.8. The majority (75%) of the poor are households with children under the age of 18. Among the poor, families with children, where all adults are of working age, make up 47.2%, families in which all adults work - 18.5% [3].

The above studies show us that the situation of poverty in Ukraine, burdened by the war, has acquired a significant scale and pace of development, which is a serious political, socio-economic and criminological problem. Therefore, it is necessary to clearly, taking into account the impact of the war on these processes, define a strategy for overcoming poverty and minimize the rate of its escalation and the generation of violence against the person.

One of the functions of a socially healthy family is to relieve tension accumulated outside of it. A condition for psychological release is the inclusion of a person in an activity whose nature is different from the activity in which the tension arose. It is also necessary that the activity manifested in the family brings a person pleasure, that is, it should be effective and agree with his personal preferences.

The specificity of family conflict lies in the nature of its contradictions, which give rise to them, and in the distinguishing features of the "family" system. The family is characterized by stronger system-forming factors, compared to other small social groups, and this leaves its mark on the nature of family conflicts. If there is an insoluble contradiction between an individual and a production team, a company of friends, then it is quite simple to eliminate it by terminating the relationship. In principle, family relations are calculated for a lifetime, it is usually difficult to make a decision about a family breakup, which is why usually family conflicts differ in duration. The duration of family conflicts and the significance of the problems affecting them for a person all determine the greater impact of family conflict, compared to other interpersonal conflicts. At the individual level, family conflict is expressed in the split personality that arises when experiencing a breakdown with a loved one, when faced with the fact that the ideal idea of family relations is not

confirmed in reality. The internal conflict is in the inconsistency of the system of orientation of the individual on issues of behavior in the family. Restoring psychological stability in some cases requires correction of some formed views, bringing them into mutual agreement, changes in the general orientation of the individual. These changes can take place both in a positive and negative direction, from the point of view of others. At the group level, family conflict occurs when, being expressed externally, contradictions between individual family members collide, which leads to a violation of the stability of the system of relations within the family. At the general social level, group contradictions between a specific husband and wife, father and son, mother-in-law and daughter-in-law are reflected in contradictions between larger groups of husbands and wives, fathers and sons. It is worth paying attention to the fact that the modern period has changed significantly in connection with the involvement of women not only in social production, but also in war. The process of the so-called women's emancipation disturbed the balance within the large system of the institution of the family in society. Now the internal family conflict at the general social level is very clearly visible. It is observed in the form of social contradictions of larger social groups of husbands, wives, parents, and children. It seems that a social family conflict is dangerous with no less harmful consequences than the aggravation of national or economic contradictions. Such contradictions, in most cases, give rise to violence against each other.

Today, the war, the negative social processes of demographic and economic direction, which accompany the stagnation of the reforms carried out in wartime Ukraine, first of all, significantly weakened the importance of the family as a social institution. Instead, it is the family that can and should reliably and consistently resist violence against a person, take care of children's health, ensuring their mental and moral and ethical development in society, and not generate violence.

REFERENCES

1. Krasun A. Poverty in Ukraine and ways to overcome it. Ukrainian national idea: realities and prospects of development. Issue No. 20. 2008 P. 3.
2. [Electronic resource]. Access mode: www.bookclub.ua. P. 1.
3. Libanova E. Poverty: definition, criteria and indicators / E. Libanova // Ukraine: aspects of work. 1997. No. 7. P. 3.
4. Poverty Alleviation Strategy: Decree of the President of Ukraine dated August 15, 2001 // Social protection. 2001. No. 9 (39). P. 4-11.
5. Danziger, Sheldon H., and Daniel H. Weinberg. The Historical Record: Trends in Family Income, Inequality, and Poverty. – Wisconsin: Weinberg. Russell Sage Foundation. 1994. P. 18–50.
6. Triest, Robert K. Has Poverty Gotten Worse? – Washington: Journal of Economic Perspectives. 1998. P. 14–64.
7. Buhmann, Brigitte, Lee Rainwater, Guenther Schmaus, and Timothy M. Smeeding. Equivalence Scales, Well-Being, Inequality, and Poverty: Sensitivity Estimates Across Ten Countries Using the Luxembourg Income Study (LIS) Database. Luxembourg: Review of Income and Wealth. 1998. P. 100.
8. Osberg, Lars, Kuan Xu. International Comparisons of Poverty Intensity: Index Decomposition and Bootstrap Inference. London: The Journal of Human Resources. 2000.

УДК 341.4

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-170-175

ORCID.ORG/0000-0001-8127-457X

Тацієнко Валерій Вікторович,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри економічної безпеки та фінансових

розслідувань Національної академії внутрішніх справ, доцент

НОВІТНІ СПОСОБИ І ТЕХНОЛОГІЇ ВЧИНЕННЯ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОМП'ЮТЕРНИХ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ (ЗГІДНО З ДОСЛІДЖЕННЯМИ ЗАРУБІЖНИХ ВЧЕНИХ)

Анотація. Статтю присвячено дослідженню новітніх способів і технологій вчинення транснаціональних комп'ютерних злочинів у сфері економіки. Вивчення цих способів і технологій є необхідним для вдосконалення національного та міжнародного законодавства щодо запобігання транснаціональній комп'ютерній злочинності. У статті розкриваються головні характеристики транснаціональних комп'ютерних злочинів. Підкреслюється, що такі злочини завжди вчиняються зі злочинним умислом, носять транснаціональний характер та є неможливими без застосування мережі Інтернет – або ж їхнє здійснення в таких масштабах без застосування мережі Інтернет значно ускладнюється. В статті докладно розглядаються два способи вчинення транснаціональних комп'ютерних злочинів – за допомогою застосування вірусів та за допомогою застосування хробаків (worms). Даються відмінності між цими двома видами шкідливих комп'ютерних програм. Розповідається, як за допомогою цих програм здійснюються масовані DDoS-атаки на сервери банків, крупних компаній тощо.

Окремо розглядається створення і функціонування ботнетів, як окремий вид злочину, підкреслюється, що в сучасному світі створення ботнетів є окремим, дуже прибутковим злочинним бізнесом, який становить неабияку небезпеку для міжнародної спільноти.

Ключові слова: транснаціональна економічна злочинність, транснаціональна злочинність, кіберзлочини, комп'ютерні злочини, транснаціональна комп'ютерна злочинність.

Annotation. The article is devoted to the scientific research of the latest methods and technologies of committing economical transnational computer crimes in the. The researching of these methods and technologies is necessary for the improvement of national and international law in the sphere of prevention of transnational cybercrime. The article reveals the main characteristics of transnational computer crimes. It is emphasized that such crimes are always committed with criminal intent, are transnational in nature and are impossible without the use of the Internet - or their execution on such a scale without the use of the Internet is significantly more difficult. The article examines in detail two ways of committing transnational cybercrimes - using viruses and using worms. The differences between these two types of malicious computer programs are given. It tells how these programs are used to carry out massive DDoS attacks on the servers of banks, large companies, etc. The creation and functioning of botnets is considered separately as a separate type of crime. It is emphasized that in today's world, the creation of botnets is a separate, very profitable criminal business, which poses a considerable danger to the international community.

Keywords: transnational economic crime, transnational crime, cybercrime, computer crime, transnational computer crime.

Актуальність теми дослідження. В сучасному світі кібертехнології постійно вдосконалюються і змінюються. Транснаціональна злочинність з метою наживи користується

найновішими способами і технологіями вчинення злочинів, тож не дивно, що комп'ютерні технології стали засобами скоєння злочинів. Сучасна західна наука знаходиться на передовій боротьби з найновішими видами кіберзлочинів, в той час як в Україні науковці, на жаль, продовжують писати в статтях про способи і методи здійснення кіберзлочинів, які вже є застарілими (наприклад, перебирання телефонних номерів з метою отримання доступу до стаціонарного комп'ютеру). Задля вдосконалення вітчизняного законодавства щодо боротьби з транснаціональними економічними кіберзлочинами потрібно вивчати міжнародний досвід і адаптувати його під вітчизняні потреби.

Ступінь дослідженості. Способи і технології вчинення транснаціональних комп'ютерних злочинів у сфері економіки вивчали такі експерти, як Александра Перлофф-Джилс, Сем Себін, Лііс Віхул, Крістіан Чоссек, Катаріна Жіолковські, Гевін Вільде, Емма Ланді, Вікторія Вуластон та ін. Проте у зв'язку зі стрімким розвитком технологій і відповідних міжнародних зв'язків, якими користуються міжнародні економічні злочинці, ці дослідження дуже часто стають застарілими і потребують нових поглядів.

Метою статті є вивчення та аналіз проблем, пов'язаних із способами та технологіями вчинення транснаціональних комп'ютерних злочинів у сфері економіки.

Виклад основного матеріалу. Сучасна кіберзлочинність розвивається стрімкими темпами. Як зауважує Рада національної безпеки США, деякі оцінки вказують на те, що онлайн-шахрайство, вчинене центральноєвропейськими кіберзлочинними мережами, завдає збитків громадянам або організаціям США на суму приблизно 1 мільярд доларів США за один рік. За даними Секретної служби США, яка займається розслідуванням кіберзлочинів через свою 31 оперативну групу з боротьби з електронними злочинами, фінансові злочини, яким сприяють анонімні кримінальні онлайн-форуми, призводять до збитків фінансовій інфраструктурі США на мільярди доларів [5].

З точки зору доходу, 2023 рік стане рекордним для програм-вимагачів, коли хакерам буде виплачено понад мільярд доларів [3]. Крім цього, Федеральне бюро розслідувань США (ФБР) повідомляє про рекордні 12,5 мільярдів доларів, втрачених протягом 2023 року через кіберзлочинність у цілому [4]. Оскільки кількість постраждалих користувачів і організацій, суми виплат, критично важливих послуг і вкрадених конфіденційних даних продовжує зростати, провідні країни в останні роки стали розглядати транснаціональну кіберзлочинність як серйозну проблему національної безпеки [7].

Транснаціональні кіберзлочини діють зсередини: вони використовують мову коду для проникнення в системи, переривання обслуговування та компрометації даних.

Наразі транснаціональні кіберзлочини можна розділити на два різновиди: такі, що мають відповідні аналоги в матеріальному світі (наприклад, торгівля наркотиками, розповсюдження дитячої порнографії тощо), й такі, що існують виключно в віртуальній реальності. Ми зосередимося на останніх, оскільки вони наразі є дуже загрозливими як для держав і великих транснаціональних корпорацій, так і для звичайних користувачів мережі Інтернет.

На думку Александри Перлофф-Джилс, транснаціональні кіберзлочини мають три визначальні риси. По-перше, це навмисні злочини: вони вимагають певної умисної дії, щодо якої можна розумно передбачити, що її результат обов'язково завдасть шкоди. Навмисність є кваліфікуючою ознакою: можуть виникнути обставини, за яких необережне невжиття розумних заходів кібербезпеки може призвести до відповідальності, але комп'ютерний технік, який ненавмисно тимчасово порушує роботу мережі своєї компанії, не вчиняє транснаціонального кіберзлочину.

По-друге, транснаціональні кіберзлочини є квінтесенцією кіберзлочинів: вони використовують переваги структурних характеристик Інтернету. Вчена не вважає транснаціональними злочини, вчинені одним злочинцем проти однієї жертви лише за допомогою використання цифрових інструментів (наприклад, крадія особистих даних, який

зламає комп'ютер людини, щоб викрасти дані кредитної картки, або корпорація, яка бере участь у промисловому кібершпиунстві проти конкурента). На думку вченої, не є кіберзлочинами випадки, в яких всі ці злочини можуть існувати в кінетичному світі: злодій, який вкраде кредитну картку нічого не підозрюючої жертви, корпоративний шпигун, який пробирається, щоб отримати комерційну таємницю тощо. Так само, на думку вченої, такі злочини, як відмивання грошей і дитяча порнографія, можуть використовувати Інтернет, але вони також можуть існувати без Інтернету; у них нічого не залежить від мережевої архітектури. Транснаціональні кіберзлочини, навпаки, характерні виключно для кіберпростору: вони використовують децентралізовану, мережеву природу Інтернету, щоб завдати шкоди, яка не має еквіваленту в кінетичному світі [2, с.195-196].

Ми, однак, можемо погодитися з цим твердженням лише частково. Так, подібні злочини можуть існувати без Інтернету, проте їхні масштаби неспівставні з подібними злочинами, що відбуваються за допомогою мережі Інтернет. Перш за все, це стосується торгівлі порнографічними матеріалами, особливо дитячою порнографією. Сайт, який знаходиться в одній країні, може приймати відео з іншої країни і продавати його користувачам в третій країні. Відтак, дитяча порнографія розповсюджується такими темпами і в такій кількості, в якій ніколи не могла б розповсюджуватися на матеріальних носіях (відеокасетах, кіноплівках тощо), які потребують фізичного перевезення з однієї країни в іншу. Так само, торговці особистими даними можуть зламати оцифровані державні архіви даних іншої країни та передати ці відомості покупцям в третій країні. Специфічність, яка, на нашу думку, дозволяє віднести такі злочини до кіберзлочинів, полягає саме в активному використанні комп'ютерної мережі Інтернет задля здійснення злочинів, які інакше було б значно складніше здійснити.

По-третє, ці кіберзлочини є саме транснаціональними. Подібно до інших транснаціональних правопорушень, таких як екологічні злочини чи незаконний обіг наркотиків і зброї, транснаціональні кіберзлочини від початку/задуму, безпосередньо вчинення та/або настання прямих чи непрямих наслідків здійснюються більш ніж в одній державі. Вони можуть здійснюватися урядом або недержавними суб'єктами та впливати на окремих осіб, державні установи, корпорації, неурядові організації чи інші групи. Однак найважливіше те, що вони створюють виклики, які виходять за рамки кордонів і які з низки причин не можуть бути вирішені жодною окремою нацією [2, с.195-196].

Атаки можуть бути здійснені з будь-якого місця, де є доступ до Інтернету; зловмисники можуть приховати своє місцезнаходження за допомогою анонімних служб; а Інтернет зменшує трансакційні витрати транскордонної співпраці в плануванні та виконанні атак. Тож кіберзлочинці часто діють із третіх країн, де судове переслідування чи екстрадиція малоімовірні [7]. Крім того, Інтернет-трафік, призначений для проходження найшвидшим маршрутом, не завжди може проходити найбільш географічно прямим маршрутом: один фрагмент шкідливого коду може проходити через кілька країн. Ба більше: завдяки пакетній системі, за якою різні пакети можуть проходити різними маршрутами, потенціал інформації для проходження різних юрисдикцій збільшується в рази. Структура мережі Інтернет ускладнює для користувачів розуміння територіальної юрисдикції сторінки, якою вони потенційно користуються.

Нарешті, транснаціональні кіберзлочини часто мають широке охоплення, тож вплив кібератаки можна відчутися далеко від початкової точки запуску або першої цілі. Конфігурація кіберпростору дозволяє програмам, якими користуються злочинці виникати, пересуватися кіберпростором і впливати на свої цілі способами, які є саме транснаціональними [2, с.196-197].

Інфекційне шкідливе програмне забезпечення та відмова в обслуговуванні є двома типовими прикладами транснаціональних кіберзлочинів. Зловмисне (шкідливе) програмне забезпечення – це код, призначений для завдання шкоди даним, хостам або мережам.

Зловмисне програмне забезпечення зазвичай заражає комп'ютерну систему, коли користувач

отримує доступ до пошкодженого веб-сайту або завантажує вкладення електронної пошти. Дві найвідоміші форми шкідливих програм — віруси та хробаки (worms) — легко поширюються з одного комп'ютера на інший. Віруси вставляються у виконуваний файл або програму, залишаючись бездіяльними, доки користувач не запустить заражену програму; потім вони передаються, коли програму передають на інший комп'ютер електронною поштою, компакт-диском, USB-накопичувачем чи іншою системою обміну файлами. Хробаки, навпаки, є автономним програмним забезпеченням: вони можуть самостійно відтворюватися всередині головного комп'ютера та переміщатися без сторонньої допомоги до інших комп'ютерних систем, під'єднаних мережею чи Інтернетом. Таким чином, обидві форми зловмисного програмного забезпечення використовують особливості кіберпространства, взаємодію користувачів/апаратури чи підключення до Інтернету, для поширення загроз потенційно невідомим жертвам [2, с.197].

Дедалі поширенішим варіантом зловмисного програмного забезпечення є програмне забезпечення-вимагач — комп'ютерне шкідливе програмне забезпечення, яке таємно поширюється та блокує комп'ютерні дані жертв, блокуючи їхні екрани («програмне забезпечення-вимагач – локер») або шифруючи їхні файли («крипто-вимагач»). Потрапивши в систему, крипто-вимагач створює зашифровані копії файлів, які можна відкрити лише за допомогою ключа розшифровки, видаляє оригінальні файли та залишає інструкції з вимогою викупу за доступ до ключа. Згідно з деякими оцінками, майже сорок відсотків компаній у всьому світі стали жертвами атак програм-вимагачів [8].

Програми-вимагачі можуть інфікувати пристрої-жертви (такі як комп'ютери, телефони чи сервери), які знаходяться поза межами держави, використовуючи цілу мережу пристроїв (таких як комп'ютери, сервери чи маршрутизатори) або веб-сайти, розташовані та розміщені в кількох різних країнах [6]. Часто ані жертви, ані пристрої-порушники не можуть бути повністю каталогізовані чи ідентифіковані. Жертви часто не знають, що їхні пристрої були заражені або використані для незаконних цілей. Кіберзлочинці часто орендують пристрої у сторонніх постачальників і використовують інструменти анонімізації, щоб приховати свій географічний слід [7].

Другим поширеним транснаціональним кіберзлочином є так звана «відмова в обслуговуванні» (denial-of-service, або DoS). Під час DoS-атаки зловмисник запускає шквал фальшивих запитів з одного джерела, переповнюючи цільову комп'ютерну систему, сервер або мережу. На відміну від шкідливих програм, які змінюють функціональність цільової системи, DoS-атаки тимчасово блокують доступ до цільової системи. Зловмисне програмне забезпечення та DoS-атаку можна об'єднати для створення розподіленої відмови в обслуговуванні (DDoS). Зловмисники під час скоєння DDoS-атак використовують зловмисне програмне забезпечення для викрадення даних та подальшого використання у своїх цілях численних комп'ютерів, які називаються «зомбі», що переповнюють цільові мережі трафіком. Фальшиві запити, надіслані мережею зомбі-комп'ютерів або пристроїв, відомих як «ботнет», можуть вимкнути цільові системи на кілька годин або навіть днів. Використання величезної кількості зомбі-комп'ютерів або «багаторівневих» ботнетів дозволяє хакерам здійснювати атаки через багато різних, географічно рознесених комп'ютерних серверів, а не з єдиної командної точки. У багатьох випадках зловмисник може дистанційно керувати зомбі-пристроями, справжні володільці яких навіть не підозрюють, що його або її пристрій зламали.

Вінт Серф, один із батьків Інтернету, одного разу підрахував, що до однієї чверті всіх мережевих комп'ютерів можуть бути частиною ботнетів [2, с.198].

Зокрема, у травні 2017 року, атака програми-вимагача WannaCry заразила приблизно 230 000 комп'ютерів у понад 150 країнах. Ця програма заразила телекомунікаційні та комунальні компанії, банки, університети, державні установи, електронні платіжні автомати на АЗС і залізничних компаніях тощо [8].

У березні 2024 року прокуратура Німеччини та співробітники федеральної кримінальної поліції вилучили та закрили нелегальний ринок даркнету, доступний через мережу Tor під назвою Nemesis Market. Німецькі та литовські правоохоронці співпрацювали за допомогою офіційних осіб США, щоб захопити сервери хостингу. Маючи 150 000 користувачів і понад 1100 продавців по всьому світу на момент конфіскації, Nemesis Market з моменту свого створення в 2021 році, серед іншого, сприяв продажу наркотиків, викрадених даних і послуг кіберзлочинності для програм-вимагачів, фішингу та DDoS-атак [1].

Окремо слід розглянути так звані «ботнети», створення яких саме по собі вважається транснаціональним кримінальним злочином.

«Ботнет» — термін, що походить від слів «робот» і «мережа», — це мережа взаємопов'язаних дистанційно керованих комп'ютерів, зазвичай заражених шкідливим програмним забезпеченням, яке перетворює заражені системи на так званих «ботів», «роботів» або «зомбі».

Боти дистанційно керуються одним або декількома зловмисниками, яких зазвичай називають «ботоводи» або «ботмайстри». Маючи повний контроль над ботами, ботмайстер може виконувати будь-яку дію, яку може виконати законний власник комп'ютера.

Бот-мережі здебільшого виконують такі команди:

1. Знаходження та зараження інших інформаційних систем шкідливим програмним забезпеченням. Ця функція, зокрема, дозволяє ботмайстрам підтримувати та нарощувати запас нових ботів, щоб вони могли виконувати, серед іншого, наведені нижче функції.

2. Проведення DDoS-атак.

3. Переміщення IP-адрес під одним або декількома доменними іменами з метою збільшення довговічності шахрайських веб-сайтів, які використовуються, наприклад, для розміщення фішингових та/або шкідливих сайтів або серверів керування та контролю (C&C) ботнетів.

4. Надсилання спаму, який, у свою чергу, може поширювати ще більше шкідливого програмного забезпечення.

5. Викрадення конфіденційної інформації зі зламаних комп'ютерів, які належать до ботнету.

6. Розміщення самого шкідливого фішингового сайту, часто на комп'ютерах, що належать до ботнету, щоб забезпечити резервування.

У більшості випадків цілі зловмисників, як правило, зосереджені на фінансовій вигоді, тож цей злочин цілком можна вважати таким, що належить до транснаціональних економічних злочинів. За різними оцінками, ботнети приносять дохід від 10 000 до 10 000 000 доларів США на місяць від однієї мережі ботнет [6]. Так, зокрема, у 2023 році Міністерство юстиції США оголосило про успішну багатонаціональну кібероперацію зі зриву ботнету Qakbot, який заразив понад 700 000 комп'ютерів у всьому світі та використовувався для викрадення понад 8 мільйонів доларів незаконного прибутку [7].

Перегляд цих цифр допомагає зрозуміти, чому зловмисне програмне забезпечення зараз є глобальною кримінальною індустрією, а також дає вказівку на те, скільки ресурсів можна інвестувати в розробку нового, складнішого зловмисного програмного забезпечення, яке більш стійке до виявлення чи протистояння йому. У результаті виник цілий підпільний ботнет-бізнес, у якому ботнети використовуються як послуга, яку можна купити, налаштувати або взяти в оренду [6].

Так, у 2021 році Трансатлантична коаліція правоохоронців оголосила про успішну операцію Сполучених Штатів, Канади, Франції, Німеччини, Нідерландів і Великої Британії з ліквідації ботнету Emotet, який був націлений на банківський сектор, електронну комерцію, охорону здоров'я та державний сектор шляхом зараження пристрої через фішинг електронною поштою. Європол назвав Emotet «найнебезпечнішим шкідливим програмним забезпеченням у світі» та «одним із найзначніших ботнетів останнього десятиліття». Як тільки Emotet заражав

пристрій, його можна було продавати як опору для інших кіберзлочинців, щоб установлювати інші форми шкідливого програмного забезпечення або викрадати фінансові облікові дані [7].

Висновки. В сучасному світі кіберзлочинці вдало поєднують більш «традиційні» злочини (шахрайство за допомогою мережі Інтернет, розповсюдження порнографії, наркобізнес тощо) із злочинами, які можливі виключно в кіберпросторі (розповсюдження шкідливих програм, створення ботнетів тощо). Величезні прибутки, отримувані злочинцями, дозволяють припустити, що комп'ютерні злочини і в подальшому становитимуть значну загрозу суспільству.

Сучасна комп'ютерна злочинність є переважно транснаціональною, оскільки завдяки мережі Інтернет злочинці легко можуть скоювати злочини поза зоною юрисдикції країни, в якій вони мешкають, тож дуже часто переселяються в країни, які не мають відповідних угод про видачу кіберзлочинців. Кіберзлочини, скоювані в мережі Інтернет, більшою частиною здійснюються за допомогою шкідливих програм, і DDoS-атак, що підтримуються мережами ботнетів. Злочинці створюють ці мережі, і в подальшому здійснюють їхню купівлю/продаж або здачу/взяття в оренду.

Перспективи подальших досліджень. Подальші дослідження, на нашу думку, мають бути зосереджені на докладному вивченні способів та методик, а також технологій, за допомогою яких злочинці здійснюють транснаціональні економічні злочини в кіберпросторі, а також на створенні, по-перше, глобального міжнародного законодавства з протидії таким злочинам, а по-друге, на практичних засобах викриття цих злочинів та запобігання їм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Illegal Darknet Marketplace 'Nemesis Market' Shut Down. Federal Criminal Police Office of Germany, 2024, March 21st. URL.: https://www.bka.de/DE/Presse/Listenseite_Pressemitteilungen/2024/Presse2024/240321_PM_Nemesis_Market.htm
2. Perloff-Giles, Alexandra. Transnational Cyber Offenses: Overcoming Jurisdictional Challenges. The Yale Journal of International Law, 2018. Vol.43. P.p. 191-227.
3. Sabin, Sam. Ransomware Gangs Collected Record \$1.1 Billion from Attacks in 2023. *Axios*, 2024, February 10th. URL.: <https://www.axios.com/2024/02/09/ransomware-earnings-2023-chart>
4. Toulas, Bill. FBI: U.S. Lost Record \$12.5 Billion to Online Crime in 2023. Bleeping Computer, 2024, March 7th. URL.: <https://www.bleepingcomputer.com/news/security/fbi-us-lost-record-125-billion-to-online-crime-in-2023>
5. Transnational Organized Crime: A Growing Threat to National and International Security. National Security Council. URL.: <https://obamawhitehouse.archives.gov/administration/eop/nsc/transnational-crime/threat>
6. Vihul, Liis; Czosseck, Christian; Dr. Ziolkowski, Katharina; Aasmann, Lauri; Ivanov, Ivo A.; Dr. Brüggemann, Sebastian. Legal Implications of Countering Botnets: Joint report from the NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence and the European Network and Information Security Agency (ENISA). 2012, March. URL.: https://bpb-us-w2.wpmucdn.com/campuspress.yale.edu/dist/8/1581/files/2018/02/191_Transnational-Cyber-Offenses-2i9mpg2.pdf
7. Wilde, Gavin; Landi, Emma. Exploring Law Enforcement Hacking as a Tool Against Transnational Cyber Crime. Carnegie Endowment for International Peace, 2024, April 23rd. URL.: <https://carnegieendowment.org/2024/04/23/exploring-law-enforcement-hacking-as-tool-against-transnational-cyber-crime-pub-92263>
8. Woollaston, Victoria. WannaCry Ransomware: What It Is and How To Protect Yourself. WIRED, 2017, May 22nd. URL.: <http://www.wired.co.uk/article/wannacry-ransomware-virus-patch>

УДК: 327

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-176-181

ORCID id 0000-0003-4306-9959

Ключева Євгенія Миколаївна

доктор юридичних наук, професор,

Завідувач кафедри господарського та транспортного права,

Юридичного факультету Державного університету

інфраструктури та технологій

СИСТЕМА МІЖНАРОДНОЇ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена висвітленню актуальних на сьогоднішній день питань визначення системи колективної безпеки в межах як глобального так і європейського простору. Проаналізовано сутність поняття «міжнародна безпека». Здійснено аналіз стану забезпечення міжнародної безпеки міжнародно-правовими засобами. Розглянуто перспективи формування системи забезпечення безпеки в Україні. Проаналізовані основні напрями діяльності й співробітництва держав у даній сфері, зокрема надання необхідної допомоги, включаючи військову, та підтримки засобами, що знаходяться в розпорядженні світової спільноти. Аналізуючи основні напрями співробітництва держав в сфері забезпечення колективної безпеки, шляхом підтримання України, зокрема в військовій сфері, можна дійти висновку, що така підтримка активізується під час виникнення воєнних конфліктів, і така система засобів може стримати агресію шляхами співпраці між країнами, для подальшого забезпечення миру та стабільності в світі.

Ключові слова: безпека, співробітництво держав, підтримка миру, колективна безпека, засоби забезпечення безпеки.

Annotation. The article is devoted to the coverage of today's relevant issues of defining the system of collective security within the limits of both global and European space. The essence of the concept of «international security» is analyzed. As part of the study of this issue, an analysis of new trends in the field of international legal security of states against aggressive actions was made, as well as an analysis of Ukraine's prospects in this system. The concept of «collective security» implies a crisis resolution mechanism that postulates an obligation on the part of all nations to collectively resist aggression that can be carried out by any state against another. Collective security includes a system of measures aimed at maintaining international peace, preventing war, providing collective resistance to aggression and collective assistance. An analysis of the state of ensuring international security by international legal means was carried out. Prospects for the formation of a security system in Ukraine are considered. The main areas of activity and cooperation of the states in this area are analyzed, in particular, the provision of the necessary assistance, including military, and support with the means at the disposal of the world community. Analyzing the main directions of cooperation between states in the sphere of collective security, by supporting Ukraine, in particular in the military sphere, we can come to the conclusion that such support is activated during the occurrence of military conflicts, and such a system of means can restrain aggression through cooperation between countries, to further ensure peace and stability in the world. It is the partnership for the sake of peace that will help maintain stability today.

Key words: security, cooperation of states, peace support, collective security, means of ensuring security.

Останнє десятиріччя сучасний світ неодноразово стикається з різними гуманітарними кризами. Проблеми війни та конфліктів виникають постійно. Система колективної безпеки стала популярним і корисним інструментом підтримки миру в останнє десятиліття двадцятого століття.

Вперше поняття «колективна безпека», виникло у 1930-х роках, яке в подальшому знайшло своє відображення в багатьох документах. Виникнення та розвиток поняття «колективна безпека» було спробою відповісти на спалах насильства у двох світових війнах ХХ століття. На відміну від поняття безпеки, яка досягається шляхом балансу сил, що характеризувало міжнародну систему в дев'ятнадцятому столітті, колективна безпека натомість спирається на «дисбаланс сил», які можуть накопичити усі члени держави проти будь-якого агресора [1]. О.Мережко в своїй статті вказує, що саме система балансу сил розглядалася в якості запобіжника агресивним війнам. Запобіжника, який не завжди спрацьовував, хоча, як вважають деякі теоретики та історики міжнародних відносин, міг попереджувати війни між великими державами впродовж певного періоду європейської історії. Однак політика балансу сил виявилися нездатною попередити початок Першої світової війни [2]. Аналіз подій сьогодення вказує на те, що і сучасна система колективної безпеки потребує перегляду та вдосконалення.

Міжнародно-правові питання щодо гарантування міжнародної безпеки поки що не стали предметом широкого дослідження українських фахівців у галузі міжнародного права. Однак поняття міжнародна безпека, міжнародна колективна безпека проаналізовані, зокрема, в працях М. О. Баймуратова, А. З. Георгіци, В. Н. Денисова, С. В. Кульчицького, Л. Д. Тимченка, С. В. Толстова, М. Ю. Черкеса та інших учених. Водночас і донині в Україні відсутнє комплексне дослідження системи правових гарантій міжнародної безпеки.

Метою статті є аналіз такого поняття як система колективної безпеки, аналіз нових тенденцій в сфері міжнародно-правового забезпечення безпеки держав від агресивних дій, а також аналіз перспектив України в цій системі.

Під міжнародною колективною безпекою треба розуміти систему, яка створена Статутом Організації Об'єднаних Націй 1945 року. Однак, існують і інші механізми колективної безпеки, що призначені забезпечити безпеку держав на регіональному рівні. Міжнародна колективна безпека - система закріплених у Статуті ООН норм міжнародного права, що регулює порядок колективного прийняття на державному рівні рішень щодо застосування сили з метою підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки. Колективна безпека включає систему заходів, спрямованих на підтримку міжнародного миру, запобігання війні, по наданню колективної відсічі агресії і колективної допомоги [3].

У міжнародне право термін колективна безпека було запроваджено в 1922 у рамках Ліги Націй. Після першої світової війни людство вперше зробило спробу створити систему колективної безпеки у вигляді такої міжнародної організації як Ліга Націй. Як зазначав великий юрист-міжнародник Ганс Кельзен, «ідея універсальної міжнародної організації для колективної безпеки спрямована проти політики альянсів взагалі і так званого балансу сил зокрема» [2]. Ліга Націй була частиною мирного врегулювання, яке завершило Першу світову війну, і була першою спробою створити міжнародну універсальну систему колективної безпеки. Наслідки війни змусили відомих міжнародних лідерів того часу погодитися з тим, щоб в майбутньому нічого такого масштабу ніколи повторилось, необхідно об'єднатися в міжнародну систему колективної безпеки. Основною метою Ліги було «сприяння міжнародній співпраці та досягненню міжнародного миру та безпеки». Статті 10-17 Пакту Ліги Націй вперше створили систему колективної безпеки.

Однак Ліга Націй, як організація яка об'єднувала багато держав з метою забезпечувати світову безпеку, не змогла попередити Другу світову війну. Як результат після закінчення війни стала друга спроба створення універсальної міжнародної організації, на яку було покладено завдання підтримання міжнародного миру та безпеки, а саме ООН. Саме в Статуті ООН були закріплені основні принципи співробітництва держав в сфері забезпечення безпеки та миру в усьому світі.

Правовий аналіз Статуту Організації Об'єднаних Націй дозволяє зробити висновки, що система колективних заходів забезпечення безпеки світу полягає у: заходах по забороні загрози силою або її застосуванні у відносинах між державами; заходах мирного вирішення

міжнародних спорів; заходах роззброєння; заходах з використання регіональних організацій безпеки; тимчасових заходах по припиненню порушень миру; примусових заходах з безпеки без використання збройних сил; примусових заходах безпеки з використанням збройних сил [4].

Під системою колективної безпеки потрібно розуміти засновану співтовариством держав не тільки на універсальному, а й на регіональному рівні систему співробітництва з метою підтримання з метою підтримання миру та безпеки.

Після Другої світової війни, окрім Статуту ООН, питання колективної міжнародної безпеки знайшло своє правове закріплення у низці інших міжнародних документах, зокрема у Гельсінському заключному акті Наради з безпеки і співробітництва у Європі 1975 р. Центральною ідеєю колективної безпеки є постійне підтримання балансу сил, яке полягає у перешкодженні всіма країнами-членами міжнародного співтовариства збройної агресії з боку будь-якого члена спільноти. Саме друга частина цього документу визначає головні принципи підтримання колективної безпеки в країнах членах ОБСЄ. Метою документу за підсумками Наради стало фактичне закріплення політичних і територіальних підсумків Другої світової війни, а також узгодження консенсусом спільних принципів міждержавних відносин і мирного співіснування на континенті між державами Західної та Східної Європи. Заключний акт окреслив широкі кола сфер співробітництва між європейськими державами (міжнародну безпеку, соціально-економічну співпрацю, гуманітарну взаємодію тощо). А сама Нарада з безпеки і співробітництва в Європі у подальшому трансформувалася у постійно діючий інституалізований орган, який з 1995 року функціонує як Організація з безпеки і співробітництва в Європі. Ключовим змістом акту, який і сьогодні лежить в основі ОБСЄ, є «Декларація принципів, якими держави-учасниці зобов'язалися керуватися у взаємних відносинах» незалежно від політичних, економічних та соціальних систем, а також розміру, географічного положення та рівня економічного розвитку тих чи інших держав-підписантів Заключного акту. Основні положення Гельсінкського заключного акту систематично порушуються державою, яка декларує себе правонаступницею СРСР, що виступив ініціатором і одним із підписантів документу в 1975 році. (ОБСЄ) [5].

Глобальна система колективної безпеки ґрунтується на нормах Статуту ООН і передбачає здійснення державами узгоджених заходів з підтримання загальносвітового миру та безпеки на основі рішень ООН. Основною організаційно-правовою гарантією світової колективної безпеки виступає Рада Безпеки ООН - єдиний орган, який має право від імені ООН вдаватися до дій превентивного або примусового характеру, зокрема створення і застосування міжнародних збройних сил. Ст. 24 Статуту ООН зазначає, що на Раду Безпеки покладається головна відповідальність за підтримку міжнародного миру та безпеки. При визначенні того, чи існує загроза чи порушення миру, Рада Безпеки розглядає різні критерії. Оскільки ті, на яких він засновує свої остаточні рішення (на які ще більше впливає можливе вето постійних членів Ради), варіюються час від часу, на практиці дуже складно визначити, яка ситуація може викликати таку реакцію.

У самому загальному плані суть колективної безпеки полягає у тому, що у разі збройного нападу (агресії) однієї держави на іншу державу усі інші держави мають захистити державу-жертву агресії, прийти їй на допомогу [2].

Але реалії нашого часу, аналіз подій, які відбуваються в Україні, вказують на те, що сучасна система колективної безпеки у вигляді ООН неспроможна виконувати такі функції, інакше кажучи, ООН не впоралася зі своїм головним завданням з підтримання міжнародного миру та безпеки і не змогла захистити Україну від російської агресії. Суттєвим недоліком ООН є можливість заблокувати одним із постійних членів Ради Безпеки ООН обов'язкового рішення Ради Безпеки стосовно примусових дій, спрямованих на попередження та припинення акту агресії, так зване «право вето». І таким постійним членом є росія, яка всупереч Статуту ООН захопила місце СРСР в Раді Безпеки ООН, фактично заблокувала можливість ухвалення Радою Безпеки резолюції, яка б могла зупинити російську агресію проти України. На думку

О.Мережко, парадокс діяльності ООН полягає в тому, що участь в ухваленні рішення щодо санкцій проти держави-агресора на захист держави-жертви агресії може приймати сама держава-агресор. Така ситуація є неприйнятною з практичної, юридичної і логічної точок зору. Саме тому необхідно переглянути систему і, сподіваємось, що нова система колективної безпеки усуне цей суттєвий недолік [2].

На Конференції ООН зі сталого розвитку (Ріо+20) у Ріо-де-Жанейро 22 червня 2012 року в підсумковому документі «Майбутнє, якого ми хочемо», було окреслено, якщо раніше глобальна безпека означала лише військову та політичну безпеку, то сьогодні це ще й продовольча, кліматична, космічна, енергетична та інформаційна. Усі ці підсистеми глобальної безпеки взаємопов'язані і мають підтримуватися на основі міжнародного права. Так, дійсно, аналіз проблем в системі забезпечення колективної міжнародної безпеки свідчать про зміну міжнародно-правової парадигми глобальної безпеки [6].

С.Коваленко зазначає, що оскільки наявні безпекові механізми на практиці не завжди можуть бути реалізовані, потрібна певна альтернатива. У випадку із агресією РФ проти України має бути створено новий чіткий, швидкий і дієвий механізм безпеки [7]. Таким механізмом можуть стати укладені безпекові угоди України з низкою держав світу.

Реальною точкою відліку для забезпечення безпеки України стала декларація «Великої сімки» (G7), яка була оголошена на зустрічі саміту НАТО у Вільнюсі, що відбувся 11-12 липня 2023 року. Саме вона фактично запустила процес формалізації угод через двосторонні зобов'язання. Заява полягала в тому, що партнери працюватимуть над забезпеченням стійких сил, здатних захищати Україну прямо зараз і стримувати російську агресію у майбутньому. Зокрема, йшлося про: допомогу у сфері безпеки та постачання сучасної військової техніки; підтримку оборонно-промислової бази; тренування та навчання українських Збройних сил; обмін розвідданими [8]. У декларації зазначено, що кожен із її підписантів працюватиме з Україною над конкретними двосторонніми довгостроковими зобов'язаннями і домовленостями у сфері безпеки. Ця декларація є рамковим загальним документом. Наступний крок після неї - укладення двосторонніх безпекових угод між Україною та окремими країнами-гарантами. Саме після саміту НАТО у липні 2023 року країни-члени Альянсу зобов'язалися розробити та прийняти двосторонні договори, які почали називати гарантіями безпеки для України.

Сьогодні Україна отримує нові «гарантії безпеки» від партнерів по угодам. Аналітик Центру досліджень «Детектор медіа» Єгор Браїлян пояснює: «Це не угоди про гарантії безпеки, це абсолютно неправильне трактування. Це угоди про безпекові зобов'язання, тобто інші країни кажуть: от ми будемо вам надавати далі військову допомогу, будемо далі тренувати ваших військових, будемо допомагати вам з підтримкою розвитку критичної інфраструктури, тобто країни зобов'язуються це робити. По суті я б не назвав, що це односторонні зобов'язання, тому що все одно ми таким чином виходимо на двосторонню співпрацю» [9].

Питання гарантій безпеки наша країна порушувала майже від початку повномасштабного вторгнення Росії в 2022 році. Сенс у цьому, щоб попередити інші спроби нападу у майбутньому, поки країна не вступить до НАТО і не буде захищена ст. 5 про колективну оборону. Першою країною, яка підписала угоду про гарантії безпеки з Україною, стала Велика Британія.

Основними компонентами зобов'язань щодо безпеки, які декларуються в усіх безпекових угодах і, є:

надання Україні всебічної допомоги для захисту та відновлення територіальної цілісності в її міжнародно визнаних кордонах, включно з територіальним морем і вільною економічною (морською) зоною, відбудовою національної економіки і захисту її громадян;

запобігання та активне стримування і протидія будь-якій військовій ескалації та/або новій агресії з боку Російської Федерації;

підтримка майбутньої інтеграції України до євроатлантичних інституцій, зокрема шляхом підтримки планів реформ України та сумісності з НАТО [10].

Аналіз двосторонніх угод, які Україна уклала з низкою країн, свідчить про те, що безпека на європейському континенті дуже важлива і країни-партнери у разі збройного нападу Росії на Україну, на запит будь-якого з Учасників Учасники проведуть консультації протягом 24 годин для визначення заходів, необхідних для протидії або стримування агресії. Але недолік такого формулювання полягає в тому, що це не гарантує надання конкретної допомоги.

Угоди багато в чому повторюють одна одну. Так, в угодах є положення про співпрацю у військовій, політичній, фінансовій та гуманітарних сферах. Так, французький партнер по Угоді сприятиме розвитку оборонно-промислової бази України, зокрема шляхом залучення французьких інвестицій, локалізації виробництва на території України та спільного виробництва для виготовлення пріоритетних видів озброєння і боєприпасів. Також Франція підтримуватиме зусилля України щодо інтеграції її оборонної промисловості в систему безпеки і оборони НАТО та ЄС (п.8) [11].

В Угоді про співробітництво у сфері безпеки з Німеччиною крім стандартних положень про надання допомоги, є окремий пункт про розвиток відносин в сфері протидії хімічним, біологічним, радіологічним та ядерним ризикам (ХБРЯ), а також кібер- та гібридним загрозам. В Угоді з Канадою передбачена допомога у зміцненні можливостей України для реагування не лише на нову агресію, а й на можливу ескалацію поточної. Частина «Відновлення, відбудова та сталий розвиток» Угоди містить положення про підтримку українських ветеранів, зокрема це відбуватиметься шляхом обміну стратегіями, стандартами, рамками та найкращими практиками підтримки ветеранів війни та членів їхніх сімей під час їхнього переходу до цивільного життя та успішної реінтеграції в соціальну та економічну структуру суспільства тощо. Але кожна угода потребує розробки подальшої процедури реалізації її положень [12].

Екс-міністр закордонних справ України, дипломат Павло Клімкін, в коментарях зазначає що, існують певні суперпроблемні та фундаментальні аспекти в так званих «безпекових угодах». Перший аспект зазначених угод стосується саме визнання того, що йдеться про безпекові зобов'язання, але не безпекові гарантії. Другий аспект стосується того, що ці угоди є політичними домовленостями, все в них прописане вимагає подальших політичних рішень. Можливо, ці рішення будуть прийматися теперішніми лідерами, можливо, іншими парламентами – зауважує Павло Клімкін [9].

Висновки. Отже, як висновок хочеться зазначити, що світова система безпеки сьогодні потребує реформування. Держава, яка порушила всі принципи міжнародного права, яка зробила збройний напад на іншу державу не повинна брати участь у процесі встановлення факту агресії та у прийнятті рішень стосовно визначення санкцій та заходів проти держави-агресора, да і взагалі не повинна приймати визначальні рішення щодо забезпечення безпеки та миру.

Не можу не погодитись з думками фахівців, що нова система колективної безпеки може бути побудована на базі існуючої ООН або шляхом створення принципово нової міжнародної організації. Якщо нова система колективної безпеки створюватиметься на базі ООН, то це вимагатиме негайної і радикальної реформи структури і функцій такого органу ООН як Рада Безпеки в першу чергу і, можливо, Генеральної Асамблеї.

Нинішня система міжнародної безпеки перебуває в стані кризи. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну, порушення усіх основних принципів міжнародного права, які закріплені в Статуті ООН, підірвало основи регіональної та глобальної стабільності, і тим самим змусило сумніватися в ефективності міжнародних безпекових організацій та режимів нерозповсюдження зброї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Pres-release. Guaranteeing Peace through “Collective Security” in the 20th Century/ URL: <https://ehne.fr/en/encyclopedia/themes/international-relations/organizing-international-system/guaranteeing-peace-through-%E2%80%9Ccollective-security%E2%80%9D-in-20th-century> (Дата звернення: 10.04.2024)

2. О. Мережко. Україна і нова система колективної безпеки. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-proyekt-systemy-kolektyvnoyi-bezpeky/31868558.html> (Дата звернення: 11.04.2024)
3. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-5527> (Дата звернення: 10.04.2024)
4. Офіційний сайт ООН. Статут ООН. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (Дата звернення: 08.04.2024)
5. Коментарі експертів: Гельсінський акт: 47 років по тому. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/helsinsky-akt-47-rokiv-po-tomu> (Дата звернення: 08.04.2024)
6. Bulletin of Collective Security System of UN
7. С. Коваленко. Місце України в системі колективної безпеки Європи. URL: <https://pravo.ua/mistse-ukrainy-v-systemi-kolektyvnoi-bezpeky-ievropy/> (Дата звернення: 08.04.2024)
8. Прес-реліз. "Гарантії безпеки". Що це таке та навіщо вони потрібні Україні. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/garantiyi-bezpeki-shcho-tse-take-ta-navishcho-1708085598.html> (Дата звернення: 09.04.2024)
9. Прес-реліз. Що насправді означають безпекові угоди для України. URL: <https://espreso.tv/poyasnuemo-e-pozitiv-ale-e-y-superproblemi-shcho-naspravdi-oznachayut-bezpekovi-ugodi-dlya-ukraini> (Дата звернення: 10.04.2024)
10. Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії (Угода Велика Британія) від 12 січня 2024 р.
11. Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Францією від 16 лютого 2024 р.
12. Прес-реліз. Безпекові угоди: з якими країнами Україна підписала договори та яку допомогу отримає. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/02/26/infografika/polityka/bezpekovi-uhody-yakumu-krayinamy-ukrayina-pidpysala-dohovory-ta-yaku-dopomohu-otrymae> (Дата звернення: 10.04.2024)

УДК 341.1+341.3:327.5
DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-182-186

ORCID id 0000-0002-9035-144X

Філіппов Артем Валерійович,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри господарського та транспортного права

юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій,

м. Київ, Україна

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК СИНХРОНІЗУЮЧИЙ ЧИННИК СИСТЕМИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. Статтю присвячено правовим проблемам міжнародної безпеки, що яскраво проявились крізь призму одинадцятого року війни та третього року повномасштабного вторгнення РФ в Україну. На думку автора, незабезпеченість у міжнародному праві принципу верховенства права робить ілюзорним весь міжнародний правопорядок і право міжнародної безпеки як його підсистему. Автор обґрунтовує думку, що лише верховенство права може стати тим загальновизнаним, чітким і зрозумілим орієнтиром, стабілізуючим та синхронізуючим чинником, що дозволить знизити «ентропію» системи міжнародної безпеки.

Ключові слова: верховенство права, право міжнародної безпеки, Статут ООН, Рада Безпеки ООН, воєнна агресія РФ проти України, криза міжнародного правопорядку.

Annotation. The article is devoted to the legal issues of international security. The author states that in the eleventh year of Russia's military aggression against Ukraine and the third year of the full-scale invasion, instead of international law and order and international security based on clear norms of international law, humanity has a "world disorder" based on constantly changing "red lines" and the danger of a new world war. Currently, not only the UN, but also the international legal system is based on the principle of sovereign equality of states, which was formed in classical international law, where the concept of jus cogens was just emerging and had not yet been legally recognized and enshrined. Instead, in modern international law, the concept of peremptory norms of international law and erga omnes obligations has become universally recognized through the practice of the International Court of Justice.

The author is convinced that the logical development of the jus cogens concept can only be the legal enshrining in the UN Charter and the Vienna Conventions on the Law of Treaties of 1969 and 1986 of the principle of the rule of law and the legal nullity of not only international treaties but also any unilateral acts of States if they are inconsistent with jus cogens. The principle of sovereign equality of states, state immunities, and the "veto" in the UN Security Council should not continue to be used in bad faith by states to avoid international responsibility for their illegal actions. Based on a scientific analysis of international law, the author substantiates the conclusion that the International Court of Justice is not effective enough to ensure the rule of law. After all, the mechanism of enforcement of the ICJ's decisions is based on the UN Security Council, and therefore is absolutely helpless against the permanent members of the Security Council if they abuse their "veto power" (as Russia is now systematically doing). According to the author, the lack of the rule of law principle in international law makes the entire international legal system and international security law as its subsystem illusory. The author substantiates the view that only the rule of law can become a universally recognized, clear and understandable guideline, a stabilizing and synchronizing factor that will reduce the "entropy" of the international security system.

Key words: rule of law, international security law, international legal system, UN Charter, UN Security Council, military aggression of the Russian Federation against Ukraine, crisis of international legal system.

Постановка проблеми. Будь яке явище доцільно розглядати не лише в просторі, але й у часі – не є виключенням і сучасний міжнародний правопорядок (в англо-американській доктрині International legal system [1, С. 25]) та система міжнародної безпеки. На одинадцятий рік воєнної агресії РФ проти України та третій рік повномасштабного вторгнення замість міжнародного правопорядку та міжнародної безпеки, що базується на чітких нормах міжнародного права, людство має «світовий безпорядок», що спирається на «червоні лінії», які постійно змінюються, та небезпеку нової світової війни. Все частіше питання звучить радикально: чи дійсно існує світовий порядок – чи він є лише імітацією реальності, а у міжнародних відносинах панує право сили та інтереси кількох впливових держав [2, С. 7]? Важко заперечити, що відсутність надійних механізмів покарання порушників світового порядку робить фіктивними головні міжнародні угоди та міждержавні домовленості, які декларують існування міжнародного порядку [2, С. 7]. За таких умов логічним виглядає висновок про те, що міжнародне право та інституції з питань підтримання миру й стабільності не мають самостійного значення, а лише використовуються великими державами як інструмент міжнародної політики [2, С. 7]. Стверджується, що російська агресія та спричинена нею криза системи міжнародних відносин стала тригером формування нового балансу сил, змін парадигми світового порядку та міжнародної безпеки [2, С. 2, 4]. Однак чи призведуть ці зміни до відповідних змін у системі міжнародного права (та у підсистемі права міжнародної безпеки)? Які саме зміни будуть адекватними? І який принцип можна покласти в основу нової парадигми міжнародного правопорядку. Ці питання потребують глибокого й системного наукового дослідження, тому ми продовжуємо розглядати їх в серії своїх публікацій.

Метою статті є на основі наукового аналізу актуальних проблем сучасного міжнародного правопорядку, що роблять недостатньо ефективною систему міжнародної безпеки, сформулювати висновки та пропозиції задля їх вирішення та сприятимуть формуванню нової парадигми міжнародного правопорядку.

Проблематика реформування міжнародного правопорядку досить широко та глибоко досліджена в науці міжнародного права [3, С. 6-11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про численні сучасні вітчизняні дослідження: концепції міжнародного правопорядку (М. А. Баймуратов, Ю. О. Волошин, І. М. Забара, О. Р. Іващенко, Л. А. Луць М. Мальський, К. В. Мануїлова, О. В. Матвєєва, М. Мацяк, М. П. Пісов, Л. Д. Тимченко, Ю. В. Чайковський, О. Шпакович та ін.); принципу верховенства права в міжнародному праві (М. В. Буромєнський, С. Задорожна, А. П. Засєць, О. А. Мірошніченко та ін.); міжнародно-правових аспектів агресії РФ проти України (М. М. Антонович, В. Г. Буткевич, О. В. Буткевич, Г. Г. Динис, О. В. Задорожній, К. О. Савчук та ін.). Проблематика права міжнародної безпеки досліджувалась у працях таких науковців: В. В. Бєлєвцева, В. А. Василенко, Б. Вітошинський, Е. Г. Гашимов, В. Н. Дєнісов, Н. Б. Кінаш, А. В. Льовін, Г. Моргентау, Д. Мюллер, К. Райт, В. М. Рєпєцький, В. С. Ржєвська, Т. В. Чєхович, Robin Geiß, Nils Melzer та ін.

Виклад основного матеріалу. Сучасна системна криза міжнародного правопорядку, заснованого на Статуті ООН 1945 р., симптомами якої є дедалі більш зухвалі порушення цього правопорядку (найгіршими з яких є воєнна агресія та воєнні злочини, а також злочини проти людяності, що її супроводжують), наштовхує на аналогії зі старим зношеним механізмом, якому потрібна заміна, або, як мінімум, капітальний ремонт. Подібні аналогії проводив ще Томас Гоббс, який порівнював державу з живим організмом. І механізм, і організм є системами, а системам властива ентропія. Як відомо, ентропія є абстрактним поняттям, що означає міру внутрішньої неупорядкованості, дезорганізації системи – в ізольованих системах ентропія постійно та безповоротно зростає та її неможливо зменшити без втручання ззовні. Деякі науковці в сфері філософії права вважають, що ентропія властива не лише термодинамічним, а й соціальним системам [4, С. 196]. Як відомо, в ізольованій системі ентропія залишається або незмінною, або зростає – якщо застосувати синергетичний підхід [5;

6] та метод аналогій, цей постулат другого закону термодинаміки дещо нагадує те, що відбувається із такими системами, як міжнародний правопорядок (який сам по собі є відкритою, дисипативною системою), якщо спробувати ізолювати, «законсервувати» його від будь-яких суттєвих змін. Саме це можна спостерігати на прикладі ООН та, особливо, її **Ради Безпеки** – які наче застигли в середині ХХ століття як комаха в бурштині. Немає вже ані СРСР, ані соцтабору, забулася ворожнеча між переможцями та переможеними державами – а Статут ООН продовжує фіксувати розстановку сил у світі на кінець Другої світової війни. Для міжнародного правопорядку, ООН та системи глобальної міжнародної безпеки зростання ентропії означає подальше зменшення впорядкованості, передбачуваності та ефективності з неминучою перспективою повного паралічу усіх функцій. Самотужки уникнути такої долі ізольована система не може – для зменшення ентропії у системі потрібен зовнішній чинник.

Звісно, не можна некритично використовувати методи синергетики в правознавстві та безпідставно покладатись лише на спірні аналогії – такі наукові результати будуть сумнівними. Але якщо ми поєднаємо метод аналогій з традиційним для правових досліджень історичним методом – доля Ліги Націй та світового правопорядку між світовими війнами демонструє саме такий перебіг подій. Єдиними альтернативами, на нашу думку, є або докорінна реформа ООН та, особливо, її Ради Безпеки, або ліквідація ООН та створення організації- правонаступника ООН (ми маємо такий прецедент з Лігою Націй та ООН, але для цього знадобилась Друга світова війна). Але у сучасних умовах докорінна реформа ООН малоімовірна через відсутність зацікавленості держав, що володіють «правом вето» в Радбезі – адже у такому разі вони втратять важливий для них важіль впливу на світові політику. З п'яти держав, що володіють таким «правом вето», поки лише Франція виступає за його обмеження, та й то тільки в окремих випадках, пов'язаних з масовими жертвами. За неможливості реформування ООН тенденції децентралізації системи міжнародної безпеки неминуче посилюватимуться разом з регіональними та локальними системами колективної безпеки – щоб компенсувати зниження ефективності ООН.

Як відомо, безпека – це не стан відсутності небезпеки, оскільки таке становище хоч і теоретично можливе, але настільки малоімовірне, що такою вірогідністю простіше знехтувати, ніж намагатись її обчислити. Утопічний погляд на безпеку як стан відсутності небезпеки лише породжує ілюзії та невиправдані очікування недосяжного. Міжнародну безпеку ми пропонуємо визначати як умови, за яких ризики для миру та безпеки контролюються на певному прийнятному рівні. Оскільки ризик практично неможливо повністю усунути заходами безпеки без завдання шкоди об'єкту охорони, будь-які безпекові заходи завжди будуть компромісом між міркуваннями безпеки та доцільності. Таким чином, як ризик не може бути нульовим, так і безпека не може бути абсолютною. Тому людство сьогодні прийшло до парадигми, у якій безпека – це не відсутність небезпеки, а лише прийнятний рівень ризиків. У такій парадигмі заходи забезпечення безпеки мають на меті управління ризиками з метою контролю їх рівня. Отже, потрібен міжнародно-правовий механізм ефективного контролю цих ризиків.

Неспроможність ООН досягти своєї основної мети – глобального миру – ставить під сумнів усю сучасну парадигму глобальної міжнародної безпеки. За таких умов такі старі (та певною мірою занедбані) галузі класичного міжнародного права як право збройних конфліктів в реаліях сьогодення нажалі повертають своє значення одного з основних правових інструментів регулювання міжнародних відносин. Популярні ще вчора ідеї викреслити термін «війна» з міжнародного права, замінивши його різними евфемізмами «збройний конфлікт», «воєнна агресія», наразі не виглядають прогресивно – а скоріше як спроба запліщити очі на проблему, яку навряд чи можна вирішити у такий простий спосіб. Навпаки, ігнорування проблеми призводить до ілюзії її відсутності, що не сприяє її вчасному виявленню та усуненню. РФ тривалий час систематично порушує закони та звичаї війни, як щодо комбатантів, так і проти цивільного населення [7, С. 390-391] – наприклад, застосовує хімічну зброю у війні проти України. Ці відверто злочинні дії довгий час лишались без належної

реакції з боку міжнародної спільноти (держав та міжнародних організацій), що заохочувало РФ до продовження злочинної поведінки. Нарешті 1 травня 2024 Державний департамент США офіційно звинуватив РФ у застосуванні хімічної зброї у війні проти України [8]. Тут доцільно знову поєднати метод аналогій з історичним методом та провести паралелі з військовою агресією фашистської Італії проти Ефіопії у 1935 р., що також супроводжувалась застосуванням італійськими військами вже забороненої на той час хімічної зброї. Ліга Націй визнала Італію агресором та ввела проти неї економічні санкції, до яких долучилась 51 держава. Італію, як і Німеччина, вийшли з Ліги Націй, а СРСР було виключено за напад на Фінляндію. Лігу Націй та її членів критикували (цілком справедливо, на нашу думку) за нерішучість та недостатньо жорстку реакцію на порушення міжнародного правопорядку, що у підсумку переконало агресорів у цілковитій безкарності та спровокувало їх розв'язати Другу світову війну. Але як тоді оцінювати сьогодишню реакцію ООН, ОБСЄ, Міжнародного Комітету Червоного Хреста, МАГАТЕ та їх держав-членів на не менш кричущі порушення РФ міжнародного права? Адже РФ наразі залишається не тільки членом ООН, а й Радбезу, а також ОБСЄ, МАГАТЕ тощо. Перспективи притягнення РФ до міжнародної відповідальності за порушення санкцій Ради Безпеки ООН проти Північної Кореї виглядають сумнівними на тлі неспроможності ООН притягти РФ до міжнародної відповідальності за порушення Статуту ООН.

Також мало перспективною, за нинішніх умов неефективності системи міжнародної безпеки, виглядає концепція роззброєння та контролю над озброєнням (скорочення та обмеження озброєнь), яку в різні етапи історії людства намагались покласти у підвалини системи міжнародної (глобальної чи регіональної) безпеки. Однак саме по собі роззброєння не запобігло ані Другій світовій війні, ані нинішній війні РФ проти України. Очевидно, що без ефективного механізму гарантування міжнародної безпеки роззброєння може навіть збільшувати ризик військової агресії, особливо якщо скорочення озброєнь здійснюється непропорційно, як було у випадку з РФ та Україною (це питання ми також розглядали в іншій публікації [9, С. 27-28]).

На наше глибоке переконання, система міжнародної безпеки, щоб бути дійсно ефективною, має розглядатись як підсистема системи міжнародного правопорядку, який, в свою чергу, може бути дієвим тільки якщо базується на принципі верховенства права. Наразі ми маємо систему міжнародної безпеки, що базується на резолюціях Радбезу ООН, ухвалення яких цілковито залежить від того, чи скористається один з п'яти постійних членів своїм «правом вето». Таке становище має дуже мало спільного не тільки з принципом верховенства права (який в Статуті ООН прямо не закріплений [10, С. 215-216]), а й навіть з принципом суверенної рівності держав, на якому (якщо вірити ст. 2 Статуту ООН) заснована сама ООН.

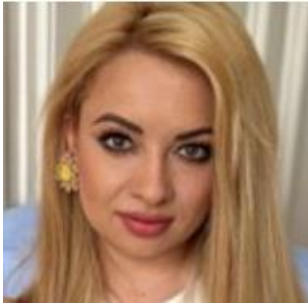
Системоутворюючим для будь якої правової системи є принцип верховенства права – без закріплення та реального дотримання цього принципу право перетворюється на просту декларацію про наміри, отже говорити про ефективність системи правового регулювання, в якій не забезпечено верховенство права – це видавати бажане за дійсне. А що з системою міжнародного права? Чи забезпечено в ній принцип верховенства права на належному рівні? Це завдання покладено на Міжнародний Суд ООН [11, С. 138], але чи є він сьогодні ефективним в умовах кризи міжнародного правопорядку, що виявляється у кричущих порушеннях (зокрема РФ, постійним членом Радбезу ООН) більшості основоположних принципів, імперативних норм сучасного міжнародного права? Адже механізм примусового виконання рішень Міжнародного Суду ООН базується на Раді Безпеки ООН, а отже є абсолютно безпорадним проти постійних членів Ради Безпеки, якщо вони зловживають своїм "правом вето" – як це зараз систематично робить РФ (це питання ми вже розглядали в попередній публікації [12, С. 188]).

Висновки. Наразі не лише ООН, а й система міжнародного права (міжнародний правопорядок), засновані на принципі суверенної рівності держав, що сформувався ще в класичному міжнародному праві, в якому тільки зароджувалась та ще не була юридично визнана та закріплена концепція *jus cogens*. Натомість у сучасному міжнародному праві (назвемо його посткласичним) концепція імперативних норм міжнародного права та зобов'язань *erga omnes* завдяки практиці Міжнародного суду ООН

стала загальновизнаною. Переконані, що логічним розвитком концепції *jus cogens* може бути лише юридичне закріплення в Статуті ООН та Віденських конвенціях про право міжнародних договорів 1969 та 1986 років принципу верховенства права та юридичної нікчемності не тільки міжнародних договорів, а й будь-яких односторонніх актів держав в разі їх невідповідності *jus cogens*. Принцип суверенної рівності держав, державні імунітети, а також «право вето» в Раді Безпеки ООН не повинні й далі недобросовісно використовуватись державами для уникнення міжнародної відповідальності за свої протиправні дії. Ще у 1923 р. Постійна палата міжнародного правосуддя в своєму рішенні зауважила, що державний суверенітет не є невід'ємним [13, С. 25]. Незабезпеченість у міжнародному праві принципу верховенства права робить ілюзорним весь міжнародний правопорядок і право міжнародної безпеки як його підсистему. Лише верховенство права, на наше глибоке переконання, може стати тим загальновизнаним, чітким і зрозумілим орієнтиром, стабілізуючим та синхронізуючим чинником, що дозволить знизити «ентропію» системи міжнародної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Динис Г.Г. Теоретичні основи взаємозв'язків системи міжнародних відносин і підсистеми міжнародного права. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право. 2011. Випуск 15. С. 23-30.
2. Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська. Російська війна проти України як тригер змін міжнародної безпеки: базові наративи : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2024. 49 с.
3. Мальський М., Мацях М. Проблеми наукового визначення та інтерпретації поняття міжнародного порядку. Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2017. Випуск 42. С. 5–14.
4. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Право й соціальна ентропія: проблема співвідношення. Проблеми законності. 2010. Вип. 109. С. 194-203.
5. Орлов Ю. Ю., Джужа О. М., Орлова О. Ю. Синергетика та пізнання правових явищ. Науковий вісник національної академії внутрішніх справ. 2014. № 1. С. 75-90.
6. Балинська О. М., Яценко В. А. Синергетика як методологічна парадигма юридичних досліджень. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2017. № 4. С. 3-12.
7. Філіппов А. В. Агресія РФ проти України як криза міжнародного правопорядку. Консолідація правової системи, як шлях до зміцнення державотворення: матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24 листопада 2022 р.). К., 2022. С. 388-395.
8. Imposing New Measures on Russia for its Full-Scale War and Use of Chemical Weapons Against Ukraine. US Department of State. URL: <https://www.state.gov/imposing-new-measures-on-russia-for-its-full-scale-war-and-use-of-chemical-weapons-against-ukraine-2/> (дата звернення 2.05.2024)
9. Філіппов А. В. Україна в умовах сучасної кризи міжнародного правопорядку: проблеми та перспективи. Глобалізація українського законодавства як результат війни Російської Федерації проти України: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 19 квітня 2023 р.). К., 2023. С. 25-31.
10. Філіппов А. В. Війна РФ проти України та системна криза міжнародного правопорядку: причина чи наслідки? Dictum Factum. 2023. №1 (13). С. 211-217.
11. Белевцева В.В. Застосування принципів міжнародного права у сфері забезпечення міжнародної безпеки. Інформація і право. 2021. №4(39). С. 135-140.
12. Філіппов А.В. Правові проблеми та перспективи реформування ООН на прикладі ЄС. Dictum Factum. 2023. №2 (14). С. 182-190.
13. Cherif Bassiouni. Crimes Against Humanity: Historical Evolution and Contemporary Application. New York: Cambridge University Press. 2011. p. 26

УДК: 342

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-187-195

ORCID.ORG/0000-0003-2666-9696

Барабаи Ольга Олегівна,

Доктор юридичних наук, професор, професор кафедри
загально-правових дисциплін Інституту права
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)

МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ СПЕЦІАЛЬНИХ ІННОВАЦІЙНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ КЕРІВНИКА ПІДПРИЄМСТВА: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. У статті досліджено модель розвитку спеціальних інноваційних компетенцій керівника підприємства як суб'єкта адміністративного права. Наголошено, що під час розроблення моделей і механізмів розвитку компетентнісного потенціалу управління підприємством, оснований на теорії обмеженої раціональності та концепції рефлексивних середовищ інноваційного розвитку, потрібно врахувати такі важливі обставини. По-перше, треба усунути очевидний конфлікт між базовим постулатом концепції інноваційного розвитку суб'єкта управлінської діяльності та принцип єдиноначальності, що покладає на «носія владних повноважень» усю повноту відповідальності за ухвалення та реалізацію управлінських рішень. У повсякденній практиці керівник одноосібно вирішує, кого допустити до колегіального обговорення ситуацій і підготовки варіантів рішень, а кого ні. Він особисто оцінює пропоновані варіанти і вибирає ті з них, які, на його думку, заслуговують на увагу і більш детальне опрацювання. Керівник формує остаточне рішення і встановлює процедуру його здійснення. По-друге, використовуваний сьогодні механізм підготовки й ухвалення рішень ґрунтується на традиційній системі комунікацій (наради, переговори, обмін інформацією, узгодження тощо). На практиці саме узгодження рішення є критичним фактором, тому навіть найправильніші рішення часто не встигають за динамікою розвитку ситуацій. По-третє, індивідуальні здібності до рефлексивної діяльності безпосередньо залежать від компетентності конкретного співробітника, тому далеко не всі працівники підприємства підходять для цієї мети. Потрібен попередній відбір потенційних акторів групової рефлексії. По-четверте, результативність групової рефлексивності критично залежить від технологій взаємодії в команді. Навички командної роботи є однією з важливих універсальних компетенцій, яку треба цілеспрямовано формувати і розвивати. Вона не зможе «автоматично» з'явитися вслід за зміною парадигми управління. По-п'яте, вміння працювати в сучасному інформаційному середовищі є актуальною компетенцією й обов'язковою вимогою до співробітника, який претендує на внесення до зазначеної групи. Ця компетенція може бути швидко сформована і розвинена до необхідного рівня завдяки доступності сучасних комп'ютерних технологій.

Зазначено, що механізм багатоакторної управлінської діяльності керівника має ґрунтуватися на таких принципах: розумного розширення представництва співробітників підприємства. Означає, що до рефлексії виробничих ситуацій повинні мати допуск усі особи, які за своїм статусом, досвідом, знаннями і навичками можуть зробити внесок в аналіз критичних ситуацій і підготовку управлінських рішень; вільного і рівного доступу до внутрішньої інформації підприємства в режимі онлайн. Доступ до «секретної» інформації регулюється окремо; вільного спілкування та обміну інформацією, переважно в онлайн-режимі (з огляду на сучасні реалії життя); вільного доступу до зовнішніх мережевих ресурсів (інтернет тощо); заохочення ініціатив. Будь-який співробітник підприємства (колектив) має право формулювати ініціативні пропозиції, виносити їх на обговорення. Рішення про підтримку (відмову) приймається колегіально, шляхом рейтингового голосування; формування статусної групи осіб, які володіють владними або спеціальними повноваженнями. Ця група осіб повинна мати привілеї в процедурах групової рефлексії, чітко

обумовлені їхнім статусом. Це дасть змогу гармонізувати реалізацію принципу персональної відповідальності та свободу групової рефлексії; режим 24/365. Забезпечує безперервне цілодобове функціонування, аналіз і реагування керівника підприємства на сучасні виклики економічного розвитку.

Ключові слова: керівник, підприємство, суб'єкт адміністративного права, компетенції, інновації, модель розвитку, професійна діяльність.

Annotation. The article examines the model of development of special innovative competencies of the head of the enterprise as a subject of administrative law. It is emphasized that during the development of models and mechanisms for the development of the competence potential of enterprise management, based on the theory of bounded rationality and the concept of reflective environments of innovative development, it is necessary to take into account the following important circumstances. First of all, it is necessary to eliminate the obvious conflict between the basic postulate of the concept of innovative development of the subject of management activity and the principle of unity of leadership, which places on the "authority bearer" the full responsibility for the adoption and implementation of management decisions. In everyday practice, the manager decides on his own who to admit to the collegial discussion of situations and the preparation of solutions, and who not. He personally evaluates the proposed options and selects those of them that, in his opinion, deserve attention and more detailed processing. The manager forms the final decision and establishes the procedure for its implementation. Secondly, the mechanism of preparation and decision-making used today is based on the traditional system of communications (meetings, negotiations, exchange of information, coordination, etc.). In practice, the coordination of the decision itself is a critical factor, so even the most correct decisions often do not keep up with the dynamics of the development of situations. Thirdly, individual abilities for reflective activity directly depend on the competence of a specific employee, so not all employees of the enterprise are suitable for this purpose. Preliminary selection of potential actors of group reflection is required. Fourth, the effectiveness of group reflexivity critically depends on the technologies of team interaction. Teamwork skills are one of the important universal competencies that must be purposefully formed and developed. It will not be able to "automatically" appear following a change in the management paradigm. Fifth, the ability to work in a modern information environment is an actual competence and a mandatory requirement for an employee who claims to be included in the specified group. This competence can be quickly formed and developed to the required level thanks to the availability of modern computer technologies. It is noted that the mechanism of the manager's multi-actor management activity should be based on the following principles: reasonable expansion of the representation of the company's employees. It means that all persons who, based on their status, experience, knowledge and skills, can contribute to the analysis of critical situations and the preparation of management decisions should be allowed to reflect on production situations; free and equal access to the company's internal information online. Access to "secret" information is regulated separately; free communication and exchange of information, mainly online (given the modern realities of life); free access to external network resources (Internet, etc.); encouraging initiatives. Any employee of the enterprise (team) has the right to formulate initiative proposals and submit them for discussion. The decision on support (refusal) is taken collegially, by rating voting; formation of a status group of persons who have powerful or special powers. This group of persons should have privileges in the procedures of group reflection clearly determined by their status. This will make it possible to harmonize the implementation of the principle of personal responsibility and the freedom of group reflection; mode 24/365. Ensures uninterrupted round-the-clock functioning, analysis and response of the head of the enterprise to modern challenges of economic development.

Keywords: manager, enterprise, subject of administrative law, competences, innovations, development model, professional activity.

Актуальність теми дослідження. Сучасні умови ведення професійної діяльності висувають до керівників підприємств високі вимоги. Не йдеться лише про сумлінне виконання своїх функцій керівника та розуміння своєї ролі в розвитку підприємства. Активний розвиток

інноваційної діяльності активізує інноваційність керівників і формує їхні інноваційні компетенції. Поділ понять «інноваційність» та «інноваційні компетенції» є умовним, проте аналіз сучасних досліджень у цій царині допомагає визначити інноваційність як інтеграцію властивостей особистості керівника, серед яких, наприклад: стресостійкість, харизма, гуманізм, а інноваційні компетенції – як особливий вид компетенцій, відповідальних за розробку і просування інновацій, наприклад: вміння мислити креативно, глибокі знання в кількох галузях інформаційних технологій, уміння працювати в режимі багатозадачності, вміння вирішувати складні завдання швидше і дешевше.

Зовнішній статус керівника підприємства через його представницькі функції має комплексний міжгалузевий характер і визначається нормами трудового, цивільного, фінансового (податкового), адміністративного права та іншими галузевими нормами. Без сумніву, керівники підприємств як суб'єкти адміністративного права виконують усі відомі базові функції управління, серед яких: аналіз, прогнозування, планування, організація, мотивація, облік, контроль, регулювання, координація. Керівники, як відомо, досягають поставленої мети завдяки тому, що доповнюють свої фізичні та інтелектуальні можливості можливостями підлеглих (наприклад, спеціалістів та службовців) і цілеспрямовано їх використовують. Виконувати ними функції можна також згрупувати так:

- адміністративні функції, що охоплюють контроль щодо оцінки проміжних і кінцевих результатів діяльності публічної адміністрації;
- організаційні функції, пов'язані зі створенням необхідних умов діяльності персоналу, що працює в публічній адміністрації, розподілом повноважень, завдань та ресурсів серед персоналу;
- службово-комунікаційні функції, що полягають у проведенні нарад, засідань, ділових переговорів; прийому відвідувачів; телефонних переговорів; відповідей на листи тощо;
- інші функції, спрямовані на вирішення завдань, поставлених перед публічною адміністрацією, що документально закріплені певними нормативно-правовими актами [1].

Утім, в умовах соціально-економічних трансформацій, цифровізації та активного зростання сектору послуг для споживача підвищуються вимоги до керівника як суб'єкта інноваційної активності. До структури вимог входять вимоги до знань, умінь, здібностей, навиків, властивостей особистості, установок і цінностей суб'єкта управління [2]. Найперспективнішим підходом до аналізу вимог до сучасного керівника є компетентнісний. До його переваг входить можливість упорядкування компетенцій та їхнього змісту, а також широкий спектр можливостей для застосування результатів: у сфері професійної освіти, додаткової освіти (семінари, тренінги з перепідготовки та розвитку персоналу) тощо.

Керівник підприємства виступає першою посадовою особою будь-якої організації, що діє від імені юридичної особи. Керівник і є тією особою, що за договором виконує функції органу юридичної особи, реалізуючи від її імені цивільні права й обов'язки [3]. Його праця вирішальною мірою визначає успіх спільної трудової діяльності всіх працівників цього підприємства. Утім, незважаючи на досить детальне опрацювання класифікацій компетенцій керівників, багато вимог у них не відображено. Зокрема, не відображено вимоги до інноваційності керівників, під якою розуміють позитивне самоналаштування керівника на ведення інноваційної діяльності підприємства на всіх етапах його розвитку.

Мета статті. Метою статті є аналіз моделей розвитку спеціальних інноваційних компетенцій керівника підприємства як суб'єкта адміністративного права.

Результати дослідження. Поняття «модель компетенцій» є стійким і відображає набір компетенцій та індикаторів поведінки, що дають змогу успішно виконувати функції на конкретній позиції. Моделі компетенцій розробляються індивідуально для кожної організації, а також для посад, які мають ключове значення для її успішної діяльності. У наш час підприємства дедалі частіше схилиються до розроблення загальної моделі, що містить загальні для всіх видів діяльності та для всіх категорій персоналу стандарти поведінки.

Намагаючись конструювати модель компетенцій, зарубіжні дослідники А. М. Dachner, J. E. Ellingson, R. A. Noe, B. M. Saxton пропонують спиратися на такі принципи: 1. Залучення до розроблення моделі співробітників, які будуть її використовувати надалі. Причетність до розроблення моделі є умовою її прийняття співробітниками надалі. 2. Надання співробітникам повної інформації, що і чому відбувається в компанії. Кожен співробітник компанії, у якій впроваджується модель компетенцій, повинен знати щонайменше те, чому складається модель, як її розроблятимуть і як використовуватимуть компетенції. 3. Прагнення до того, щоб стандарти поведінки, включені в компетенції, підходили всім користувачам, а передбачувані форми застосування відповідали корпоративним інтересам [4].

Методи розроблення моделей компетенцій зводяться до двох способів:

- 1) вибір компетенцій з наявного довідника компетенцій;
- 2) проведення дослідження зі створення моделі компетенцій, необхідних для виконання роботи, силами служби управління персоналом, внутрішніх фахівців, запрошених консультантів [5].

Враховуючи вищезначені принципи, пропонуємо власну модель інноваційних спеціальних компетенцій сучасного керівника підприємства (див. табл. 1).

Таблиця 1

Модель інноваційних компетенцій керівника підприємства

Загальний опис	Назва компетенції	Поведінкові індикатори		
		рівень 1	рівень 2	рівень 3
Комунікативно-командоутворювальні інноваційні компетенції	Здатність притягувати і робити союзниками творчих людей	Знати способи пошуку найбільш перспективних співробітників	Уміти залучати креативних співробітників за допомогою нетривіальних мотиваційних чинників	Володіння методиками розвитку та мотивації талановитого працівника, які дозволили б співробітникові стати одним з ключових гравців, тим самим збільшуючи ступінь його залученості у професійну діяльність і зацікавленості
Управлінські інноваційні компетенції	Уміння надихати підлеглих	Знання основ мотивації талановитих співробітників	Уміння знаходити індивідуальні способи спонукання конкретного співробітника до творчої діяльності, з огляду на індивідуальні	Уміння об'єднувати у групи співробітників, здатних надихати і підтримувати один одного в процесі

			особливості співробітника	реалізації інноваційної ідеї
Креативні інноваційні компетенції	Уміння генерувати нові ідеї	Уміння виділяти ті зони діяльності, які потребують модернізації	Уміння виявляти потреби суспільства в якомусь продукті чи послугі	Навичка об'єднання зон, які потребують модернізації, з наявними ресурсами і можливостями
Аналітичні інноваційні компетенції	Уміння моделювати сучасні, випереджаючі конкурентів бізнес-процеси, що містять у собі нові інноваційні методи і підходи	Знання основ бізнес-моделювання	Навичка використання останніх розробок у сфері бізнесу, вміння виділяти найбільш перспективні з них	Навичка інвестування ресурсів у зону розроблення нових методів і підходів до ведення бізнесу
Психостабілізаційні інноваційні компетенції	Уміння швидко адаптуватися до середовища, що змінюється	Навичка постійного оновлення усіх сфер свого життя з урахуванням зростаючого спектра технічних та інших можливостей	Уміння сформулювати позитивну установку на постійну нестабільність і зміни у бізнес-середовищі	Навичка накопичення ресурсів, необхідних для постійного супроводу процесу змін у професійній діяльності

На думку І. Жигалкіна, аналіз завдань та обов'язків керівника, який за класифікатором професій належить до «вищого рангу» працівників підприємства, наприклад у сфері торгівлі, виявляє їх організаційну й управлінську належність. Зокрема, керівник: здійснює управління всіма видами діяльності об'єднання підприємств торгівлі; організовує й координує роботу та взаємодію всіх підприємств об'єднання; аналізує й оцінює проблеми і тенденції розвитку соціально-економічних процесів в Україні та окремих галузей економіки; моделює ринкові ситуації, вирішує конкретні економічні і фінансові завдання функціонування об'єднання підприємств торгівлі на внутрішньому і зовнішньому ринках; вирішує питання діагностики і підвищення ефективності фінансово-господарської діяльності об'єднання в цілому, функціональних підрозділів; розробляє рекомендації щодо вдосконалення прогнозової, аналітичної, планової, фінансової, економічної діяльності; планує час проведення робочих нарад та встановлює їх регламент; вирішує питання в межах наданих йому прав, доручає виконання окремих організаційно-господарських функцій іншим відповідним посадовим

особам тощо. Крім того, учений переконаний, що керівник підприємства відповідальний за формування трудового колективу, забезпечує впровадження економічних та адміністративних методів управління, матеріальних і моральних стимулів підвищення ефективності господарювання [6, с. 110–111].

Основною сферою прояву та практичної реалізації компетентнісного потенціалу управління підприємства є людська поведінка в ситуаціях невизначеності та ризику. Засновником поведінкової економічної теорії вважається Герберт Александер Саймон, який глибоко і всебічно досліджував проблему поведінки та ухвалення рішень. Його внесок в економічну науку належить до «теорії прийняття рішень у ділових організаціях», тобто фірмах.

Основним науковим досягненням Г. Саймона вважається теорія обмеженої раціональності та створені на її основі моделі економічної поведінки та прийняття рішень. Відправною точкою концепції Г. Саймона стала потреба переглянути нереалістичну модель «економічно мислячої людини» як живого калькулятора, здатного швидко знаходити найкращий варіант. Ба більше, сам термін «раціональний» тривалий час мав в економічній теорії особливий зміст, що аж ніяк не збігається з його широким трактуванням у тлумачному словнику: «розумний; неабсурдний, неекстравагантний, недурний, такий, що не суперечить здоровому глузду тощо; розумний, здоровий». Добре відомо, що в економічній теорії раціональна людина – це максимізатор, який погоджується лише на найкращий варіант. Насправді «людська поведінка майже завжди містить значний раціональний компонент, але тільки якщо мати на увазі не специфічне трактування раціональності економістами, пов'язане з максимізацією, а ширший повсякденний зміст цього поняття» [7].

Г. Саймон особливо акцентує на тому, що вибір рішень дедалі частіше відбувається в умовах невизначеності та часових обмежень, тому зростаючого значення набуває вивчення процесів вибору. На його думку, насправді економічна поведінка зумовлена обмеженою інформацією про альтернативні можливості та незнанням (невизначеністю) майбутнього. Тому економічні агенти, будучи не в змозі максимізувати (maximise) свої зусилля, задовольняються (satisfice) можливістю досягти певного рівня навичок (aspirational level).

За останні роки завдяки дослідженням у галузі когнітивної психології розуміння процедурної раціональності помітно просунулося. Тут, на нашу думку, відбувається гармонізація основних положень теорії обмеженої раціональності та концепції рефлексивно-активних середовищ інноваційного розвитку. У ситуаціях невизначеності спостерігатимуться значні відмінності між нормативними моделями поведінки, запропонованими «канонами» управління та рефлексивними моделями поведінки, які використовують безпосередні учасники подій. Що вищий ступінь невизначеності ситуації, то раціональнішою і прагматичнішою буде поведінка суб'єктів управління. При цьому ситуаційний аналіз може бути або нормативним, тобто побудованим на вивченні всього спектра наслідків, які мають бути враховані під час ухвалення рішень у подібних ситуаціях, або дескриптивним, що досліджує питання про те, які особливості ситуації насамперед будуть взяті до уваги конкретними особами і яке уявлення про ситуацію загалом ці дійові особи зуміють виробити.

Іншим чинником, який впливає на вибір раціональних моделей ухвалення рішень і на який вказував, зокрема, Г. Саймон, є спільна (групова, командна) робота, розвинена в теорії груп або команд (theory of teams) [8]. Ця теорія аналізує поліпшення у разі групового вироблення рішень завдяки обміну інформацією між членами команди. І в цьому питанні сучасні можливості організації процесів комунікацій відкривають нові перспективи та можливості.

Ухвалення рішень у критичних для підприємства ситуаціях диктує необхідність залучення до групової рефлексивної діяльності не тільки керівників і провідних фахівців, а й фахівців у вужчих сферах виробничої діяльності (конструкторів, технологів, логістів, економістів тощо), знання яких дадуть змогу провести системний ситуаційний аналіз, а їхні

спеціальні компетенції дадуть можливість знайти раціональні рішення і запропонувати процедури їх реалізації, сформувані, як зазначалося вище, адаптивну стратегію управління.

Під час розроблення моделей і механізмів розвитку компетентнісного потенціалу управління підприємством, оснований на теорії обмеженої раціональності та концепції рефлексивних середовищ інноваційного розвитку, потрібно врахувати такі важливі обставини.

По-перше, треба усунути очевидний конфлікт між базовим постулатом концепції інноваційного розвитку суб'єкта управлінської діяльності та принцип єдиноначальності, що покладає на «носія владних повноважень» усю повноту відповідальності за ухвалення та реалізацію управлінських рішень. Потрібно запропонувати й обґрунтувати механізми ефективного поєднання колективної рефлексії та персональної відповідальності. Причому це не має відбуватися за схемою «ми обговорили, і я вирішив» [8]. Вважаємо, що принцип колегіальності підготовки управлінських рішень не можна ототожнювати з колективною рефлексією, оскільки сформована практика колегіальних рішень свідомо порушує принцип рівної суб'єктності співробітників підприємства в управлінській діяльності. У повсякденній практиці керівник одноосібно вирішує, кого допустити до колегіального обговорення ситуацій і підготовки варіантів рішень, а кого ні. Він особисто оцінює пропоновані варіанти і вибирає ті з них, які, на його думку, заслуговують на увагу і більш детальне опрацювання. Керівник формує остаточне рішення і встановлює процедуру його здійснення.

По-друге, використовуваний нині механізм підготовки й ухвалення рішень ґрунтується на традиційній системі комунікацій (наради, переговори, обмін інформацією, узгодження тощо). На практиці саме узгодження рішення є критичним фактором, тому навіть найправильніші рішення часто не встигають за динамікою розвитку ситуацій.

По-третє, індивідуальні здібності до рефлексивної діяльності безпосередньо залежать від компетентності конкретного співробітника, тому далеко не всі працівники підприємства підходять для цієї мети. Потрібен попередній відбір потенційних акторів групової рефлексії.

По-четверте, результативність групової рефлексивності критично залежить від технологій взаємодії в команді. Навички командної роботи є однією з важливих універсальних компетенцій, яку треба цілеспрямовано формувати і розвивати. Вона не зможе «автоматично» з'явитися вслід за зміною парадигми управління.

По-п'яте, вміння працювати в сучасному інформаційному середовищі є актуальною компетенцією й обов'язковою вимогою до співробітника, який претендує на внесення до зазначеної групи. Ця компетенція може бути швидко сформована і розвинена до необхідного рівня завдяки доступності сучасних комп'ютерних технологій [8].

На нашу думку, механізм багатоакторної управлінської діяльності керівника має ґрунтуватися на таких принципах:

1. Розумного розширення представництва співробітників підприємства. Означає, що до рефлексії виробничих ситуацій повинні мати допуск усі особи, які за своїм статусом, досвідом, знаннями і навичками можуть зробити внесок в аналіз критичних ситуацій і підготовку управлінських рішень. Рекомендації щодо «допуску» дає спеціальна експертна група або колектив підприємства шляхом рейтингового голосування.

2. Вільного і рівного доступу до внутрішньої інформації підприємства в режимі онлайн. Доступ до «секретної» інформації регулюється окремо.

3. Вільного спілкування та обміну інформацією, переважно в онлайн-режимі (з огляду на сучасні реалії життя).

4. Вільного доступу до зовнішніх мережевих ресурсів (інтернет тощо). Розширює можливості для групової рефлексії, дає змогу враховувати та запозичувати успішний світовий і вітчизняний досвід.

5. Заохочення ініціатив. Будь-який член (колектив) має право формулювати ініціативні пропозиції, виносити їх на обговорення. Рішення про підтримку (відмову) приймається колегіально, шляхом рейтингового голосування.

6. Формування статусної групи осіб, які володіють владними або спеціальними повноваженнями. Ця група осіб повинна мати привілеї в процедурах групової рефлексії, чітко обумовлені їхнім статусом. Це дасть змогу гармонізувати реалізацію принципу персональної відповідальності та свободу групової рефлексії.

7. Режим 24/365. Забезпечує безперервне цілодобове функціонування, аналіз і реагування керівника підприємства на сучасні виклики економічного розвитку.

Викладені принципи механізму управління підприємством повною мірою відповідають концепції «розподіленого управління» і відображають наше сьогоденне бачення проблеми та шляхів її розв'язання. Однак, як вважає багато експертів-футурологів, у найближчому майбутньому на нас чекають зміни такого масштабу і такої складності, яких людству ще ніколи не доводилося відчувати. Важко усвідомити, що за останні 3-5 років відбулися кардинальні зміни в цифровому середовищі (90 % даних було створено за останні два роки, до 2030 року обсяг цифрових даних збільшиться у 50 разів) [6].

Мережевізація суспільного життя, що відбувається безпрецедентними темпами, змінює не тільки характер соціальних і виробничих відносин (віддалені робочі місця, фрілансерство тощо), а й структуру комунікацій (з вертикальної на горизонтальну). Старі ієрархічні системи управління ледь виживають у мережевому суспільстві. Їм на зміну приходять нові форми спільнот і команд, основані на інтеграції локального досвіду, глобального бачення та інтегрального підходу до діяльності, що об'єднує творчу і робочу реалізацію [7]. У корпоративному секторі цей тренд проявляється в поширенні нових схем управління, описаних нижче.

«Agile-менеджмент» – підхід, який передбачає гнучке управління проектами для створення працюючого продукту за допомогою низки прототипів. Він спирається на вільну співтворчість учасників процесу. Цей підхід зародився у сфері розроблення ІТ-продуктів, але з часом став застосовуватися і в інших сферах виробництва.

«Холократія» – система управління організацією, в якій повноваження розподіляються по мережі команд, що самоорганізуються. Основну увагу приділено створенню загальних правил, виявленню індивідуальних ролей, організації малих команд і побудові взаємодії між ними.

«Бірюзові організації» – такий підхід виходить з передумови, що організації здатні еволюціонувати в самоврядні структури. Ці нові організації реалізують свою місію в цьому світі, і кожен співробітник вкладається в неї відповідно до своїх можливостей [5].

Кожен учасник економіки майбутнього існуватиме у світі, який виявиться істотно складнішим за той, до якого ми звикли. Це призведе до появи нового класу складних завдань, які доведеться вирішувати людству та його окремим представникам. Зараз цей світ дедалі частіше описується терміном VUCA (Volatility – мінливість, нестійкість; Uncertainty – невизначеність; Complexity – складність; Ambiguity – неясність, двозначність).

У сфері економіки знань основним трендом, що змінює ландшафт робочих місць, буде не заміщення людини комп'ютером, а збільшення складності завдань, з якими доводиться працювати. Нас очікує експоненціальне зростання обсягу великих даних (Big Data) і наукових знань, а також збільшення кількості автономних агентів і зв'язків між ними [7]. У зв'язку зі зростаючою складністю завдань, що виникають, інтелектуальна робота дедалі більшою мірою буде виконуватися в колективах, учасники яких доповнюватимуть різні компетенції та знання один одного.

Відповідно керівник підприємства повинен працювати у двох режимах: 1) прогностичному – моделюючи потенційні критичні ситуації та виробляючи варіанти управлінського впливу; 2) реактивному – аналізуючи ситуації, що реально виникають. Прогностичний режим його роботи, на нашу думку, є основним. Він дає змогу напрацьовувати оптимальні моделі поведінки, які згодом використовуються на практиці, у реактивному режимі функціонування. Крім того, прогностичний режим може використовуватися для

вирішення інших завдань, у контексті групової рефлексії. Наприклад, виявлення спеціальних компетенцій керівника, актуальних у тих чи інших проблемних ситуаціях.

Отже, пропонувані вище підходи до формування та розвитку спеціальних компетенцій керівника та компетентнісного потенціалу управління підприємства потребують узгодження низки ключових позицій: а) теоретико-методологічних підходів, сформованих у рамках соціальної психології; б) парадигм і принципів сучасного управління; в) досвіду і сучасних практик управління підприємством; г) реальних можливостей практичного застосування технологій мережевізації, цифровізації, комп'ютеризації.

Висновки. Наведений аналіз класифікацій компетенцій керівників виявив необхідність внесення до них нової категорії компетенцій – інноваційних компетенцій. Під інноваційними компетенціями розуміють набір умінь, навичок і здібностей, які допомагають керівникові розгледіти інноваційну ідею, вжити заходів для її підтримки та супроводу, висловити інноваційну ідею у вигляді відчутної для суспільства інновації (продукті або послугі).

Цифровізація, розвиток інформаційних технологій, розширення сфери послуг і консалтингу особливо ефективно допомагають керівникам у реалізації професійних завдань, якщо керівник організації володіє інноваційними компетенціями. Термін «інноваційні компетенції», на відміну від терміна «інноваційність» (який характеризує радше властивості особистості) охоплює знання, навички та здібності керівника, упорядковує і конкретизує їх.

Найбільш значущими інноваційними компетенціями керівника підприємства є: уміння генерувати нові ідеї, креативність, уміння моделювати сучасні, такі, що випереджають конкурентів, бізнес-процеси, які містять нові, інноваційні методи та підходи, вміння захоплювати людей ідеєю, здатність притягувати і робити союзниками творчих людей, навичка професійної допитливості, вміння експериментувати, вміння швидко адаптуватися до середовища, що швидко змінюється, вміння застосовувати наукові знання для створення інноваційного продукту або послуги, уміння знаходити й використовувати нові підходи до розкриття та розвитку потенціалу підлеглих, навичка безперервної самоосвіти та навчання тощо. Вони впливають на успішність виконання керівниками професійних обов'язків, затребувані в організаціях на різних етапах їхнього розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Керівник і його роль в організації діяльності посадових осіб публічної адміністрації. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2016. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1010>.
2. Слюсар А. М. Керівник підприємства: проблема визначення правового статусу. Держава і право. 2009. Вип. 45. С. 320–326.
3. Кисіль Л. Є. Керівник підприємства: компетенція та адміністративна відповідальність : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1998. 81 с.
4. Dachner A. M., Ellingson J. E., Noe R. A., Saxton B. M. The future of 133 employee development. Human Resource Management Review. 2021. June. Vol. 31, iss. 2. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2019.100732>.
5. Nerstad C. G., Dysvik A., Kuvaas B., Buch R. Negative and Positive Synergies: On Employee Development Practices, Motivational Climate, and Employee Outcomes. Human Resource Management. 2017. No. 57. P. 1285–1302. DOI: <https://doi.org/10.1002/hrm.21904>.
6. Жигалкін І. До визначення правового статусу керівника юридичної особи як її органу і як працівника. Вісник Національної академії правових наук України. 2014. № 4 (79). С. 105–113.
7. Simon G. A. Rationality as a Process and as Product of Thinking. URL: <https://www2.econ.iastate.edu/tesfatsi/RationalityAsProcessAndProductOfThought.ElyLecture1978.Hsimon.pdf> (viewed on 20.08.2023).
8. Marschak J., Radner R. Economic Theory of Teams. London : Yale Univ. Press, 1972. 345 p.

УДК 342.951:347.793(477)

DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-196-200

ORCID ID 0009-0003-1253-7403

Волковинський Олександр Анатолійович,*аспірант кафедри господарського та транспортного права юридичного факультету
Державного університету інфраструктури та технологій
(Київ, Україна)*

АНАЛІЗ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ РЕГУЛЮВАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ МОРЯКІВ

Анотація. Статтю присвячено аналізу національного а міжнародного законодавства у сфері регулювання кваліфікаційних документів моряків. Обґрунтовано, що інтернаціональність судноплавства забезпечується, головним чином, врегулюванням цієї сфери положеннями міжнародних актів, які визнаються більшістю світових держав та встановлюють єдині вимоги до членів екіпажів, рівень їх підготовки та підвищення кваліфікації, а також перелік та зразки документів, що підтверджують їх компетентність.

Встановлено, що міжнародними актами, зокрема положеннями Конвенції ПДНВ, передбачаються мінімальні стандарти щодо підготовки, дипломування моряків та несення ними вахти, а держави-учасниці Конвенції ПДНВ мають запроваджувати власні (національні) способи досягнення/впровадження її положень, з обов'язковим забезпеченням відповідності її мінімальним стандартам, що не виключає можливості встановлення національних стандартів, які б перевищували їх. У зв'язку з цим, національний рівень правового регулювання підготовки та дипломування моряків, а також видачі їм відповідних підтверджуючих документів також має важливе значення.

Проаналізовано національне законодавство що визначає порядок підготовки та підвищення кваліфікації моряків, а також несення ними вахти у відповідності до положень Конвенції ПДНВ. Встановлено превалювання підзаконних актів, що негативно впливає на стабільність нормативних приписів.

Доведено невідповідність національних зразків документів осіб командного складу і суднової команди морських суден положенням Конвенції ПДНВ, які стосуються невідповідності назв деяких кваліфікаційних документів та невірного зазначення посилань на положення Кодексу з підготовки і дипломування моряків та несення вахти. Запропоновано внесення змін до положень чинного законодавства.

Ключові слова: кваліфікаційні документи моряків, судноплавство, підготовка моряків, дипломування моряків, національне законодавство, міжнародне законодавство.

Annotation. The article is devoted to the analysis of national and international legislation in the sphere of regulation of seafarers' qualification documents. It is substantiated that the internationality of shipping is ensured, mainly, by the regulation of this sphere by the provisions of international acts, which are recognized by the majority of world states and establish uniform requirements for crew members, the level of their training and professional development, as well as a list and samples of documents confirming their competence.

It has been established that international acts, in particular the provisions of the STCW Convention, provide for minimum standards regarding the training, certification of seafarers and their watchkeeping, and the member states of the STCW Convention must introduce their own (national) methods of achieving/implementing its provisions, with the mandatory provision of compliance with its minimum standards, which does not exclude the possibility of establishing national standards that would exceed them. In this regard, the national level of legal regulation of the training and certification of seafarers, as well as the issuance of relevant supporting documents to them, is also important.

The national legislation that determines the procedure for training and improving the qualifications of seafarers, as well as their watch keeping in accordance with the provisions of the Convention on Maritime and Maritime Affairs, has been analyzed. The prevalence of by-laws has been established, which negatively affects the stability of regulations.

The inconsistency of the national sample documents of the members of the command staff and the ship's crew of sea vessels with the provisions of the STCW Convention, which relate to the inconsistency of the names of some qualification documents and the incorrect indication of references to the provisions of the Code on training and certification of seafarers and keeping a watch, has been proven. Amendments to the provisions of the current legislation are proposed.

Keywords: *qualification documents of seafarers, shipping, training of seafarers, certification of seafarers, national legislation, international legislation.*

Постановка проблеми. Сфера судноплавства традиційно визнається однією із інтернаціональних, за допомогою чого забезпечується уніфікація як стосовно підготовки і дипломування моряків, а також й видачі відповідних підтверджуючих кваліфікаційних документів різними державами, так і їх визнання судновласниками різних держав реєстрації суден.

Для України, з одного боку як морської держави, а з іншого держави, яка вже тривалий час якісно здійснює підготовку фахівців, забезпечення відповідності та визнання відповідних кваліфікаційних документів моряків є вкрай актуальним, особливо в сучасних умовах дії правового режиму воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика підготовки і дипломування моряків, а також правового регулювання видачі їм кваліфікаційних документів в різні періоди досліджували Т.В. Аверочкина [1], О.О. Белогубова [2], Г.О. Денисова [3], А.В. Іванова [4], С.В. Ківалов [5], В.О. Сергійчик [6], І.В. Підпала [7] та ін. Водночас, сучасний стан правового регулювання підготовки і дипломування моряків, а також видачі відповідних підтверджуючих кваліфікаційних документів залишається недостатньо досліджуваним. У зв'язку з цим, **метою** цієї статті є аналіз відповідності положень національного законодавства, якими визначено кваліфікаційні документи моряків, вимогам міжнародних договорів.

Виклад основного матеріалу. Інтернаціональність судноплавства забезпечується, головним чином, врегулюванням цієї сфери положеннями міжнародних актів, які визнаються більшістю світових держав та встановлюють єдині вимоги до членів екіпажів, рівень їх підготовки та підвищення кваліфікації, а також перелік та зразки документів, що підтверджують їх компетентність.

Безперечно, міжнародний рівень правового регулювання питань судноплавства, підготовки і дипломування моряків є одним із важливих досягнень, що не тільки сприяє якісному та кількісному зростанню цієї галузі в світовій економіці, а й забезпечує реальний доступ до працевлаштування фахівців з різних держав до судновласників незалежно від того, під прапором якої держави зареєстровано їх судно.

Одним із таких перших міжнародних актів, значення якого важко переоцінити для судноплавства, є Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 р. [8] (далі – Конвенція ПДНВ), положеннями якої було встановлено загальні та уніфіковані правила до підготовки та дипломування моряків, а також несення моряками вахти.

Держава України приєдналась до Конвенції ПДНВ відповідно до Закону України від 01.11.1996 р. № 464/96-ВР, а набрала чинності зазначена Конвенція для України з 07.04.1997 р. Враховуючи це, з цієї дати Конвенція ПДНВ, у відповідності до приписів ч. 1 ст. 9 Конституції України, є частиною національного законодавства України.

Враховуючи це, положеннями Закону України «Про міжнародні договори України» передбачається принцип сумлінного дотримання міжнародних договорів (ст. 15), а також встановлюється, що чинні міжнародні договори України застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства (ч. 1 ст. 19), а якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші

правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору (ч. 2 ст. 19).

Таким чином, із змісту наведеного вбачається, що положення Конвенції ПДНВ застосовуються в Україні аналогічно нормам чинного законодавства, а у разі якщо актами національного законодавства (зокрема, законами України, підзаконними актами) встановлюються інші положення, безальтернативно мають застосовуватися положення Конвенції ПДНВ. Іншими словами, при вирішенні колізій національного законодавства та Конвенції ПДНВ слід керуватись зазначеним загальним правилом.

Проте, більш комплексне аналізування положень Конвенції ПДНВ та запровадженого нею підходу регулювання підготовки, дипломування моряків та несення ними вахти свідчить й про те її обов'язкову доповнюваність національним законодавством держав-учасниць. Справа в тому, що положеннями Конвенції ПДНВ передбачені мінімальні стандарти щодо підготовки, дипломування моряків та несення ними вахти, але держави-учасниці Конвенції ПДНВ мають право запроваджувати власні (національні) способи досягнення/впровадження положень Конвенції ПДНВ, звісно ж з обов'язковим забезпеченням відповідності її мінімальним стандартам, що не виключає можливості встановлення національних стандартів, які б перевищували їх.

У зв'язку з цим, не менш важливе значення, у врегулюванні питання підготовки та дипломування моряків, а також видачі їм відповідних підтверджуючих документів, є й національне законодавство держав-учасниць Конвенції ПДНВ. При цьому, саме за результатом аналізу національного законодавства держав-учасниць можливим є визначення відповідності запроваджених ними процедур підготовки та підвищення кваліфікації моряків, а також несення ними вахти, мінімальним вимогам та стандартам Конвенції ПДНВ.

Національне законодавство України, що визначає порядок підготовки та підвищення кваліфікації моряків, а також несення ними вахти у відповідності до положень Конвенції ПДНВ представлено різними нормативно-правовими актами. Серед законодавчих актів це Кодекс торговельного мореплавства України, положеннями ч. 1 ст. 51 якого передбачається, що до зайняття посад капітана та інших осіб командного складу судна допускаються особи, які мають відповідні звання та пройшли обов'язкову підготовку на умовах, визначених Міжнародною конвенцією про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року, з поправками. На підзаконному рівні – постанови Кабінету Міністрів України: щодо присвоєння звань особам командного складу морських суден (постанова від 30.12.2022 р. № 1499), накази Мінінфраструктури: щодо документів осіб командного складу і суднової команди морських суден (наказ від 23.06.2023 р. № 535), щодо дипломування осіб рядового складу екіпажів морських суден (наказ від 05.09.2023 р. № 784) тощо.

Загальний аналіз національного законодавства, свідчить про переважно підзаконне врегулювання підготовки і дипломування моряків в Україні, що негативно позначається на стабільності нормативних приписів, оскільки процедура внесення змін до підзаконних актів є спрощеною (в порівнянні із внесенням змін до законів). Невипадково Мінінфраструктури розробило проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, що стосуються вимог до складу екіпажів морських суден, мінімального віку, стану здоров'я та професійної кваліфікації моряків», метою якого є встановлення відповідно до міжнародних договорів України вимог щодо складу екіпажів морських суден, професійної кваліфікації та кваліфікаційних документів моряків, підготовки та стажу роботи моряків на судні, їх стану здоров'я, відповідних обов'язків судновласника і капітана судна [9].

Оскільки підтвердження необхідної підготовки та кваліфікації моряків здійснюється відповідними документами, вимоги до яких викладено в Конвенції ПДНВ, первинне значення має забезпечення відповідності національних документів, що видаються державами-учасницями Конвенції.

Зіставлення затверджених наказом Мінінфраструктури від 23.06.2023 р. № 535 зразків документів осіб командного складу і суднової команди морських суден, що засвідчують

належну кваліфікацію для зайняття посади на судні та ідентифікують їх власників з положеннями Конвенції ПДНВ, на підставі якої, до речі, цей наказ Мінінфраструктури і було видано (згідно з його преамбулою), вказує на наявність значної кількості невідповідностей, які стосуються невідповідності назв деяких кваліфікаційних документів та невірною зазначення посилань на положення Кодексу з підготовки і дипломування моряків та несення вахти. Більш детально виявлені невідповідності наказу Мінінфраструктури від 23.06.2023 р. № 535 та положень Конвенції ПДНВ наведено в таблиці 1.

Слід зазначити, що окреслені проблеми правового регулювання підтвердження кваліфікації моряків є не тільки показником незадовільного стану національного законодавства та наявність суттєвих невідповідностей положенням міжнародних актів, а й можуть призвести й до інших, більш значних, наслідків.

По-перше, це невизнання відповідних кваліфікаційних документів, виданих в Україні судновласниками через їх невідповідність положенням Конвенції ПДНВ. В результаті ризики несуть особи, які отримали ці документи, а також знижується рівень довіри до України як держави, яка видає та підтверджує відповідні документи.

По-друге, це отримання негативного висновку Міжнародної морської організації (англ. International Maritime Organization, IMO) за результатами перевірки дотримання вимог Конвенції ПДНВ та відповідно невизнання іншими державами-учасниками Конвенції ПДНВ кваліфікаційних документів, виданих в Україні.

Таким чином, забезпечення відповідності національних актів положенням Конвенції ПДНВ є пріоритетом усіх держав-учасниць цієї Конвенції.

Висновки. Підсумовуючи викладене слід зазначити, що інтернаціональність судноплавства є важливим надбанням, яке якісному та кількісному зростанню цієї галузі в світовій економіці, а й забезпечує реальний доступ до працевлаштування фахівців з різних держав до судновласників незалежно від того, під прапором якої держави зареєстровано їх судно.

Забезпечення ж інтернаціональності судноплавства здійснюється, головним чином, шляхом міжнародного регулювання питань судноплавства, підготовки і дипломування моряків та імплементації встановлених в них стандартів в національне законодавство держав-учасниць Конвенції ПДНВ.

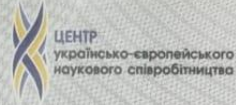
Встановлено, що зразки документів осіб командного складу і суднової команди морських суден, що засвідчують належну кваліфікацію для зайняття посади на судні та ідентифікують їх власників, затверджені національним законодавством суперечить положенням чинної редакції Конвенції ПДНВ, а саме в частині назв деяких кваліфікаційних документів та зазначення посилань на положення Кодексу з підготовки і дипломування моряків та несення вахти.

Враховуючи це, першочерговим завданням є найшвидше приведення національного законодавства, а саме положень наказу Мінінфраструктури від 23.06.2023 р. № 535, яким встановлено зразки документів осіб командного складу і суднової команди морських суден, у відповідність до вимог Конвенції ПДНВ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверочкина Т.В. Шляхи імплементації міжнародно-правових стандартів професійної підготовки плавскладу в українському законодавстві: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2006. 19 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/50593703.pdf> (дата звернення 01.05.2024).
2. Белогубова О.О. Правове регулювання праці моряків у міжнародному приватному праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2013. 209 с.
3. Денисова Г.О. Адміністративно-правове регулювання діяльності з посередництва у працевлаштуванні моряків за кордоном: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2016. 200 с.

4. Іванова А.В. Імплементация норм міжнародного трудового права у сфері праці моряків в законодавство України: дис. ... канд..наук: 12.00.11. Одеса, 2014. 221 с.
5. Kivalov S. Seafarers' certification in Ukraine: towards an effective model. Lex Portus. 2020. № 5. P. 7–33. URL: <https://doi.org/10.26886/2524-101X.5.2020.1> (дата звернення 01.05.2024).
6. Сергійчик В.О. Наслідки введення в дію Манільських поправок до Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року (Конвенції STCW) для моряків України. Lex Portus. 2017. № 2. С. 198-209. URL: <http://hdl.handle.net/11300/8751> (дата звернення 01.05.2024).
7. Підпала І.В. Правове регулювання праці моряків по українському і міжнародному законодавству: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2021. 470 с.
8. Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року від 07.07.1978 р. Дата оновлення: 25.06.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_053#Text (дата звернення 01.05.2024).
9. Повідомлення про оприлюднення проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, що стосуються вимог до складу екіпажів морських суден, мінімального віку, стану здоров'я та професійної кваліфікації моряків» від 11.08.2023 р. URL: <https://mtu.gov.ua/news/34598.html> (дата звернення 01.05.2024).

ДИПЛОМ ПЕРЕМОЖЦЯ

II Всеукраїнського (національного) конкурсу
наукових і навчальних видань із права,
безпеки та євроінтеграції «Юристика»

НАГОРОДЖУЄТЬСЯ

DICTUM FACTUM. Державний університет
інфраструктури та технологій. 2023. № (13), № 2(14).

ЗА III МІСЦЕ

в номінації
«Науковий журнал із права»

Дмитро ШВЕЦЬ,
доктор юридичних наук, доцент, заслужений
працівник освіти України, полковник поліції,
ректор Одеського державного університету
внутрішніх справ

Катерина ГОЛОВКО,
доктор юридичних наук, адвокат,
професор,
директор Видавництва «Юристика»

Шановні автори!

Вимоги до статей

1. ЗАГАЛЬНІ ВИМОГИ

1. Стаття має містити структурні елементи наукової статті відповідно до вимог Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. №7-05/01.

1. Редакція журналу наполегливо рекомендує при виборі теми статті орієнтуватися на основні напрями розвитку правової науки.

- Постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки досліджень (які містять наукову новизну та (або) мають важливе теоретичне та (або) практичне значення).

2. З метою підвищення індексів цитування наших авторів, редакція журналу рекомендує подавати статті, написані англійською або українською мовами.

3. Статті англійською мовою, які перекладені з української або російської мови, мають супроводжуватися текстом на мові оригіналу, оформленому у відповідності до даних вимог.

4. До статей аспірантів, ад'юнктів і здобувачів необхідно додати – рекомендацію наукового керівника чи рецензію особи, яка має науковий ступінь доктора (кандидата) юридичних наук, яка є фахівцем у галузі знань, що стосується тематики дослідження статті.

2. ТЕХНІЧНІ ВИМОГИ

2. Стаття обов'язково має містити:

а) П.І.Б. автора(-ів) і назва статті, УДК, ORCID;

б) анотація на двох мовах (укр., англ. – 1800 знаків);

в) ключові слова та словосполучення (не менш 3, але не більш 8) виділити напівжирним;

г) відомості про автора (-ів) (повністю – прізвище, ім'я, та по батькові, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи або навчання, місто).

2.1. Перед назвою статті вказати рубрику, в якій її бажано опублікувати.

2.2. Обсяг статті – не більше 10 машинописних сторінок через 1,5 інтервалу, шрифт 14-го кегля;

2.3. Посилання на джерела робити по тексту у квадратних дужках із зазначенням номерів сторінок відповідного джерела, а самі назви джерел наводити в кінці тексту статті у порядку згадування. Кожне джерело з нового рядка.

- Назви і дати прийняття законів та інших нормативно-правових актів наводити у тексті і до списку літератури їх не включати;
- В тексті статті виділяти напівжирним ключові терміни, а шрифтом 12-го кегля – приклади із судової практики, смислові відступи тощо.
- Мова публікацій: українська, російська, англійська.

Журнал приймає заявки на рекламу, а також на спецвипуски з актуальних тем досліджень

Тел. редакції: +38(050)083-06-07

Видавець: ТОВ «ГАЛЛАПРІНТ»

ISSN 2663-6352

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 1643 від 29.06.2021 р. журнал
внесений до переліку фахових видань категорії "Б" у галузі юридичних наук**

Матеріали друкуються мовою оригіналу в редакції авторів.

**Журнал рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою
Державного університету інфраструктури та технологій
(протокол № 11 від 30.05.2024р.)**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

Серія КВ № 23172-13012 Р від 23.03.2018 р.

Сторінка журналу: www.df.duit.edu.ua

Формат 70×108 1/16. Папір офсетний.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,9
(формат 70×108 1/16)

Умовн. Фарбо відбитків 8. Тираж 100

Надруковано з готових форм у ТОВ «ГАЛЛАПРІНТ»,
02160, м.Київ, пр-т Соборності, 7-А, оф. 727

© Товариство з обмеженою відповідальністю
«ГАЛЛАПРІНТ», 2018.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації

Серія КВ № 23172-13012 Р від 23.03.2018 р.

Поштова адреса редакції: 02160, м.Київ, пр-т Соборності, 7-
А, оф. 727
Тел. +38(044) 229 35 27